

Hd. 59

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1229

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam

1985

1

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1985.
101. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társzerkesztő),
DÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza	18
<i>Borsa Gedeon</i> : A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál	262
<i>Dán Róbert</i> : Disputatio nummorum — Héber betűs Jézus-érmék a 17. században	101
<i>Fehér Katalin</i> : Neveléseméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban	233
<i>G. Klement Ildikó</i> : Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében	210
<i>Kókay György</i> : Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban	225
<i>Kovács I. Gábor</i> : Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez	1
<i>Lakatos Éva</i> : Hírlapműzeumok, újsággyűjtemények	115
<i>Szirmai János Sándor</i> : Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban	32
<i>Vizkelety András</i> : Johannes de Utino világkrónikájának szöveggyománányozása	195
<i>Zöld Ferenc</i> : A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945—1985	242

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A Magyar Száműzöttek Lapja	310
<i>Boross Klára</i> : Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében	277
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai	141
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen	288
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	298
<i>Fehér Katalin</i> : Teleki László nevelésügyi munkásságához	62
<i>Fekete Csaba</i> : Tótfalusi ismeretlen katekiadása	149
<i>Fried István</i> : Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója	150
<i>Fried István</i> : Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a 18. század végén	304
<i>Hübert Ildikó</i> : Az Útitárs c. imakönyv első kiadása (1639)	58
<i>Kapitányfy István</i> : Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban	133
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében	72
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811)	154
<i>Rákóczy Rozália</i> : Ismeretlen 18. századi hadelméleti hungarica	293
<i>Rokai Péter</i> : A középkori magyar történelem egy nem létező forrása	57
<i>Szabó András</i> : Gutgesell Dávid ismeretlen levele	54
<i>Szelestei N. László</i> : Fráter György a püspöki tisztségről	48
<i>Szerző Katalin</i> : A magyar zenei sajtó történetéből: Zenészeti Lapok (1860—1876)	67
<i>Veszprémy László</i> : Anastasius esztergomi érsek műveltségéről	137
<i>Wehli Tünde</i> : Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez	281

VITA

<i>Gerics József</i> : A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája (Válasz Kristó Gyulának)	159
<i>Kristó Gyula</i> : Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek)	170

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : Varjas Béla (1911—1985)	78
<i>Kókay György</i> : Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől	79

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	318
---	-----

SZEMLE

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	82
A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok. Bp. 1981. (<i>Fehér Katalin</i>)	183
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S. Katalin</i>)	84
Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1983. (<i>Mosoniné Fried Judit</i>)	93
Defensio Francisci Davidis... Introduced by Mihály Balázs, Bp.—Utrecht 1983. (<i>Eva Sainz</i>)	187
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. I. Romae, 1982. (<i>Kilián István</i>)	97
Haiman György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	181
Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century... 1983—1984. (<i>Dán Róbert</i>)	186
P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (<i>Kókay György</i>)	188
Ikones książąt i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław—Warszawa, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	98
M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907—1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	94
Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	95
Lévay Botondné—Haiman György: A Kner-Nyomda kiadványának tükrében. 1882—1944. Bp. 1982. (<i>Kókay György</i>)	92
Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. Bp. 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	184
Magyar—könyvészet 1921—1944. I. Általános művek — Filozófia — Vallás. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	86
Molnár, Ján: Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (<i>Dávid Géza</i>)	189
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	96
Polgár, László: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. (<i>Kilián István</i>)	189
Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601—1635. Bp. 1983. (<i>Szabó Sándor</i>)	81
Riadj Magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvai, csatakrónikái. Bp. 1983. (<i>Varga Imre</i>)	89
Schmitt, Elmar: Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	191
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Bp. 1983. (<i>Hopp Lajos</i>)	87
Varjas Béla: Paleográfiai útmutató 15—17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. (Segédletek a könyvtárosképzéshez. 1.) (<i>Kállay István</i>)	185
Weigel, H.—Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983. (<i>Buzinkay Géza</i>)	192

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 159—170,
 170—180
 Ábel Jenő 54—55
 Ábrahám (bibl.) 199, 201
 Ábrányi Kornél 67—72
 Ács Gedeon 317
 Ács Tivadar 311
 Ádám (bibl.) 199—200, 202, 206
 Adler, Max 77
 Adler, Rose 41
 Ady Endre 72, 76, 244—245
 Agen, Boyer de 101—102, 109
 Agnethler Mihály 223
 Ágost, II. (lengyel király) 99
 Ágoston, Szent 139, 203, 207
 Ágoston, II. (Erős, Szász) lengyel király
 220
 Ágoston Péter 77
 Aigner Károly 2, 13
 Alberti, Ignaz 307
 Alberti, Michael 222
 Aldegrever 34
 Alfred (worcesteri püspök) 57
 Almási Gyula Béla 75
 Alstedius, Johannes 105
 Ambrosius, Theseus Aeboniensis 104, 106,
 108—110
 Ambrus, Szent 139
 Ambrus Zoltán 86
 Anastasius (esztergomi érsek) 137—141
 Anastasius, Bibliothecarius 133—134, 136
 András, I. (magyar király) 180
 Andree, Jacob 35
 Andrič, Ivo 259
 Anguisciola, A. G. 112
 Annalista, Saxo 184
 Antall Mihály 239
 Antesperg, J. B. 184
 Apáczai Csere János 212
 Appolinaris 168
 Apponyi Sándor 143, 148, 294
 Aranka György 298—304
 Arany János 12, 91, 244
 Arbeo (freisingi püspök) 139
 Argens, Jean Baptiste de 152
 Arnoldus (Arnulf) 137—141
 Áron (bibl.) 199
 Arp, Hans 40
 Árpád (fejedelem) 7
 Asbóth Sándor 317
 Ascensius, Jodocus Badius 83
 Attila (hun király) 4, 7
 Augustinus I. Ágoston
 Aventinus 141
 Babits Mihály 76
 Baer (köyvekerteskedő) 143
 Bajkó Mátyás 183
 Bak Borbála 184
 Bakó Dorottya 318—323
 Bakos József 183
 Balambér (avar vezér) 14
 Balassi Bálint 76, 249
 Balassi István 291
 Balázs Béla 245
 Balázs Éva, H. 225
 Balázs József 255
 Balázs Mihály 187—188
 Balics Lajos 137
 Balla Erzsébet I. Takács Ferencné
 Ballagi Aladár 2, 141—143, 146, 148
 Ballagi Géza 151
 Balogh Albin 137—138
 Balzac, Honoré de 250—251
 Bánfalvy Róza 185
 Bánffy György 298
 Baranyi Dóra 13
 Barbusse, Henry 77
 Barcsai Ákos (erdélyi fejedelem) 300
 Barcsay Jenő 248
 Barcza József 150, 183
 Barics (Barits) Adalbert 150
 Barkóczy Ferenc, gr. 230
 Baróti Dezső 74
 Barta Boldizsár 300
 Bartalus István 68, 70—72
 Bartók Béla 247
 Bartoloccius, Julius 106—107, 112
 Bartsch, Conrad Dominik 225—227,
 229—230, 232
 Bartucz Lajos 217
 Basagics Szafvet (bég) 189
 Basedow, Johann Bernhard 237
 Batári Gyula 310—317
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 294
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 98, 300

- Báthori Kristóf 187
 Battandier, A. 102—103
 Batthyány Ádám 61
 Batthyány Boldizsár 82
 Batthyány Ignác 159
 Baudrier 19
 Bauer 43
 Bauer, Ottó 77
 Bayle, Pierre 151—152
 Baysal, J. 189
 Beda Venerabilis 140, 200, 203
 Bedekovich de Komor, Octavia 276
 Bedeő Pál 4, 8
 Bednáz, Alfonz 159
 Beecher-Stowe, Harriet 251
 Beethoven, Ludwig van 70
 Beham 34
 Békés István 10
 Bél Mátyás 154, 214—215, 218, 222, 305—306
 Béla, III. (magyar király) 184
 Bellus Ibolya 178
 Belnay György 7
 Belot, Jean 96
 Bem József 90, 315
 Benda Kálmán 149, 183
 Benedek Marcell 245
 Beneš, E. 75
 Benjámín László 248
 Benkő József 298—304
 Benkő László 89
 Benzing, Josef 145
 Beöthy Zsigmond 4
 Bercsényi László 293
 Berend T. Iván 257
 Bergson, Henri 253
 Berkesi András 249
 Berkovits Ilona 282, 287
 Berlász Jenő 85—86, 154
 Berliner, R. 36
 Berlioz, Jacques 196
 Bernardus de Bottone (Parmensis) 277
 Bernstein, Eduard 77
 Bernvaller Erzsébet 316
 Bertényi Iván 184
 Bertha Bulcsú 251
 Bertrand (Pátriárka) 195, 205
 Berzeviczy Gergely 150, 154
 Bessenyei György 62
 Bethlen Farkas 304
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 301
 Bethlen János 303
 Bewick, Thomas 5
 Bezerédj Amália 4
 Biner Hilarius Ernő 224
 Birkenstock 151
 Bischoff, Bernhard 138—139
 Blandrata, Giorgio 188
 Boccaccio, Giovanni 251
 Bod Péter 294
 Boda Gergely 302
 Bogáti Fazekas Miklós 182
 Bojthi Veres Gáspár (Casperus Boitinus) 300, 304
 Bóka László 245
 Bolla Ilona 159, 177
 Bollók János 178
 Bonet, Paul 40—42
 Bonipert (pécsi püspök) 141
 Bónis György 206, 226, 278
 Bordone, Benedetto I. Padovano
 Bornemissza Péter 54, 252, 289—293
 Boross Klára 277—281
 Borsa Gedeon 18—31, 81—82, 82—84, 96—97, 141—149, 181—183, 185, 191—192, 262—276
 Bottká Tivadar 277
 Bouquet, M. 57—58
 Bovnyai, Georgius 135
 Böll, Heinrich 255
 Böszörményi László 11
 Brandis, Tilo 202
 Breton, André 42
 Breuer (Brewer) János 217
 Brewer-nyomda 85
 Brosamer 34
 Brunner, Andreas 274
 Brunner, Heinrich 166
 Bucsánszky Alajos 1—17, 91
 Bucsánszky Bertalan 14
 Bucsánszky Gizella 14
 Buday György 74—75
 Bur, M. 89
 Burchardus 164
 Buschman Ferenc 14
 Busenbaum, Hermann 83
 Buzinkay Géza 192—193
 Bükyné Horváth Mária 93—94
 Bürger Erzsébet 225
 Bydeskuti Boldizsár 303
 Caligula (római császár) 201
 Callmer, Christian 207
 Campe, Joachim Heinrich 4, 237
 Camus, Albert 249
 Canevari 38
 Canova Mariani, G. 287
 Čapek, Karel 259
 Capote, Truman 255
 Casparus Boitinus I. Bojthi Veres Gáspár
 Cassiodorus, Flavius M. A. 139—140
 Cennerné Wilhelm Gizella 7
 Cerbanus 137
 Chmaj, L. 112
 Chopin, Fryderyk Franciszek 67
 Christiani Ábrahám 223
 Churchill, Winston 123
 Clarks, Gregory 196—197
 Claudius (római császár) 201
 Clemens Janicius (Klemens Janicki) 98
 Cletus, I. (pápa) 201
 Cobden-Sanderson, I. T. 38—39, 44—45
 Comenius, Ioannes Amos 183
 Cornides Dániel 63, 305, 307, 309
 Cranach nyomda 43

- Creuzevault, Henri 41
 Csák Gyula 251
 Csák Imre, gr. 222
 Csáktornyai Mátyás 292
 Csáky, Moritz 150
 Csanak Dóra, F. 63—64, 152, 154, 298
 Csaóó Pál 238
 Csapodi Csaba 79, 97, 207
 Csapodiné Gárdonyi Klára 207
 Cserei Ilona I. Wesselényiné
 Cserépfalvi Imre 242—243, 245
 Cseres Tibor 251, 256
 Cserey Farkas 237
 Csernátony Lajos 316—317
 Csizmadia Andor 184
 Csoóri Sándor 248, 251
 Csurka István 248, 251
 Curtius, E. R. 140
 Czabán Izsák 220, 223
 Czegle Imre 183
 Czuczor Gergely 91, 239
 Czwittinger Dávid 19, 95, 214
- Dali, Salvador 42
 Damjanich János 315
 Dán Róbert 101—114, 181, 186—187
 Dancs Lajos 311
 Dandé József 75
 Dániel (bibl.) 168
 Dankanits Ádám 25
 Dankó József 48
 Dante, Alighieri 76, 139
 Darvas József 243
 Dávid (bibl.) 199—201
 Dávid Ferenc 112, 187—188
 Dávid Géza 189
 Davids 75
 Deák Ferenc 11
 Deccard Kristóf János 215
 Decsy Sámuel 154—158
 Dedinszky Erika 256
 Defoe, Daniel 251
 Degering, Hermann 208
 Degré Lajos 184
 Delaunay-család 40
 Delitsch, Franz 102, 105
 Della-Vallé 75
 Della Vida, L. Levi 104
 Deme Zoltán 154
 Demkó Kálmán 214
 Dénes, Szent (Areopagita) 139
 Déry Tibor 244, 248, 252, 254—255
 Descartes, René, (Renatus Cartesius) 212
 Deutschmann, Johannes 218
 Dévai Biró Mátyás 183
 Devaux, Y. 34, 42
 Dezsényi Béla 6, 79, 115, 131
 Dezsényi Béláné Szemző Piroska 5, 84
 Dickens, Charles 251
 Diderot, Denis 234
 Dienes Sámuel 300
 Dobai Tamás 294
 Dobos László 255
- Dobozi Imre 249
 Dolbin, B. F. 128
 Dolinay Gyula 91
 Domanovszky Sándor 175
 Donatello (Donato Bardi) 286
 Donatus, Aelius 140—141, 207
 Dondaine, H. F. 136—137
 Dorfner, Ottó 43
 Dosztojevszkij, Fjodor 76
 Dózsa György 76, 145—146
 Döbrentei Gábor 90—91
 Dörnyei Sándor 81
 Drágyi Tamás 203, 206—208
 Draskóczy István 184
 Drecher Pál I. Szentkuty
 Duchamp, Marcel 40, 42
 Dugonics Titusz 86
 Dumas 251
- Ebert, Friedrich 122
 Ecsedy Judit, V. 60, 82, 85, 288—293
 Éder Zoltán 299
 Eluard, Paul 42
 Ember Mária 254
 Emich Gusztáv 13, 245
 Emmerám, Szent 138
 Endter, Martin 85
 Engel János Keresztély 305, 308—310
 Engels, Friedrich 77
 Enyedi Sándor 298—304
 Eötvös József 75, 252
 Eötvös Loránd 104
 Erdei Ferenc 73, 243
 Erdélyi Ilona, T. 183
 Erdélyi János 183
 Erdélyi József 74, 76
 Erdődy József 155—156
 Érdujhelyi Menyhért 278, 281
 Eriugena, Johannes Scotus 133—134, 136
 Erkel Ferenc 67, 69
 Erni, Hans 44—45
 Ernő (főherceg) 55
 Érszegi Géza 184
 Esdras (bibl.) 200
 Ester, Karl d' 128
 Esterházy Miklós (nádor) 60
 Esterházy Miklósné 60—62
 Esterházy Pál 274
 Esterházy Péter 256
 Esztergár László 116
 Eusebius Cesariensis 168
 Éva (bibl.) 199, 201—202, 206
- Fábrián Dániel 74
 Fábri Gergely 61
 Fabri, Thomas 56
 Fabris (ezredes) 293
 Fallenbüchl Zoltán 86
 Falvy Zoltán 139
 Farkas Gábor 184
 Faut Márk 95
 Fazakas József 20, 81
 Fehér Katalin 62—67, 183—184, 233—241

VIII

- Fejér György 235—236
 Fejér József 97—98
 Fejérpataky László 169
 Fejes Endre 251
 Fekete Csaba 149
 Fellegi Viktor 72
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 237
 Fenyves Katalin 306
 Ferarès, M. 103, 107
 Ferdinánd, I. (magyar király) 49, 55
 Ferdinánd, V. (magyar király) 90
 Ferenc, I. (magyar király) 156
 Ferenc József, I. (magyar király) 315
 Ferencffy Lőrinc 60
 Ferenczy Endréné 84
 Feuchtwanger, Lion 76
 Fichtenau, H. 140
 Filipecz János 281
 Firtinger Károly 2, 7
 Fischer Dániel 214—215
 Fischhof, Joseph 67
 Fitz József 2, 6, 55, 210, 291
 Flaubert, Gustave 76
 Flötner, Peter 34
 Fodor József 76, 243, 245
 Folnesics, János Lajos 237
 Fonvent, Albert de 117
 Forekenbeck, Oskar von 119—120
 Forell, George Wolfgang 186
 Forgách Miklós 225—231
 Fraise, Lore 191
 Fraknoi Vilmos 141, 278
 France, Anatole 76, 251
 Franklin nyomda 13
 Fráter György 48—54
 Fridel (Fridelius) János 217
 Fried István 86, 150—154, 304—310
 Friedensburg, Walter 218—221
 Frigyes, II. Nagy (porosz király) 152, 293
 Frigyes, III. (német-római császár) 142, 197
 Fröhlich Dávid 213
 Fugger, W. 184—185
 Fukász István 183
 Fulbert (chartresi püspök) 141
 Futala Tibor 85
 Fűger 151
 Fülöp Géza 89, 154

 Gaál Lajos 14
 Gábor Andor 245
 Gábrriel Asztrik 79, 198
 Galavics Géza 7
 Gáldi László 79
 Galgóczi Erzsébet 248, 251
 Gáll István 251, 255—256
 Galla Ferenc 138
 Galli Katalin 85
 Galyasi Miklós 74
 Gams, Pius Bonifacius 195
 Ganganelli I. XIV. Kelemen
- Gárdonyi Klára I. Csapodiné
 Garibaldi, Giuseppe 313
 Gáspár Imre 71
 Gaston 36
 Geiger, Peter J. N. 5, 7
 Gellért, Szent (püspök) 49, 54, 134, 159—170, 170—180
 Gellért Oszkár 245
 Georg, Henry 77
 Georgius de Ungaria 135
 Geréb László 178
 Gereblyés László 245
 Gerézdí Rabán 278
 Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 138—139, 141
 Gergely, IX. (pápa) 278, 282
 Gergely, X. (pápa) 203
 Gergely, XI. (pápa) 196, 200
 Gergely, Szent (Nyssai) 139, 278, 281—282
 Gergely Sándor 245
 Gerhard, Karl 210—211
 Gerics József 159—170, 170—180, 184
 Gerő Ernő 242
 Gerszi Teréz 5—7
 Gertrúd (magyar királynő) 207
 Géza (fejedelem) 197
 Géza, I. (magyar király) 174
 Giesebrecht, W. de 164—165
 Gion Nándor 255
 Glatz Jakab 4
 Głuchowski, J. 98
 Gobelinus Persona 204
 Godefridus S. Pantaleonis 57—58
 Godofridus de Viterbo 203
 Goethe, Johann Wolfgang 76
 Gogreff, Mento 55
 Gohl Ödön 103, 105, 108—109, 114
 Golding, William 255
 Goldstein, Moritz 126
 Goldziher Ignác 103
 Gombos F. Albin 57—58, 137, 141, 180, 203
 Gombos Gyula 256
 Gorkij, Makszim (Alekszej Peskov) 251
 Górska, Barbara 98—99
 Gorszky Xavér 311
 Goudoever, Jan van 187
 Göllner, Carl 143, 145—146, 148
 Görres, Joseph 121
 Graaf, G. Henk van de 222
 Gracza János 224
 Graff Gáspár 224
 Grass, Günter 255
 Gratianus 161—164, 170, 174
 Graudentinus, Jan 99
 Greguss Ágost 90—91
 Grimm testvérek 251
 Griszta Ágost 317
 Grolier, Jean 33—34, 36, 38
 Grusin, Borisz 254
 Gulyás József 150
 Gulyás Pál 94—95, 288—291
 Gusztáv Adolf (svéd király) 128, 207
 Gutgesell Dávid 54—56

- Gutknecht, Jobst 145—146
 Guttman, Bernhard 128
 Guzmics Izidor 239
 Günther András 224
 Györffy György 138, 141, 174, 176—178
 Györffy Tamás 135
 Gyula, II. (pápa) 105
 Gyurkó László 256
- Habermas, Jürgen 254
 Hadrovics László 247
 Haebler, Konrad 96, 144, 149
 Haiman György 6—7, 92—93, 181—183, 271
 Hajdu László 71
 Hajnal István 184
 Hajnal Mátyás 60
 Hajnóczy Dániel 95, 214
 Hajnóczy József 64, 150, 226—227, 232
 Hakluyt, R. 57
 Haller Gábor 300
 Halm, K. 140, 208
 Hambach (Hambacher) János 220
 Hammer-Purgstall, Joseph von 143, 148
 Hamsun, Knut 76
 Handó György 281
 Haraszthy Gyula 85
 Harsányi István 150
 Hauck, Albert 169
 Havasi Zoltán 78—79, 84—85
 Házy Gyula 244
 Házmán Ferenc 317
 Heckenast Gusztáv 5, 7, 9, 13
 Heinemann, Otto 208
 Heinzl János 224
 Heitz, Paul 142
 Hellebrant Árpád 143, 149, 288
 Heltai Gáspár 252, 288—289, 292
 Heltai János 81
 Heltai Jenő 245
 Helwig, H. 36
 Henderson, Thomas 110
 Henrik, II. Szent (német-római császár) 169, 178, 184
 Henrik, III. (német-római császár) 178
 Henrik, VII. (német-római császár) 196
 Hentschel, Samuel 217
 Herczeg Ferenc 245
 Herder, Johann Gottfried 239
 Herepei János 82, 149
 Herimannus, Augiensis 184
 Hermann András 222—223
 Hermann Egyed 138
 Hermannus, Aeditus 206
 Herner János 82
 Herner János 82
 Hervay Ferenc 81—82
 Hess-nyomda 97
 Heucher, Johann Heinrich 220
 Hidvégi János 77
 Hieronymus I. Jeromos, Szent
 Hilarius, Szent 139
 Hilicenus János 223
- Hill, G. F. 103, 105, 107, 110—111, 114
 Hiller, Erhard 291
 Hinschius, Paul 166—167
 Hitler, Adolf 123
 Hlavács Máté I. Kephallides
 Hobson, G. D. 36—37, 44
 Hocks, Paul 188
 Hoffmann Edith 277—278, 280, 282
 Hoffmann, Josef 40
 Holl Béla 60, 81
 Holtzmann, R. 138—139
 Honorius, Augustodunensis 205
 Hopp Lajos 87—89, 98—99
 Horányi Elek 152, 303
 Horn, Ewald 216
 Horvát István 97
 Horváth András 224
 Horváth János 175, 236
 Horváth János, ifj. 178
 Horváth József Elek 238
 Horváth Julianna 72
 Horváth Zsigmond 236—237
 Hoveden, Roger 57
 Hőgye István 85
 Hörsik Richárd 183
 Hrabal, Bohumil 255
 Hubay Ilona 79, 143, 146, 148
 Huber, Ambrosius 145—146
 Húbert Ildikó 58—62
 Hugo de Saint Paul 57—58
 Hundt, Magnus 217
 Hupfuff, Matthias 143, 145—146, 148
 Huszár Gál 290
 Huszka Lajos 7
 Huszár Lajos 103
 Huszti András 300
- Illés Béla 243, 245, 248—249
 Illés Endre 254
 Illyés Gyula 74, 243—245, 248—249, 252, 254, 256
 Illyés Katalin 131
 Imre Sándor 63
 Ince, II. (pápa) 162
 Ince, VIII. (pápa) 197
 Indali György 11
 Indra, Gerlacus 208
 Ingraham, Duncan 313
 Institoris Mihály 223
 Ióánnés (Kythopolisi püspök) 133
 Ioannes, Constantinopolitanus 139
 Irinyi Károly 149
 Irtenkauf, Wolfgang 205
 Isidorus I. Izidór, Szent
 Islamov, T. M. 88
 István, I. Szent (magyar király) 49, 54, 137—138, 141, 161, 163—164, 166—167, 170, 176—177, 179—180, 184, 197, 256
 Istvánffy Miklós 213
 Iványi Béla 135, 154
 Ivul, Gabriel 83
 Izidór, Szent (Sevillai) 139—141, 202
 Izsák (bibl.) 199, 201

- Jacobaei Jakab 224
 Jakab Elek 298
 Jakó Zsigmond 149, 181, 183, 278, 280, 282
 Jakob Károly 150
 Jancsó Elemér 298
 Janicki, K. I. Clemens Janicius
 Jankovich Ferenc 76
 Jankovich Miklós 150
 János, Szent (apostol) 133, 165
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 49
 Janson 182
 Janus Pannonius 280—281
 Januszowski, Jan Łazarzowie 98—99
 Jászai Oszkár 257
 Jellačić, Josip 90—91
 Jenei Ferenc 60
 Jeney Lajos Mihály 293—297
 Jenson, Nicolaus 277, 282
 Jeromos, Szent 139, 168, 278—279, 281—282
 Jessen, P. 36
 Jobert, P. 114
 Jóború Magda 84
 Johannes (schlágli kanonok) 197
 Johannes, Eleemosina 198
 Johannes Saresberiensis 140
 Johannes de Utino 195—209
 Jókai Mór 49, 252
 Jordánszky Elek 155—157
 József, Szent 200
 József, I. (magyar király) 99
 József, II. (magyar király) 23, 150—151, 153, 185, 225—226, 229, 231—232, 281, 307
 József Attila 72—77, 243, 245, 249
 József Jolán 245
 Juhász Ferenc 244, 248
 Juhász Gyula 74, 252, 257
 Juhász László 163
 Jügel, Karl-Heinz 225, 308

 Kachelofen, Konrad 97
 Käfer, István 88—89
 Kafka, Franz 249
 Káin (bibl.) 199—200
 Kaiser, Wolfram 215, 222
 Káldi György 272
 Kalkbrenner 67
 Kállai Gyula 254
 Kállay István 184—185, 185—186
 Kálmán, I. (magyar király) 161, 164, 176
 Kálmáncsehi Domonkos 281, 287
 Kálmány Lajos 91
 Kálti Márk 178
 Kálvin János 212
 Kandinszkij, Vaszilij 40
 Kányádi Sándor 255
 Kapitánffy István 133—137
 Karácsonyi Béla 175
 Karácsonyi János 137, 195, 197, 202—203, 206
 Kardos G. György 254
 Karinthy Ferenc 248
 Karinthy Frigyes 76

 Károly, Kopasz (frank király, római császár) 133
 Károly, Nagy (frank király, római császár) 140
 Károly, V. (német-római császár) 197
 Károly, XII. (svéd király) 99
 Károlyi József 13
 Károlyi Mihályné 254
 Károlyi nyomda 13
 Kassai Mihály György 210, 216, 219
 Kassák Lajos 243, 245
 Katona István 137, 141, 301—302
 Katona Julianna, M. 94—95
 Katona Miklós 315
 Kaufmann Dávid 103
 Kautsky, Karl 77
 Kazinczy Ferenc 86, 150—154, 299, 308
 Kecskeméti Sánta János 85
 Kecskés András 135
 Kecskés János 134—136
 Kelecsényi Ákos 81, 86—87
 Kelemen, I. (pápa) 199, 201
 Kelemen, VII. (pápa) 197
 Kelemen, XIV. (pápa) 151—152
 Kelemen Lajos 62
 Kemény G. Gábor 84
 Kemény Zsigmond 252
 Kempelen Béla 294, 297
 Kende Géza 314, 316
 Kennedy, Joha Fitzgerald 123
 Kephallides (Hlavács) Máté 223
 Kerék Mihály 77
 Kerekotzi Ferenc 289
 Kereszturi József 151
 Kermann Dániel I. Krmann
 Kersten, Paul 43
 Kertbeny Károly 142—143, 146, 148
 Keserü Bálint 83—84
 Kesey 255
 Keszthölci Mihály 280
 Kesztyüs Tibor 295
 Keyes, Daniel 255
 Kézai Simon 163
 Khien Ferdinánd 219
 Kierkegaard, Sören 253
 Kiesel, Helmuth 304
 Kiessig, W. 32
 Kilián István 97—98, 189—191
 Kingdon, Robert M. 186
 Kinizsi Pál 11—12, 16
 Király Péter 87—89
 Kisch, Egon Erwin 75
 Kiss József 76
 Kiss Sámuel 239
 Klaniczay Tibor 187
 Klee, Paul 40, 43
 Klement Ildikó, G. 210—224
 Klemm, Christian Gottlieb 305—306
 Kmita, J. A. 98
 Knauz Ferenc 137
 Kner Imre 92, 149
 Kner-nyomda 92—93
 Koberger 282

- Kodály Zoltán 247
 Kodolányi János 77
 Kohán György 73, 77
 Kókay György 79—80, 92—93, 154—155,
 188, 225—232, 304
 Kollányi Ferenc 155
 Kollár Adám 86, 229
 Kolozsvári Grandpierre Emil 254
 Komáromi Csipkés György 213
 Komjáthy Miklósné 86—87
 Komoróczy György 1
 Konez Sándor 183
 Konfucius 46
 Kónya Lajos 245
 Konrád, II. (német-római császár) 141,
 169, 178
 Kopácsi István 183
 Kopernikusz, (Kopernik, Mikołaj) 213
 Kopenig, Hilde 226
 Kornis Károly 311—317
 Kosáry Domokos 151, 183, 212, 214—215,
 218, 221—223, 304
 Kosáryné Réz Lola 243
 Kossuth Lajos 10—11, 90, 119, 311, 315—317
 Koszta Márton 313—315, 317
 Koszyk, Kurt 125
 Kovachich Márton György 299, 307
 Kovács Ilona 85
 Kovács I. Gábor 1—17
 Kovács József 311
 Kovács József László 95—96
 Kovács Sámuel 238
 Kovács Sándor, V. 95—96
 Kovai Lőrinc 245
 Kováts László 211, 244, 304
 Kováts Zoltán 85
 Kozocsa Sándor 79
 Kőhalmi Béla 79, 87
 Kőhegyi Mihály 94—95
 Köhler, J. D. 114
 Köleséri Sámuel 214, 300
 Kőpeczi Béla 88—89
 Kőszeg Ferenc 5
 Kőszegfalvi Ferenc 72—77
 Kőszegi Szekér Máttyás 96
 Králik Sámuel 14
 Kraus, A. 139
 Krausz Sámuel 103
 Krempeš János 220
 Kreuchel Illés 224
 Kristó Gyula 159—170, 170—180
 Krisztina (svéd királynő) 207
 Kriza János 91
 Křtíža, Miroslav 259
 Krmann (Kermann) Dániel 218
 Kropotkin 75
 Krúdy Gyula 14, 245
 Krusithné Pálffy Katalin 291
 Kubinyi András 184
 Kucsery János 223
 Kulesár György 55
 Kulesár (Kultsár) István 65, 156
 Kumorovitz L. Bernát 184
 Kunfi Zsigmond 77
 Kuntz, Marian 105
 Kyrmezer 290—291
 Lackner Kristóf 95
 Ladányi Erzsébet 184
 La Fontaine, Henri 116—117
 La Fontaine, Jean de 76, 83
 Lajos, I. Nagy (magyar király) 204
 Lajos Ferenc 75
 Lakatos Éva 84, 115—132
 Lamberg, Franz Philip 10, 90
 Lancsák Gabriella 184
 Landerer János Sebestyén 7, 9
 Landor, W. S. 39
 Láni György 218
 La Noue, François de 83
 Lányi Károly 4, 7—8
 Lapide, E. 106
 Lassalle, Ferdinand 77
 László, I., Szent (magyar király) 49, 54,
 161, 167, 256
 László, IV. (magyar király) 309
 Latour, Theodor Baillet 10
 Látsny Ádám 211, 214, 219—220
 Lauer-nyomda 97
 Laurenti István 223
 Lechner István 10
 Legrain, Pierre 40—41
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 215, 221
 Lengyel Balázs 245
 Le Nôtre 83
 Lenz, Sigfried 255
 Leó, II. (pápa) 204
 Leó, X. (pápa) 105
 Leodvin 180
 Leonardo da Vinci 102
 Leóvey Klára 316
 Lepper, Herbert 120
 Lerch, Endrik 35, 41—42, 45
 Leroux, Georges 41
 Leszczyński, Katarzyna 99
 Leszczyński, Stanislaw 99
 Leusden, Johannes 105
 Lévay Botondné 92—93
 Lévay József 91
 Levy, M. A. 105
 Lewis, Sinclair 250
 Lindanus, Wilhelmus 107
 Lindberg, Carter 186
 Lindemann, Margot 126
 Linus, I. (pápa) 201
 Lipót, II. (magyar király) 150, 307
 Liptay Pál 310
 Liszt Ferenc 67—72, 315
 Llosa, Vargas 255
 Locke, John 64, 221, 237
 Loeaechius, Andrzej 98
 Loesch, John R. 186
 London, Jack 251
 Loubier, H. 33
 Lovász Imre 238
 Löve, H. 139

XII

- Lów András 214
 Lów Károly Frigyes 214—215
 Lów Vilmos 317
 Löwenthal, Leo 12, 254
 Lukács György 244, 253
 Lukácsy Sándor 62
 Lukan, Walter 192—193
 Luther Márton 220
 Lyka Károly 7

 Maciejowski, Bernard 98
 Madách Imre 76
 Mádl Antal 306
 Magda Pál 237—238
 Magdolna, Szent 48
 Maily, L. Germain de 105, 110
 Mailer, Norman 255
 Maillebois (francia marsall) 293, 295
 Maiolo 38
 Majláth György 156
 Makai Ödön 74
 Makkai László 141, 183
 Malamud, Bernard 255
 Malomfalvai Gergely 61
 Mályusz Elemér 195, 197, 203—204, 206
 Mándy Iván 245
 Manitius, M. 138, 140
 Mann, Thomas 250—251
 Mansfield, Edgar 44
 Mantegna, Andrea 286
 Mantskovit Bálint 290—293
 Márai Sándor 243
 Marcellus, Szent 137
 Marcier, Jean 106
 Marcy, M. L. 314
 Margit, Szent 49, 54
 Mária, Szűz 201
 Mária Terézia (magyar királynő) 23, 221, 228
 Marjanucz László 76
 Markhot Ferenc 221
 Marosán György 254
 Marquez, Garcia 255
 Marshall, Peter 255
 Martin, Pierre Lucien 41
 Martinus Polonus (Martinus Oppaviensis) 203—208
 Márton, V. (pápa) 197
 Marton János 183
 Marx, Karl 75, 77, 121
 Masnicius Tóbiás 218
 Maszák Hugó 103, 114
 Máté János 74
 Matheus Michael 196
 Mathieu, Monique 41
 Mátrai Sándor 244
 Mátyás, Szent (apostol) 60, 62
 Mátyás, I. (magyar király) 97, 184, 197, 206—207, 278—280, 310
 Mátyás Frórián 197
 Mauer, Charles 186
 Maximos, Confessor 133
 Mayer István 6
 Mayer, Johann 274

 Mazal, Otto 96—97
 Mazzini, Giuseppe 315
 Medgyessy Ferenc 73
 Mednyánszky Alajos 238
 Medve Imre 12, 16
 Megyeri Károly 71
 Meibomi, Heinrich 204
 Mejer, W. 37
 Menzel, Adolf v. 5
 Merle, Robert 255
 Mesterházi Lajos 249
 Mészáros István 183
 Mészáros Lázár 313, 317
 Mészöly Miklós 255
 Method 168
 Methodius 200
 Mezey László 133—134, 137—141
 Michaux, Françoise 117
 Michel, Marius 39
 Michon, L.-M. 42
 Mihalik József 94—95
 Mihalovics (pozsonyi fametsző) 7, 15—16
 Mikes Kelemen 252
 Miklós László 239
 Miklósi Armin 317
 Mikó Ferenc 301
 Mikó Imre 298
 Mikó Miklós 301
 Miksa, I. (német-római császár) 197
 Mikszáth Kálmán 244
 Miller Jakab Ferdinánd 309
 Miró, Joan 42
 Mitley, P. 89
 Mogyoróssi Árpád 317
 Moldova György 248, 251
 Molière, Jean-Baptiste 76
 Mollay Károly 306
 Moller, Godofrend 221, 223
 Molnár C. Pál 75
 Molnár Géza 249
 Molnár János 65, 150, 189
 Molnár József 288, 292
 Momčilovič, B. 57
 Mondrian, Piet 40
 Monok István 82
 Móra Ferenc 244
 Morelli Gusztáv 7
 Mórucz Zsigmond 73, 76, 243, 302—303
 Morris, William 38, 40, 44, 92
 Moser, Kollo 40
 Mosoniné Fried Judit 93—94
 Mosonyi Mihály 68—71
 Mossóczy Zakariás 83, 135—136
 Mózes (bibl.) 200
 Mraz, Gerda 184—185
 Murphy, James J. 140
 Münch, Paul 304
 Münster, S. 106
 Mysliwiec, Zofia 98

 Nadas Péter 254—255
 Nádaskai András 151, 153
 Nagy Csaba 311

- Nagy Gábor 300
 Nagy Ignác 75
 Nagy Iván 156
 Nagy Lajos 244—245
 Nagy László 245, 248, 255
 Nagy Péter 173
 Nagy Zoltán 5
 Nagylucsei Orbán 281
 Napóleon 121
 Nehemias (bibl.) 200
 Nemeskürty István 291—292
 Németh S. Katalin 84—86
 Németh László 73, 76, 244, 248—249, 252
 Németh Mária 84—86
 Németh Sámuel 217
 Némethi Jakab 60
 Nérok (római császár) 199, 201, 203—204, 208
 Nerva (római császár) 199
 Nestle, Eberhard 104—105
 Newton, Isaac 215
 Nicolai, Friedrich 225
 Nicolai, Ferdinand Friedrich von 296
 Nicolaus de Lyra 278, 280, 282
 Niederhauser Emil 89
 Niemeyer, Oscar 237
 Nietzsche, Friedrich 253
 Nigrini Sámuel 223
 Noé (bibl.) 199—201, 207
 Nógrádi Sándor 254
 Norden, Eduard 140
 Novák László 2, 5, 7, 13
 Nyáry Krisztina I. Esterházy Miklósné

 Oates, Joyce Carol 255
 Octavianus (római császár) 199, 201
 Odilo (clunyi apát) 137
 Oefele, Edmund, L. B. 164—165, 177
 Oetis, Croix Franz de la 296
 Ogonowski, Z. 112
 Oldřich Križ z Telče I. Udalricus
 Oltványi Ambrus 49
 Omont, Henri August 208
 Orbán, I. (pápa) 167
 Origenész 168
 Ormos Mária 257
 Ormpruszt Kristóf 292
 Ortutay Gyula 74
 Osterloh, Karl-Heinz 304
 Oswald von Wolkenstein 195
 Otlet, Paul 116—117
 Otloh 139, 184
 Ott, Norbert H. 195—198, 200, 203, 207
 Örkény István 245, 251

 Padovano, Benedetto (Bordone, Benedetto) 286
 Paecken Keresztély 221
 Pákh Albert 13
 Pákozdy Ferenc I. Vásárhelyi
 Pál, Szent (apostol) 133, 165
 Pál, Szent (Remete) 48
 Paleologus, Jacobus 187

 Pálffy Miklós 211
 Pálffy Károly 155
 Pálffy Katalin I. Krusithné
 Palugyay Imre 13
 Pánczél Dániel 155
 Panzer, Georg Wolfgang 143, 148
 Pap Károly 245
 Papp István 85
 Páral, Vladimir 255
 Pascal, Blaise 213, 253
 Pataki Sámuel 300
 Pataky Dénes 5
 Pauliny E. 88
 Paulsen, Friedrich 220
 Pavercsik Ilona 85
 Pawlowitz Mihály 218, 223
 Pázmány Péter 190, 213, 272
 Péczeli József 4, 150
 Pelcz, Johann 301
 Pellegrino, Francesco 34
 Pencz 34
 Peraudi, Raimundus 146
 Peregriny Elek 4
 Perlaky Dávid 65, 237
 Perlaky Mihály 14
 Perliczy János Dániel 214, 221
 Pestalozzi, Johann Heinrich 237
 Péter, I., Szent (pápa) 166, 199, 201
 Péter (magyar király) 159—170, 170—180
 Péter, I. (orosz cár) 99
 Petőfi Sándor 75—76, 91, 243, 249, 315—316
 Petrik Géza 18—21, 23—28, 294
 Petrovszky Sándor 65
 Petrus Comestor 205
 Petrus Pictaviensis 206
 Peyfuss, Max D. 192—193
 Pfeiffer, Wilhelm 274
 Pfeiffer, Franz 205
 Piasecius, Paulus (Piasecki, Piseczki) 300
 Pierce, Franklin 313
 Pilarik-család 218
 Pilarik István 218
 Pilátus 199
 Pilinszky János 245, 255
 Pintér Márta Zsuzsanna 154—158
 Pirandello, Luigi 76
 Pirmát Antal 187
 Pius, II. (pápa) 197
 Planer 220
 Pogány József 77
 Pogány Péter 2—3, 10, 89—92
 Polgár László 189—191
 Pomarius Sámuel 223
 Poncius, Joannes 58
 Poprády Géza 46
 Postel, Guillaume 104—105
 Potthast, A. 57—58
 Priscianus 140—141
 Proctor, Robert 142, 144—146, 148
 Przyppowski-család 112
 Przyppowski, Samuel 112
 Pseudo-Dionysios 133—137

XIV

- Pseudo-Isidorus 159—170
 Pucz Antal 238
 Puskás Julianna 317
 Puskin, Alexandr 251
 Pusztai Ferenc 5, 7
 Putnoki József 10, 90
 Püski Sándor 242

 Quimbach, Stefan 128

 Rácz Rónay Károly 311
 Radnóti Miklós 74, 76
 Radnóti Nándor 5, 7
 Radó Imre 91
 Raesfeldt, Bernhard 83
 Raffai Sarolta 251
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem)
 99, 151, 153
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem)
 300—301
 Rákóczy Rozália 293—297
 Rákosi László 12
 Ramus, Petrus 212
 Ramwold (apát) 140
 Ránki György 257
 Raszputyin, Valentyin 255
 Rát Mátyás 225
 Read, H. 33
 Redl Károly 168
 Régeni Pál Mihály 213
 Reiffenstein, Ingo 207
 Reményi Dániel 223
 Remenyik Zsigmond 244—245
 Renan, Ernest 77
 Renouard 19
 Révai József 244
 Rezenyi György 58—61
 Richárd, I., (Oroszlánszívű) (angol király)
 207
 Richel, Bernhard 196
 Richter János 71
 Richter, Ludwig 5
 Riksz Mihály 60
 Ritter Aladár 115
 Robinson, Ivor 44
 Rohwelder, Erica 128
 Rokay Péter 57—58
 Rokycana, Jan 207
 Rollin, Lendru 315
 Rosenthal, Albi 202
 Rosenthal, Judah M. 103
 Rot, S. 89
 Rotarides Mihály 211
 Rousseau, Jean-Jacques 151—153, 237
 Roville, Guilielmo 105—110
 Rózsa György 6, 214
 Rózsa Kálmán 14
 Rózsa Sándor 10, 15, 90
 Rózsavölgyi Gyula 68, 70
 Rozsonday Marianne 46
 Röhm 123
 Röschel, Johann Baptist 219
 Rudlovcsova, G. M. 89

 Rudnay Gyula 74
 Rudolf, II. (magyar király) 54
 Ruffy Péter 115
 Ruh, Kurt 195

 Sachs, Hans 292
 Sadoveanu, Mihail 259
 Safley, Thomas Max 186
 Sainz, Eva 187—188
 Sajó Géza 277
 Salamon (magyar király) 174
 Salamon Ernő 243, 245
 Saltzmann 237
 Sándor, I. (cár) 157
 Sándor, Nagy 199
 Sándor István 294
 Sánta Ferenc 254
 Sántha Ferenc 248
 Sarkadi Imre 248, 251
 Sárközi György 76
 Sárközi Zoltán 184
 Sárosi Gyula 90—91
 Sbaralea, Johannes Hyacinthus 196, 198—
 199, 203
 Schader, Johannes 56
 Schöffler, Johann 144
 Schaur, Johann 144—146
 Schedius Lajos 308—310
 Scheiber Sándor 79, 103—104
 Schiller, F. 166
 Schlick, Franz 90
 Schlözer, August Ludwig 225, 307, 309
 Schmale, F. J. 138
 Schmeizel Márton 223
 Schmid Bertalan 237
 Schmidt, Charles 142
 Schmidt József 77
 Schmidt, Peter 188
 Schmitt, Elmar 191—192
 Schnitzler Jakab 217
 Schnucker, Robert W. 186—187
 Schobser, Hans 145—146, 148
 Schottenloher, Karl 145
 Schön Gáspár 223
 Schramm, Albert 143
 Schröckh, Samuel Jacob 151
 Schulek Tibor 290—291
 Schultz, Dániel 85
 Schunke, I. 34—35
 Schurtz, Ch. N. 107, 112
 Schwab Keresztély Joachim 223
 Schwab, M. 107
 Schwarz János 223
 Schwertfegel, Johann Georg 36
 Schwind, Moritz v. 5
 Seberini (Szeberényi) 237
 Secret, François 104
 Sedechias (bibl.) 199, 201
 Seivert, Johann 310
 Sém (bibl.) 199
 Senghor, Léopold Sédar 45
 Sennowitz, Matthias 154
 Senquerd, Wolfertus Arnold 223

- Servius 140
 Sét (bibl.) 200
 Sevillai Izidor I. Izidor
 Shakespeare, William 74, 76, 251
 Shaw, George Bernard 76
 Sigibertus, Gemblacensis 184
 Silagi, Gabriel 134, 165, 168, 175
 Simeon (bibl.) 201
 Simon István 248
 Simonffy András 256
 Simonides János 218, 223
 Simor János 48
 Singriener (Singrenius), Hans 83
 Sinkovics István 184—185
 Sixtus, IV. (pápa) 279
 Smith, Philip 44
 Socinus, Faustus 112
 Soltész Zoltánné 181—183, 282
 Sólymosi János 299, 301
 Somlay Arthur 73
 Somkuti Gabriella 85—86, 154
 Sommer, Johannes 292
 Sommervogel, Carlos 83, 97, 274
 Somogyi Tóth Sándor 251
 Sonnenfels, Joseph v. 305—306
 Sozzini, Fausto 187—188
 Sótér István 244—245
 Speer, Daniel 191
 Spunár, Pavel 196
 Stammmler, Wolfgang 200
 Stegmüller, Friedrich 196—200, 206
 Steinhöwel, Heinrich 206
 Steller Tamás 218, 223
 Strauch, Johann 219
 Streler, Samuel 35
 Stuchs, Johann 145—146
 Survey, A. 104
 Sütő András 255
 Sylvester János 252
 Szabó András 54—56, 63
 Szabó Dezső 77
 Szabó Ervin 75, 77
 Szabó Géza 182, 210
 Szabó József 61
 Szabó Károly 18, 20, 25—26, 28, 58, 81,
 142, 149, 288, 300
 Szabó László, Cs. 256
 Szabó Lőrinc 244, 248
 Szabó Magda 244, 249, 251
 Szabó Nepomuk 237—238
 Szabó Pál 245, 248
 Szabó Sándor 81—82
 Szacsvey Sándor 154
 Szakonyi József 65
 Szalay László 305
 Számadó Ernő 74
 Szántó Judit 74
 Szapolyai János (magyar király) 14, 49, 54
 Szarvasi Margit 154
 Szathmári István 89, 213
 Szathmári Pap János 149
 Szauder József 154
 Szcucki, Lech, 103, 112
 Széchenyi Ferenc 85, 154, 225—227, 295
 Széchenyi István 62, 257
 Szegefű László 171—173, 175, 178
 Székely Ádám 64
 Székely György 88, 174
 Székely István 213
 Székely Sándor 240
 Szekér Mátyás I. Kőszegi
 Szekfű Gyula 257
 Szelestei N. László 48—54, 86
 Szemző Piroska I. Dezsényi Béláné
 Szenczi Molnár Albert 85, 149, 212
 Szénfy Gusztáv 68
 Szentgyörgyi István 154
 Szentimrei Mihály 183
 Szentiványi Márton 213
 Szentkuty (Drecher) Pál 4—5
 Szentpétery Imre 57—58, 161, 174
 Szerb Antal 244
 Szerényi Antal 317
 Szerző Katalin 67—72
 Szíjj Jolán 184
 Sziklay László 88—89
 Szilágyi Ferenc 301
 Szilágyi István 255
 Szilasy János 237
 Szimonidesz Lajos 54
 Szinyei Gerzson 183
 Szinnyei József 83, 130, 151, 188, 219—223,
 258, 294, 311
 Szirmai János Sándor 32—47
 Szirmay Antal 151
 Szombathy János 183
 Szögi László 184
 Szőnyi Nagy István 149
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 123, 242
 Sztrabón 200, 203
 Sztripszky Hiaodor 18, 20, 25
 Szücs Jenő 183
 Takács Béla 183
 Takács Ferenc 72—77
 Takács Ferencné Balla Erzsébet 74
 Talpassy Tibor 244
 Tamás Aladár 245
 Tamási Áron 244
 Tárkányi Béla 91
 Tarnai Andor 138, 154, 173, 207, 215, 305
 Tatár Péter I. Medve Imre
 Taubert, Rolf 126
 Tazbir, Janusz 103, 112
 Teilhard de Chardin, Pierre 254
 Telegdi 91
 Telegdi Kovács Lajos 1
 Teleki Blanka 316
 Teleki József 151—152, 154, 234—235
 Teleki László 62—67
 Terentius, Publius Terentius Afer 220
 Terhes Sámuel 239
 Tersánszky Józsi Jenő 244
 Tersztyánszky Dániel 86
 Tevan Andor 5
 Thaisz András 62

- Thinsz Géza 256
 Thomae Illés 224
 Thuróczy János 165, 204
 Thurzó Erzsébet 60—62
 Thurzó Gábor 244
 Thurzó György 82
 Thurzó Imre 61
 Tiberius (római császár) 201
 Tillet, Jean du 106
 Timon Sámuel 213
 Tinódi Sebestyén 91
 Tipray Julián 185
 Toldi Miklós 12
 Toldy Ferenc 197, 288—289, 292
 Tolnai Gábor 79, 149
 Tolsztoj 251
 Tompa Mihály 12, 317
 Torricelli, Evangelista 213
 Tótfalusi Kis Miklós 80, 149, 181—183
 Tóth Árpád 76, 252
 Tóth Kálmán 11—12, 16
 Toulet, J. 42
 Toynbee, A. J. 254
 Tömörkény István 74, 76
 Török Lajos 150, 314—316
 Trajanus nyomda 43
 Trapezuntius, Georgius 278, 281
 Trattner nyomda 13
 Trattner János Tamás 296—297
 Trenck, Friedrich 150
 Trencsényi Waldapfel Imre 79
 Trifonov, Jurij Valentyinovic 255
 Trócsányi Zoltán 292
 Truhlář, Josephus 208
 Trusius Jób 223
 Turóczy-Trostler József 292
- Udalicus Cruc de Telez 196
 Udvardy János 239
 Ugrin Aranka 5
 Újfalvy Krisztina 86
 Ulászló, II. (magyar király) 184
 Updike, John 255
 Urbán Ernő 248
 Uriel (bibl.) 168
 Úrményi Péter 155
- Vajda Erik 85
 Vajda János 91, 244
 Valentinelli, Josephus 208
 Valjavec, Fritz 154, 304
 Váلكai Imre 75
 Vanyó László 168
 Váradi Péter 277—281, 281—288
 Varga Imre 89—92
 Varga Nándor 5
 Vargyai Gyula 184
 Varjas Béla 78—79, 79—80, 181—182,
 185—186
 Varjú Elemér 278—279
 Várnai Zseni 74, 76, 243, 245
 Vas István 249, 254
 Vas Zoltán 242, 254
- Vásárhelyi Judit 81, 85
 Vásárhelyi Pákozdy Ferenc 74
 Vater, Abraham 221
 Vehe-Glirius, Matthias 188
 Vekerdi József 86
 Venediktov, G. K. 89
 Verdi, Giuseppe 69
 Veres Gáspár I. Bojthi
 Veres Péter 73, 243, 245, 248
 Verhoeven, Abraham 118
 Verne, Jules 251
 Verseghy Ferenc 150, 154
 Veszprémy László 137—141, 184—185
 Vetter Antal 317
 Vezér Erzsébet 115
 Viccius, Elias 217
 Victor, Hugo 315
 Vielhaber, Godefriedus 208
 Vincze András 74
 Virág Benedek 75
 Vitéz János 278, 281
 Vizkelety András 195—209
 Voinovich Géza 62
 Voltaire, François Marie Arouet 151—153,
 221
 Voss, Johann Heinrich 154
 Völker, Arina 215, 222
 Vörös Károly 185
 Vörösmarty Mihály 252
 Waczulik Margit 213
 Wadding 198
 Wagenseil, J. Christoph 107—108, 112,
 114
 Wagner-család (nyomdász) 191—192
 Wagner, Carolus 278, 280
 Wagner, Christian Ulrich (II) 191—192
 Wagner, Richard 69—71
 Waitz, G. 138—139
 Warzée, André 117
 Waser, Caspar 105—112
 Wattenbach, W. 138—139
 Weber, Max 254
 Wehli Tünde 277, 281—288
 Weidler, Johann F. 221
 Weigel, Hans 192—193
 Weischenberg, Siegfried 126
 Weiss 43
 Weller, Emil 145—146, 149
 Wells, H. G. 77
 Weöres Sándor 248
 Werbőczy István 213
 Werfel (kassai nyomdász) 6
 Wertheimer József 155
 Wesselényi-család 63
 Wesselényiné 63
 Wesselényi Miklós 63
 Weyttenfelder, Hans 292
 Wiemeler, Ignaz 43
 Wilde, Oscar 76
 Wilhelm G. I. Cennerné
 Windisch, Karl Gottlieb 304—310
 Windischgrätz, Alfred 90
 Wingler, H. M. 43

- Wipo 184
Wittfeld, Peter 83
Wix Györgyné 26, 274
Wohl Janka 185
Wolff, Christian 215
Wolfgang, Szent 139, 141
Wurzbach, Constant von 151
Wytrzens, G. 88
- York-Gothardt, Mix 154
- Zachar József 293—297
Zagiba, Frantisek 190
Zalka Máté 245
Zanolini, A. 114
- Zavari György 60, 62
Závodszky Levente 161, 164, 166
Zelk Zoltán 244—245
Zemplén Jolán, M. 213, 217
Zichy Ödön 10, 90
Zircz Péter 85
Zola, Émile 122, 250
Zöld Ferenc 242—261
Zuber Marianna 306
Zweig, Stefan 251
Zsák I. Adolf 195—198, 203
Zsámboki János 213
Zsigmond (magyar király) 207
Zsigmond, III. (lengyel király) 98
Zsigray Julianna 243

Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez

A kapitalizmus korabeli magyar kalendárium-irodalom kutatása közben találkoztunk Bucsánszky Alajos könyvkiadó és nyomdatulajdonos vállalkozásával. Bucsánszky 1848-ban kezdett naptárakat kiadni, s rögtön első naptárainak olyan elsöprő sikere volt, hogy a példányszámok igen gyorsan, minden képzeletet meghaladó mértékben növekedtek.

A debreceni Telegdi—Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyvei szerint 1848—53 között a naptárvásárlásoknál első helyre kerültek Bucsánszky kalendáriumai.¹ A Pesti Napló már 1853-ban azt írta, hogy Bucsánszky „igen terjedelmesen űzi a naptári vállalatot”.² A Vasárnapi Újság egyik 1858-as cikkében pedig az olvasható, hogy Bucsánszky naptárjai „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek”.³ Egy pénzügyminiszteri irat szerint Bucsánszky 1868-ban 250—300 ezer naptár bélyegdíjának befizetésére kapott haladékokat.⁴ Ez azt jelenti, hogy a 60-as évtized végén a Magyarországon megjelenő kb. 380—400 ezer kis naptár kétharmad részét Bucsánszky adta ki.⁵ A 70-es években naptárainak összpéldányszáma felment 400 ezer fölé.⁶ Ekkor a Magyarországon megjelenő összes naptárnak több mint a fele Bucsánszky-féle naptár volt. Egyrészt Bucsánszky adta ki a legtöbb naptárt, másrészt a többi kiadó is az ő naptárait tartotta mintának, azt igyekezett utánozni. A naptárak mellett kiadónk igen nagy számban és nagy példányszámban adott ki népnek szánt krajcáros ponyvairatokat. A törekvő férfiú a művelődésnek ebben az alsó szektorában meghatározó szerephez jutott.

Bucsánszkyról és vállalkozásáról a szakirodalom — a nyomdászattörténet, a könyvkiadás története — keveset tud tényszerűen, s többnyire csak pontatlan adatok, egyszerűsítő sztereotípiák vannak róla forgalomban. Még arról sem

¹ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 311. lelt. sz. Telegdi Kovács Lajos iratai. Az iratok 1835-től 1882-ig tartalmazzák a vásárlásokra vonatkozó adatokat. Fenti megállapításunk a 0,35 fm. terjedelmű teljes anyag feldolgozásán alapszik. Az iratokat KOMORÓCZY ismertette, MKsz 1965. 230—34: *Egy debreceni könyvkereskedő cég iratai a Debreceni Állami Levéltárban.*

² *Pesti Napló*, 1853. 1103 sz.

³ *Vasárnapi Újság*, 1858. 550.

⁴ Budapest Főváros Levéltára (Főv. Lvt.), Pest Város Tanácsának iratai (PVTi) 1868/1186.

⁵ A Magyarországon kiadott összes naptárak példányszámaira vonatkozó adatok, számítások részletesebben megtalálhatók *Kalendáriumok példányszámai Magyarországon — 1848—1920 c. dolgozatunkban.* (Kézirat.)

⁶ Több naptára előszavában Bucsánszky állítja ezt, de a *Typographia* 1881-es cikke is igazolja az állítás valóságát. *Typographia*, 1881. nov. 4. Régibb pesti nyomdáinkról, Bucsánszky nyomda.

alakult ki közmegegyezés, hogy tulajdonképpen hol és mikor alapította nyomdáját. Már az első magyar nyomdászattörténet írója, Ballagi Aladár 1878-ban rossz adatot közölt.⁷ Aigner Károly azt írta, hogy Bucsánszky 1848-ban „Pozsonyból ide költözködve (ti. Pestre) hozta magával nyomdakészletét, amelyikkel Pozsonyban csak rövid ideig működött”.⁸ Firtinger Károly szerint Bucsánszky 1849-ben Pesten alapította nyomdai üzetét.⁹ Ezt ismétli Novák László 1928-as nyomdászattörténete is.¹⁰ A Bucsánszky-féle kiadó történetével kapcsolatban az egyébként pedáns Pogány Péter is bizonytalan.¹¹ Pedig Fitz József igen alapos munkájában már 1948-ban helyesen állapította meg, hogy valamikor 1848-ban Pesten kellett Bucsánszkyknak nyomdát alapítania.¹² Fitz ezt az állítását a könyvészeti anyagra, a nyomdai impresszumokra alapozta.

Ahhoz viszont, hogy ennél pontosabb ismeretekhez jussunk, levéltári kutatásokra volt szükség. Sajnos, azonban az elsőrendű források, a nyomda és a kiadó iratanyaga 1945-ben, illetve az azt követő években teljes egészében megsemmisült. Így csak a különböző hatóságok ügyintézése során keletkezett, Bucsánszkyra vonatkozó anyagok felderítésére számíhattunk. Ezt a kockázatos — mert esetleg túl kicsiny hatékonyságú — munkát mégis vállalnunk kellett. Azt reméltük ettől, hogy ha hősünk előéletét, korábbi működését, törekvéseit, jellemét megismerjük, ez segít majd kalendáriumi kiadói tevékenységének megértésében is. Könnyebben tudjuk értelmezni szándékait, céljait, elképzeléseit, stílusát, módszereit. Az első magyarországi tömegolvasmányokat termelő vállalkozás keletkezésének aprólékos történet-szociológiai vizsgálatából ismereteket nyerhetünk egy új típusú társadalmi kommunikációs rendszer genezisére vonatkozóan. A továbbiakban kutatásaink első eredményeit adjuk közre.

Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő és könyvkiadó. Bucsánszky Alajos 1802-ben született Egerben és a római katolikus hitben nevelkedett. Szüleiéről, családjáról, iskoláiról, vándoréveiről nincsenek ismereteink. Biztosat csak 1828-tól tudunk róla. Ekkor telepedett le Pozsonyban, mint könyvkötő. 1831-ben vették fel a városi könyvkötő céhbe, egyszerűs mind a városi polgárok sorába.¹³ Abban az időben, jölehet a nagyobb városokban már voltak könyvkereskedők, mégis a könyvkötők az évszázados gyakorlatot folytatva még foglalkoztak könyvkereskedéssel is. Így Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő, kezdettől nagyban űzte a könyvkereskedést. Könyvkiadással, önálló kiadók még nem lévén, kisebb részben a nyomdák, nagyobb részben a könyvkereskedők foglalkoztak. Bucsánszky harmadik működési területe így a könyvkiadás volt. Már a 30-as évek elejéről ismerünk kiadványokat, amelyek impresszumán ezt olvashatjuk: „Bucsánszky Alajos sajátja”.

⁷ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat fejlődése — 1472—1877.* Bp. 1878.

⁸ AIGNER Károly: *A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században.* Corvina, 1889. 15. sz. 57.

⁹ FIRTINGER Károly: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás múltjából.* Bp. 1900. 168.

¹⁰ NOVÁK László: *A magyar nyomdászat története.* Bp. V. k. 30.

¹¹ 1978-ban írt, igen gazdag tartalmú monográfiájában Pogány először homályban hagyja, hogy mikor és hol alapította Bucsánszky a nyomdát, majd úgy fogalmaz, mintha 1847-ben már Pesten üzemelt volna a nyomda. POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Bp. 1978. 296. 1983-ban viszont már úgy ír, mintha Bucsánszky már 1845-től pesti kiadó (és nyomdász ?) lett volna. *Riadj Magyar!* Bp. 1983. (Szerk. POGÁNY Péter) 494.

¹² FITZ József: *A magyar nyomdászat 1848—49.* Bp. 6. n.

¹³ F6v. Lvt. PVTi. 1847/16900.

Nem tudjuk, hogy Pozsonyban való megtelepedésekor Bucsánszky milyen tőkével, vagyonnal indult. 1847-ben, amikor Pestre telepedett át, kb. 40 ezer pengőforint értékű vagyona volt.¹⁴ A Helytartótanácsához 1847-ben beadott folyamodványában ezt írja magáról: „Közel 16 éve, hogy szab. kir. Pozsony városban mint polgári könyvkötő és kiadó foglalatloskodván ezen egész idő leforgása alatt mind erkölcsi magam viselete, mind pedig ügyességemre nézve nem csak az említett város közönségének, de az egész vidéknek teljes megelégedését megnyerni szerencsés valék.” Ezt sok-sok mellékelt bizonyítvánnyal tanúsítja. A pozsonyi könyvkötő céhnek 8 évig ő volt az elöljárója, s tagja volt a pozsonyi polgári vadászcsapatnak is.¹⁵

Bucsánszky tehát vagyonos, sikeres és tekintélyes polgárnak számított. Vagyoni gyarapodását leginkább sikeres kiadói tevékenysége alapozta meg. Latin, magyar és szlovák nyelvű műveket egyaránt adott ki, de eleinte főként német nyelvű kiadványai voltak. A szellemi élet erős magyarosodásával, a magyar nyelvű olvasmányok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan a 30-as évek végétől a hangsúly áttevődött a magyar nyelvű munkákra.

Igyekezünk összegyűjteni Bucsánszky 1848 előtti kiadványait. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. Megjelentetett magyar, német és latin nyelvű iskolai tankönyveket, köztük abc-s könyvet, szépírási gyakorlatot, latin és német nyelvgyakorló könyvet, de főleg általános földleírásokat és magyar történelmet. (Az első, egész Földet bemutató atlaszt is ő adta ki.) Az iskolai könyvek két utolsó fajtája csak részben készült iskolai használatra, s már átvezet a kiadványok másik csoportjához, az ismeretterjesztő könyvekhez. Ezek többsége is földleírás, s a magyar történelemtől írott könyvecské. A harmadik típusba a vallásos kiadványok tartoznak: katolikus imakönyvek, bibliai történetek, szentek élete, ájtatos olvasmányok, sőt képes biblia is. Adott még ki különböző korcsoportoknak szánt gyermekolvasmányokat, nevelő célzatú elbeszéléseket is. Végül ő adta ki igen szép kötésekben latinul és magyarul a magyar országgyűlések naplóit, írásait, törvénycikkeit 1811-től kezdődően.

Meglepő, hogy a későbbi ponyvagyáros egyetlen, igazán ponyva jellegű kiadványt sem hozott piacra.¹⁶ (Ha mint könyvkötő valószínűleg forgalmazott is ilyet, könyvészetileg ezt nem tudjuk bizonyítani. Csak néhány hagyományos ponyvai história német nyelvű kiadásának találtuk némi nyomát.) Amikor 1847-ben a pesti könyvkötő céhbe való felvételéért folyamodott, akkor még joggal írhatta: „Számos erkölcsi és átalján közhasznú könyveket saját költségemre nyomtattam.”¹⁷

Miként jellemezhetjük ezt a kiadói tevékenységet? Mia közös jellemzője ezeknek a kiadványoknak? Ha még nem is igazi tömegkiadványok, de már mind viszonylag kiterjedt és biztos vevőkörre számíthattak. Az iskolai könyveknél ez természetesen. A szép kiállítású országgyűlési kiadványok 18 forintos magas áruk ellenére is a közintézmények és a politizáló réteg részéről biztos vevőkre számíthattak. Az ismeretterjesztő művek iránt éppen a 30-as évektől nőtt meg

¹⁴ Főv. Lvt. PVTi. Engedélyek, 1848/32 és PVTi. 1850—52/3045.

¹⁵ Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900.

¹⁶ Nem tarthatjuk ugyan teljesen kizártnak, hogy Bucsánszky Pozsonyban is adott ki ponyvairatokat, de itt ismertettük kiadói profilja és 1844-es árjegyzéke ismeretében ez nem látszik valószínűnek. Nem tudjuk, mire alapozza Pogány Péter azt az állítását, hogy Bucsánszky már Pozsonyban „felhívja magára a magyar és német ponyvavevők figyelmét”. Pogány Péter: 1978. i. m. 296.

¹⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900.

ugrásszerűen az érdeklődés. Fokozottan vonatkozott ez a föld- és országleírásokra. Ezt a műfajt a felvilágosodás óta már kedvvel úzták a magasabb tudományok emberei is, de a populárisabb kiadványok létrehozásában, terjesztésében fontos szerepe volt Bucsánszkyknak (ha nem is beszélhetünk úttörésről). A népszerű magyar történeti munkák szintén igen keresettekké váltak a kibontakozó liberális nacionalizmus hullámán. E téren Bucsánszky kifejezetten kezdeményező volt. Péczely József: *A magyarok története* . . . című rövid népszerű művét egy évvel megelőzve 1836-ban jelentette meg, Magyarország történetjének rövid leírását mindössze 8 krajcárért, s ezt újabban követték: Bedő Pál: *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel*; Lányi Károly: *Magyar nemzet története; Attíla hunok királyának élete* stb. (Igaz, hogy mindezek színvonala elmaradt a tudós debreceni tanár munkájától.)

A katolikus ájtatos irodalomnak ugyan régebben is volt hagyományos piaca, de a századvégtől javuló katolikus — és állami — iskolázás most kezdi éreztetni hatását. Lényegesen nő az ájtatos irodalom iránti kereslet. Ennek kielégítéséből Bucsánszky derekasan kivieszi a részét. Az illusztrált bibliai történetek, a *Képes Biblia* kiadása újító kezdeményezés volt. Sőt a kicsiny, olcsó fametszetes szentképekcskék tömeges kiadása is újszerű volt. (Egy részük színezve jelent meg.)

A kifejezetten gyermekeknek szóló olvasmányok iránt szintén a harmincas és a negyvenes években élénkült meg az érdeklődés. A gyermekekhez való újfajta viszonyban szerepe volt a felvilágosodás lassú hatásának, de a biedermeier-kor család- és gyermekkultuszának is, amely német földről érkezett hozzánk. Bucsánszky ezen a területen is elébe ment az igényeknek. Egy évvel Bezerédj Amália nagy sikerű *Flóri könyve* után kezdte el gyermekkönyvek kiadását. Ezek részben fordítások németből (Glatz Jakabtól a 2—4 éveseknek szóló *Elbeszélő atya* és az *Elbeszélő anyja*), részben eredeti alkotások voltak. Beöthy Zsigmondtól a *Koszorú* (1837) és a *Beszélytár* (1839—42, 6 füzetben) a hazai gyermekirodalom legelső művei közé tartoznak.

Kiadta még Peregriny Elek jeles pedagógus fordításában Campe: *Amerika felfedezését*, s az eredeti angolból fordítva a *Robinsont* is.¹⁸ A kiadott művek többsége tehát új, növekvő igényeket elégített ki, s jelentős részük újszerű is volt. Mi sem bizonyítja jobban, hogy kiadónk valóban széles felvevőpiacra találó műveket jelentett meg, mint az, hogy legnagyobb részük 4—5, sőt olykor több kiadásban is megjelent. Ez leginkább az ismeretterjesztő művekre vonatkozik.

Bucsánszky a reformkori olvasóközönség leggyorsabban gyarapodó rétegét vette célba. Nem a vásári ponyvára termelt, hanem a kisebb pénzű olvasóknak. Az előszavak tanúsága szerint is a művelődni kezdő, emelkedni akaró, vidéki, kispolgárosodó csoportoknak, a kisértelmiségnek, a magyarosodó városi rétegeknek, az alacsonyabb sorból származó tanulófjúságnak az igényeit igyekezett kielégíteni.

Fokozatosan találta meg e rétegek igényeinek megfelelő formákat. Vizsgálódásunk során arra törekedtünk, hogy kézbe is vegyük a Bucsánszkyknál megjelent könyveket. Ennek alapján úgy látjuk, hogy a harmincas években még rangosabb kiállítású kiadványai voltak. Ezek finom papíron, jó kötésben, sokszor bőrkötésben jelentek meg, aranyozott betűkkel, acélmetszetű vagy litografált, gyakran színezett képekkel. Amikor Toldy Ferenc a *Figyelmezőben*

¹⁸ SZENTKUTY (DRECHER) Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek 1538—1875*. Bp. 1934.

örömmel üdvözli a Bucsánszkyknál megjelent újabb magyar könyvet, mert úgymond ez „azt jelenti, hogy Bucsánszky Alajos a magyar irodalom részére meg van nyerve”, akkor ehhez azt fűzi hozzá: ennek „csak örülhetni, mert mind ezen igen csinosan kiállított kötetek, mind némely elébbi kiadásai éppen nem szűkkeblű s szűkmarkú könyvárusra mutatnak. Legyen üdvöz!”¹⁹

Kiadónk a harmincas évek végén, jóllehet könyveit szebb kötésben s színesebb képekkel is hirdeti, mégis inkább már arra törekszik, hogy ezek minél olcsóbban, egyszerű formában, de nagy példányszámban jelenjenek meg. Még a negyvenes évekből is megcsodálhatjuk könyvkötő művészetének egy-egy szép produktumát, de ekkor már könyvei nagy részét olcsó kötésben, vékony kék borítóval adja el. Az igazi fordulat, a nagy újítás 1843-ban következett be. Ekkor jelentette meg Bucsánszky az első fametszetekkel gazdagon illusztrált kiadványt.

A fametszet mint illusztráció nem volt éppen új, hiszen a könyvnyomtatás kezdete óta alkalmazták.²⁰ A XIX. század első felében viszont Európa-szerte virágzásnak indult ez a műfaj. A változás a XVIII. század végén Angliából indult el, ahol Thomas Bewick jelentős újításokat vezetett be a fametszés technikájában. Korábban a nyomódúc hosszában vágott körte- vagy bükkfából készült, tehát lapdúc volt. Bewick száldúcot használt, keresztben vágott keményebb puszpángfával dolgozott. Így a vonalakat pontosabban lehetett visszaadni, s általában pontosabb képet kaphattak. Ugyanakkor finom pontokkal, vonalakkal különböző tónusértékeket, festői hatást lehetett elérni. A fametszés technikája több kifejezésmodulációra vált alkalmassá. S ami szintén nagyon fontos, tartósabb lett a dúc. Tehát egy dúcra sokkal több másolat készülhetett. A fametszet különösen alkalmas volt illusztrálásra, mert a szedéshez hasonlóan magasnyomású volt, s a laptükörbe helyezve a szöveggel egyszerre lehetett nyomni. A világ első illusztrált ismeretterjesztő hetilapja az 1832-ben induló Penny Magazin így érthette el a kétszázézeres példányszámot.²¹ Sorra jelentek meg az újabb filléres ismeretterjesztő magazinok, majd 1842-ben megindult a világ első képeslapja, az Illustrated London News, amelynek szintén tónusos fametszettel készültek az illusztrációi.²² Ez a laptípus is gyorsan terjedt. Ami a könyveket illeti, Németországban pl. az 1830-as évektől Moritz v. Schwind, és Ludwig Richter, majd később Adolf v. Menzel nép- és gyermekkönyvekben, valamint történeti tárgyú munkákban vitték diadalra a fametszés új eljárását.²³

¹⁹ *Figyelmező*, 1838. 352.

²⁰ Az illusztrációkkal és a fametszéssel kapcsolatban felhasznált legfontosabb munkák: SZENTKUTY Pál: *A könyvillusztráció*. in: Tíz írás a nyomdászatról, Hungária Könyv 9.: NOVÁK László: *A grafikai sokszorosító művészetek*. Grafikai Művészetek Könyvtára, I. Bp. 1925.; PUSZTAI Ferenc: *Nyomdászati enciklopédia*. Bp. 1902.; TEVAN Andor: *A könyv évezredek útja*. Bp. 1973. 263–280.; VARGA Nándor Lajos: *A fametszet*. Bp. 1940.; NAGY Zoltán: *A magyar litográfia története a XIX. században*. Bp. 1934.; PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951.; GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1960.; KŐSZEG Ferenc: *Magyar folyóiratillusztrációk, 1830–1848*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Katalógus I. Bp. 1981. 137–148.; RADNÓTI Sándor: *Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867*. In: i. m. 149–155.

²¹ UGRIN Aranka: *Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban*. MKsz 1975. 139.

²² KŐSZEG Ferenc: i. m. 146.

²³ SZEMZŐ Piroska: *Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében*. Bp. 1942. 6.

A nyomtatott könyvek, sajtótermékek ugyan eddig is hozhattak s hoztak is képeket, most azonban ugrásszerű változás következett be a nyomtatott kommunikáció szerkezetében. Tömegesebbé, hangsúlyosabbá, mindennaposabbakká lettek a szöveghez szorosan kapcsolódó képek. Haiman György egyenesen azt mondja, hogy „a XIX. században a nyomtatott kommunikációnak egy második szakasza a szöveges—képes közlés korszaka kezdődik”.²⁴ Véleményünk szerint ebben a szakaszban a szöveges—képes közlésmódnak — több más tényező mellett — óriási szerepe lesz a tömegkönyv s egyáltalán a tömegkultúra kialakításában.

Nálunk Bucsánszkyknak mint kiadónak nagy érdemei voltak a fordulat, a szöveges—képes közléstípus kezdeményezésében. Egészen frissen, mindenkit megelőzve vette át a mintát, s alkalmazta mind a könyvek, majd ponyvafüzetek, mind a kalendáriumok kiadásában. Újításra érzékeny szellem kellett ahhoz, hogy észrevegye az új fametszési technika által megnyitott lehetőségeket. A reformkorban ugyanis az igényesebb magyar közönség nem kedvelte a fametszetet. Hiába taglalta pl. Mayer István 1835-ös cikkében a fametszet előnyeit,²⁵ az előkelő és divatos illusztrációs műfaj a réz-, majd acélmetszet maradt, végül a litográfia lépett a helyükbe. Igazán nagy példányszámú nyomásra azonban ezek nem alkalmasak. A negyvenes évek legnépszerűbb kórajzait is legfeljebb 1000—2000 példányban nyomták. Az önkényuralom korában, amikor a divatlapok, képeslapok példányszáma kétezer fölé megy, akkor lesznek majd kénytelenek átváltani a fametszetes illusztrálásra.²⁶ Az acélmetszet és a litográfia egyébként meg is drágította a kiadványokat. A kassai nyomdász, Werfer számítása szerint míg egy fametszetű munka 8—10 tallérba került, addig a litográfia 6—10 P. forintba.²⁷ Ahhoz, hogy a fametszetekkel illusztrált művek sikert érjenek el, a fametszés technikai újdonságának össze kellett találnia a kevésbé igényes, kisebb pénzü olvasóközönség gyarapodásával. S kellett hozzá az a vállalkozó, aki megérezte, hogy az olvasóközönség milyen rétegeinél lehet sikert elérni az új technikával.

Bucsánszky 1848-ban jelentette meg a *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel* című kiadványt, amelynek 130 lapján 46 fametszetes illusztráció volt. (32 portré, 10 ütközet és 4 városkép.) Szövegközi képekkel ilyen sűrűn ellátva, nagy példányszámú magyar könyv még nem jelent meg. (Minden harmadik lapra jutott egy kép.) Ráadásul szinte csak hazai metszeteket tartalmazott. A magyar könyvtörténet eddig kéllően nem értékelt mozzanata ez. (Gondoljunk arra, hogy az *Ábrázolt Folyóirat*, amely *Képes Újság* címen hetilappá alakult, egyéves fennállása alatt 1848-ban csak 52 hazai metszetet közölt.)²⁸ Maguk az ábrázolások csak részben jelentenek újdonságot, mert a portrék jobbára az 1664-es magyar történelmi arcképcsarnok, a *Mausoleum* századok során elég sokat másolt képeinek változatai.²⁹ A „*Magyarok története . . .*” nagyon nagy könyvsiker lett. Még ugyanabban az évben újra ki kellett adni, s 1848-ig hat kiadásban jelent meg. Valószínűleg sokezeres összpéldányszámot ért el. (Annak ellenére, hogy a szövege elég lapos.)

²⁴ HAIMAN György: *A könyv műhelyében*. Bp. 1979. 104.

²⁵ MAYER István: *Fametszés*, Honművész, 1835. 86. sz.

²⁶ GERSZI T.: i. m. 45. és 77. A néplapként indult, eleve nagy példányszámú Vasárnapi Újság 1854-es indulásától kezdve fametszetekkel jelent meg.

²⁷ FITZ J.: i. m. 113.

²⁸ DEZSÉNYI Béla: *Az első magyar képes hetilap*. MKsz 1940. 17—35.

²⁹ RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a XVII. században*. Bp. 1973.

A siker után kiadónk újabb, fametszetekkel bőven illusztrált ismeretterjesztő, vallásos és gyermekkönyveket jelentetett meg puha kötésben, s egyre olcsóbban, 10—40 krajcáros áron. 1846-ban adta ki például Lányi Károly: *Magyar nemzet történetei* című munkáját. A 320 oldalas könyvben 58 kép van. (Az első 190 oldalon, Szapolyai királyságáig 47. Tehát minden négy oldalra jut egy kép.) A képek között már csak elvétve akad statikus portré. A többségük mozgalmas, sokalakos, képzeletmozdító jelenet. A magyar történelem szinte teljes tablója látható itt Attilától, Árpádtól, a vérszerződéstől kezdve.

Nem ez a legelső magyar történeti illusztráció-sorozat a reformkorban, hiszen megelőzte ezt a híres bécsi mester, Peter Johann Nepomuk Geiger 1842. és 1844. között kb. 600 példányban megjelent mappája. Ebben a kőrajz-sorozatában az élelmes grafikus a honfoglalástól a vegyesházi királyokig dolgozta fel a magyar történelem fontosabb eseményeit.³⁰ A Bucsánszky-kiadványban ennél teljesebb a sorozat. Egészen Buda visszavételéig igen sok kép van, s még azután is tartalmaz a könyv négy képet. Az utolsó illusztráció a napóleoni háborúkhöz készült. A példányszám pedig összehasonlíthatatlanul magasabb, mint Geiger sorozatáé.

A fametszetek egyébként mindkét említett Bucsánszky féle könyvben nagyon jó munkák, helyenként művészileg is kifejezetten kvalitásosak. A tónusos fametszés legelső magyarországi darabjai közé tartoznak. Szerzőjük Mihalovics pozsonyi fametsző. (A képeken ilyen feliratok vannak: Mihalovits, Mihalovits in Pressburg, J. M.) Nem tudjuk biztosan, de gyaníthatóan a metszetek nagy részének az eredetijét is Mihalovits rajzolta. A magyar művészettörténet semmit sem tud róla, nem tartja számon.³¹ Igaz, hogy az egész XIX. századi fametszés története feldolgozatlan. A Morelli Gusztáv előtti korszakból csak néhány fametsző nevét ismerjük, de róluk sem tudunk semmi biztosat, munkásságukat érdemben nem ismerjük.³² Mihalovics történelmi illusztrációit is egybe kellene vetni Geiger említett sorozatával, s Landerer és Heckenast 1845-ös fametszetes mintakönyvének történeti metszeteivel.³³ Ennek elvégzése előtt is megalapozottan állíthatjuk azonban, hogy Mihalovics a tónusos fametszés legelső magyarországi mestere, s a teljes magyar történelmet illusztráló első metszetsorozat megalkotója.

A könyvek a pozsonyi Belnay-nyomdában készültek, tehát ez a nyomda megelőzte Landerer és Heckenast vállalatát az új típusú fametszetek tömeges alkalmazásában. Mindezek szervezője és kiadója pedig Bucsánszky Alajos, aki tehát azon túl, hogy általában a szöveges—képes közlés kezdeményezője, a teljes magyar történelmi illusztráció sorozat megrendelője és nagy példányszámú forgalmazója is. (A történelmi tabló egyébként megérdemelne egy eszmetörté-

³⁰ GERSZI T.: i. m. 4.; GALAVICS Géza: *A történeti téma*. In: *Művészet Magyarországon 1780—1830*. Katalógus. Bp. 1980. 71.; CENNERNÉ WILHELM Gizella: *A történeti festészet ábrázolási típusai*. *Művészet Magyarországon 1830—1870*. I. 48.

³¹ Egyedül LYKA Károly említi Huszka Lajos társaságában mint a tónusos fametszés főmesterét és kezdeményezőjét Pesten, az 1850-es években. Ennél többet azonban lényegében ő sem tud róla. LYKA Károly: *Nemzeti romantika — Magyar művészet, 1850—1867*. Bp. 1982. 130—131.

³² Amit erről NOVÁK (i. m. V. 118—119.), FIRTINGER (i. m.), RADNÓTI (i. m.), PUSZTAI (i. m.) és mások is mondanak az esetleges, töredékes, s nem is tűnik mindig megbízhatónak. Olyan alapos, szociológikus szemléletű kutatásra lenne szükség, mint amit a kőrajzról GERSZI T. végzett (i. m.).

³³ HAIMAN György: i. m. Landerer és Heckenast urak metszvényei. 100. Lepakolt metszvények mintája Landerer és Heckenast könyvnyomó intézetéből.

neti elemzést is, hogy ti. mennyiben egyezik a hagyományos magyar nemesi történetszemlélettel, van-e benne új elem, s milyenek a hangsúlyai, sztereotípiái stb.)

Bucsánszky kiadványai a negyvenes években egyre jobban tért-hódítottak a vásári ponyva és a magas kultúra közötti széles sáv szaporodó olvasóközönségénél. E kispolgáriasodó rétegek igényeinek, lehetőségeinek, műveltségének, ízlésének, érdeklődésének feleltek meg leginkább ezek a fametszetekkel gazdagon illusztrált, nem túl magas színvonalú, leginkább a magyar történelmet bemutató, népszerűsítő, papírkötésű, olcsó könyvecskék.

Az olcsó ár és a nagyszámú kép biztosította a Bucsánszky-kiadványok kelen-dőségét. A növekvő példányszámok pedig lehetővé tették a még olcsóbb elő-állítását. Az olcsó előállításához hozzájárult még az, hogy szerzői díjakra is keveset kellett fordítani. A kiadványok jelentős része fordítás. Az eredeti művek szerzői között pedig nem találunk egyetlen, valamennyire is ismert nevet sem. Bucsánszky takarékoságára, s intellektuális szemhatárára is jellemző, hogy leginkább kezdőkkel dolgoztatott. Legtöbbet foglalkoztatott szerzője Bedeő Pál (pl. *Szentek élete*, *Magyarok története*, *Általános földleírás*), ekkor még pap-növendék, később révfülöpi plébános. Legrangosabb a *Magyar nemzet történetei* című mű írója, Lányi Károly, a nagyszombati líceum természettan tanára.

Az 1840-es évek itt bemutatott sikeres vállalkozásai — amelyek nagy lépést jelentettek az igazi tömegkönyvek felé vívó úton — megnövelték Bucsánszky anyagi erejét és önbizalmát. Nem az óvatos, szerény biztonságra törekvő céhes mesterek fajtájából való volt, hanem dinamikus, vállalkozókedvű üzletember, minden újra nyitottan, benne az élet áramában, érzékelve és megragadva az új lehetőségeket.

A pesti üzlet és a nyomdaalapítás. A tömegkönyvkiadás létrejöttének, hatékony működésének elengedhetetlen feltétele, hogy a kiadói vállalkozás, a nyomdai kapacitás és a terjesztőhálózat megszervezése egy kézben legyen. Bucsánszkyknak is, ha vállalkozását tovább akarta fejleszteni, erre kellett törekednie. Mindenekelőtt saját nyomdát kellett szereznie. Ezt azonban igen ne-héz volt megoldani, lévén a nyomdaalapítás joga a király által adható privilégium. Bucsánszky mindenesetre kereste a lehetőségeket.

1847-ben „üzletének tágabb tért nyitandó” — ahogy a Helytartótanács-hoz beadott kérelmében maga indokolta, áttelepedett Pestre, a polgárosodó ország szellemi központjába, a kapitalista vállalkozások centrumába. Házat vásárolt kb. 5000 forintért a józsefvárosi Tavaszmező utcában, majd némileg megkerülve a törvényes utat, 1847. július 9-én pesti polgárjogot nyert.³⁴ Bucsánszky polgári jogállását tekintve a könyvkötő céh mestere volt. A pozsonyi céhből elbocsát-tatván a pesti könyvkötő céhbe kellett felvétetnie magát.³⁵ A dolog nem ment simán. A pesti könyvkötők féltek a konkurenciától. A feudális céhes szellem ütközött itt össze a kapitalista stílusú vállalkozó törekvéseivel.

Bucsánszky 1847. augusztus 22-én fordult kérelmével a felsőbb hatósághoz, a Helytartótanács illetékes Városi osztályához. A kérelmet 15 db melléklettel támogatta meg. A Helytartótanács már augusztus 24-én intézkedett: a folya-modvány a „Városi Tanács-hoz, az illetők kihallgatása mellett, véleménye

³⁴ Főv. Lvt. Pest Város Tanácsülési jegyzőkönyv, 1847. júl. 9. 11936.

³⁵ Bucsánszky pesti könyvkötő jogával kapcsolatos iratok: Országos Levéltár (OL), Helytartótanács, 1847/36435, Városi osztály, 36. kútfő, 590, ill. 1848/6948, Városi osztály, 36. kútfő, 94.; Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900, 1848/1124, 4550 és Engedélyek, 1848/32.

kíséretében teendő körülményes tudósítás végett ezennel visszavárolag át-tétetik". Nem mondhatni, hogy a Városi Tanács elsiette a dolgát. Csak 1848. január 22-én tűzte a tanácsülés napirendjére az ügyet. Addig tartott az illetők, ti. a könyvkötő céh véleményének kihallgatása. (Közben Bucsánszky nem győzővén várni a választ, megnyitotta ideiglenes boltját az Országút 640. sz. alatt. Itt árulta többek között első pesti kiadványát, a Landerer és Heckenastnál nyomott, 1848-ra szóló *Új képes naptárt.*) A tanácsülésen fogalmazott, a Helytartótanácsnak „teendő körülményes tudósítás” egyrészről megismétli Bucsánszky kérelmének főbb tételeit, másrészről előadja a könyvkötő céh ellenkezését. Felsorolják az átköltözés alaki szabálytalanságait, majd a feudális, vállalkozásidegen céhes szemlélet jegyében így érvelnek:

„a folyamodót, mint saját állításakint vagyonos embert lakóhelyének megváltoztatására, jobblétének előmozdítása nem kényszerítheti; s mind ezen okoknál fogva a céhszabályok illy esetekrei rendelkezéséhez szigoruan ragaszkodva folyamodó Bucsánszky Alajost kérelmétől egyszerűen elmozdítani kéri”.

A Városi Tanács „kísérő véleménye” pedig ezek után ily határozottsággal fogalmaztatott:

„Valljon tehát illy körülmények között Bucsánszky Alajos kérelmének hely adassék-e vagy sem fenséges cs. kir. főhercegséged és a nagyméltóságú m. kir. Helytartótanács kk. határozata alá terjesztjük.”

A tanács e véleményes jelentését végül február 8-án postázták is. A Helytartótanácsnál Bucsánszkyknak lehettek pártfogói, mert már a február 15-i ülésen úgy határozta, hogy a Városi Tanács a könyvkötő céhet folyamodónak „mesterei sorába leendő felvételére utasítsa!” A pesti tanács március 17-i ülésén foganatosította a döntést.

Bucsánszky a forgalmas Kerepesi úton, az 1508. sz. alatti Westermayer-féle házban, a Fehérló Szálló mellett bérelt műhelyt és üzletet. Sorra adta ki még mások nyomdáiban nyomott kiadványait. Hamarosan azonban lehetőségére nyitott saját nyomda nyitására is.³⁶ Ez eddig még a céhes mesterek sorába jutásnál is körülményesebb volt. 1772 óta ugyanis nyomdát csak királyi szabadalommal lehetett nyitni, s ha sikeres volt is a folyamodás, az engedélyezési procedúra néha évekig is eltartott. A forradalom utáni új sajtótörvény azonban mindenki számára szabaddá tette a nyomda nyitását, aki bizonyos összegű kauciót (fővárosban 4000 pengőt) is tudott tenni.

Bucsánszky ismét bizonyosságát adta, hogy élni tud az új lehetőségekkel. Alig szentesítette a király április 11-én az új törvényeket, köztük a XVIII. tc.-t, a sajtótörvényt, május elején máris működő nyomdájáról érkezik jelentés a Belügyminisztériumhoz. Méghozzá az 1848-ban kibocsátott kiadványok mennyisége azt mutatja, hogy gyorsajtójának kellett lennie. Ilyen nyomdagépet 1—2 hét alatt nemigen lehetett beszerezni, tehát valószínű, hogy Bucsánszky igen hamar, már a sajtószabadság hírének első szellőjére a legnagyobb gyorsasággal nyomdagépek után nézett. Sőt, igencsak szabadosan élt a sajtószabadsággal. A nyomdát megnyitotta, de a kauciót elfelejtette letenni. A lassú, nehéz-

³⁶ Bucsánszky pesti nyomdaalapítására vonatkozó iratok: OL. 1848—49-i minisztériumi levéltár, Bm. közösen kezelt ált. iratok, 1848. mutatókönyv, 2149.; Bm. rendőri 1848, 2. kútfő, 203. tétel; Főv. Lvt. PVTI., 1848/9038, 9829, 10712, 11247, 17722, Engedélyek, 1848/32.

kes ügyintézésben bízhatott, hogy mire eljárnak ellene, a kaució egy részét már meg is termeli a nyomda. Az új kormányzat azonban viszonylag hamar intézkedett s igen szigorúan. Mint azt Lechner István városkapitány segéd jelentette, Bucsánszkynek június 27-én „meghagyatott, hogy 3 nap alatt a törvényszabta kellékeknek eleget tegyen, de Bucsánszky Alajos e meghagyásnak meg nem felelt, mire . . . a Kerepesi úton a Westermayer féle 1508. sz. házban levő nyomdáját e f. évi júl. 3-án déli 12 órakor bezártam”. Bucsánszky másnap a tanácsülés előtt személyesen megjelent, a kauciót letette (részben készpénzben, részben kötelezvény formájában, Tavaszmező utcai házára terhelve), mire nyomdáját megnyitották.

Bucsánszky vállalatának útkeresése. Bucsánszky kiváló üzletember volt. Vállalkozó kedvű, célratörő, akit leginkább csak a gyors üzleti haszon érdekelt. Korábban mint kiadót, de ezután mint nyomdatulajdonost sem kísértette meg az önzetlen irodalompártolás szeszélye. Nem befolyásolták ilyen vagy olyan elvek, elkötelezettségek. Tartósan csak egy nézetrendszer volt rá hatással a magyar nacionalizmus, 1830 és 1880 közötti minden alakváltozásával együtt. A harmincas évek végétől kiszolgálta a magyar liberális nacionalizmus történeti érdeklődését. (Ezért látja úgy a vele foglalkozó Pogány Péter, hogy Bucsánszky őszinte hazafi.)³⁷ Mindamellett igen óvatos volt. 1848-ig kiadott munkáiban vigyázott rá, hogy hű alattvalónak lássék. A nála megjelent történeti munkák kifejezetten aulikus szemléletűek. Pestre költözésekor írt folyamodványában is hangsúlyozza, hogy mindig a cenzúrai intézet korlátai között igyekezett a nagyközönséget szolgálni. Ugyanekkor négy különböző egyházi méltóság ajánlólevelét is mellékelni tudta, kanonoktól a prímásig. (Ezért ítél felőle a főként későbbi bűnügyi ponyváival foglalkozó Békés István úgy, hogy klerikális és aulikus.)³⁸ Valószínűleg sem igazán őszinte hazafi, sem aulikus nem volt, inkább csak jószimatú, számító üzletember. Hosszú távon, a harmincas évek végétől a magyar nacionalizmusra tett, de mindenkor figyelt az idők változásaira is.

A forradalom és szabadságharc alatt több, a forradalom céljait szolgáló verses ponyvafüzetkét jelentetett meg. (Jelenlegi könyvészeti ismereteink szerint ezek voltak első ponyvaformátumú kiadványai.) 1848 júniusától december végéig 15 ilyen füzetke jelent meg Bucsánszkyknál, majd Buda bevétele után még egy.³⁹ Egy kivételével mindnek Putnoki József volt a szerzője. A versek egy része agitatív céllal párbeszédés formában adja elő a forradalom eseményeit. Van itt rációk elleni toborzó, szó van Rózsa Sándor szabadcsapatáról, Lamberg és Latour haláláról, az áruló Zichy gróf felakasztásáról, s a nagy Kossuth Lajosról. A versek igen harcosan vállalják a szeptemberi fordulat utáni forradalmi eseményeket is, s erőteljesen királyellenes hangot ütnek meg.

E tény fölött igen nagyvonalúan siklott el Bucsánszky a Városi Tanácsnak, 1854-ben írott levelében:

„Nyomdámát soha forradalmi célokra felhasználni nem engedtem, s alólírtak nyomdája egyedül, amelyből a legnagyobb forradalmi zavarok alatt is kizárólag azon vallási és nevelési munkák kerültek ki, minél fogva, bár legesekeleyebb nyomdai kihágás végett politikai tekintetben soha felelősségre nem vonattam.”⁴⁰

³⁷ POGÁNY P.: 1983. i. m. 494.

³⁸ BÉKÉS István: *Magyar ponyvapitaval.* Bp. 1966. 119. és 244.

³⁹ Ezek szövegét teljes terjedelmében közli a *Riadj magyar!* című válogatás. Bp. 1983. (Szerk. POGÁNY Péter).

⁴⁰ Főv. Lvt. PVTi. 1854/2498.

Ez azután már nem is igaz, mert a Pestre 1849 januárjában bevonuló osztrákok az 1849-re szóló Bucsánszky-naptárak közül a *Nagy képes naptár* és a *Kis képes naptár* még eladatlan példányait elkobozták, s további nyomását eltiltották. A *Nagy képes naptárt* „borítója hátsó részének s a 34-ik laptól 44-dikig szövegének gaz tartalma s bujtogató iránya miatt” kobozták el. A *Kis képes naptár*-nak a borítóját és a belső címlapját kifogásolták.⁴¹ Megjegyzendő, hogy Bucsánszky túljárhatott a rendőrség eszén, s nem minden példányt tudtak lefoglalni. A Szabó Ervin Könyvtárban ugyanis mindkét naptárából található egy-egy példány, amelyben a címlap kifogásolt része ki van cserélve a *Keresztény képes naptár* nem kifogásolt megfelelő részével.

Az ötvenes években Bucsánszky valóban tartózkodott a legkisebb ellenzéki ségtől is, de nem is kompromittálta magát az önkényuralom kiszolgáltatásával. Az idők változásával 1860-ban naptáraiban s külön röplapokon is kinyomtatja a sokáig tiltott Himnusz és Szózatot s más hazafias dalokat.⁴² 1867 táján a kiegyezés, a nemzet és uralkodója közötti megbékélés propagandáján ügyködik, de egyik 1868-as naptárában közli Kossuth Lajos Deákhhoz írott kiegyezés ellenes, ún. Cassandra levelét. Tekintettel a kiegyezés ellenes áramlatokra, megindítja a *Honvéd naptárt* és a *Kossuth naptárt*. Ezek még némi politikai töltéssel foglalkoznak a későbbi Kossuth-leveleket publikáló Bösözörményi László méltatlan meghurcolásával, halálával. Mire azonban a hetvenes évtized közepére a politika eljut a nagy pártfúzióig, minden aktuális politikai álláspont eltűnik a naptárakból, s marad a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány religiózus ápolgatása.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Bucsánszky mint kiadó, minden súrlódást igyekezett kerülni a mindenkori magabiztos hatalommal, de semmiképpen sem fordult szembe a közhangulattal, s az erőteljes véleményáramlatokkal sem. Fő törekvése az volt, hogy minden tömeges igényt kiszolgáljon, kielégítsen a hatalom megszabta keretek között.

Kiadói stratégiáját már a negyvenes években a tömegesebb olvasói igények kielégítésére alapozta. Ezen az úton akart továbblépni Pesten is. Ezért kezdett az igazi tömegkiadványnak számító kalendáriumok kiadásába. Ezért kísérletezett nyomdaalapításától kezdve ponyvaformátumú kis fizetőkkel. A tartalom iránya, fajsúlya, színvonala egy darabig még kialakulatlan, bizonytalan volt. Az első ponyvai kiadványai a forradalmi ponyvák voltak. Az első naptárak a sok kuriózum ellenére még ismeretterjesztő jellegűnek is tekinthetők. 1851 végén a *Hölgyfutár* Hírharang rovatában még ezt lehetett olvasni:

„Bucsánszky nyomdatulajdonos jelenti, hogy a nép oktatását, művelését, mulattatását előmozdító jó magyar munkákat kiadni mindenkor kész. Népszerű írónkat figyelemzetni sietünk, a kedvező alkalomra és sok szerencsét kívánunk a vállalkozó szellemű kiadónak.”

Akadts is jelentkező. Így lett Tóth Kálmán első kiadója Bucsánszky. Ő állította ki a ponyvára Tóth Kálmán *Kinizsi Pál* című „népies” elbeszélő költeményét. Egyben azonban Tóth Kálmán volt az utolsó íróvendég Bucsánszky sajtóján.

⁴¹ Főv. Lvt. Pest Város Tanácsa, rendőri iratok, 1849/242, 271.

⁴² INDALI György: *Költésönkönyvtárak és olvasóköri az abszolutizmus idején*. OSZK Évkönyve, 1968–69. Bp. 1971. 352.

Tudjuk, hogy az 1850-es évek elején komoly írói körökben — így Arany Jánosnál is — felmerült a ponyvairodalom regenerációjának, megújításának kérdése — mint a nép művelésének, felvilágosításának legalkalmasabb eszköze. Vajon milyen mechanizmusok működtek, hogy ebben a kibontakozó, megszorodó kalendárium irodalomban, a megújuló ponyvai olvasmányanyagban nem a színvonalasabb népies irányzatú irodalom, s nem is az alacsonyabb művészi színvonalú, de komolyan didaktikus szándékú „népirodalom” jutott uralomra?

Anélkül, hogy a kérdéskört sokoldalúan kifejtjünk, csak egyetlen szempontra utalunk. Az új, kapitalista viszonyok közötti ponyvapiacra — ellentétben a réggel — a kiadónak nem volt elég fenntartania magát. Nem volt elég régi, jól bevált műveket újra kiadni, s alkalmanként egy-egy újat. Rá volt kényszerítve a dinamikus, expanzív kiadói munkára. Ahhoz, hogy megállja a helyét a versenyben, bővítenie kellett termelését, ki kellett terjesztenie piacát, folyamatosan újdonságokkal kellett megjelennie. Ehhez pedig a piac igényeinek megfelelő, folyamatos termelésre volt szükség.⁴³ Nagy mennyiségben, iparszerűen, szabványosítottan, s főleg olcsón.⁴³

Említettük, hogy Bucsánszkyt csaknem kizárólag a gyors üzleti haszon érdekelte. Szükségszerűen olyan írókra, szerkesztőkre kellett találnia, akik az iparszerű termelés igényeinek megfeleltek. Természetesen ezek nem lehettek autonómiájukra valamit is adó autonóm művészek, s a produkció sem lehetett autonóm művészet. Bucsánszky legtöbbet dolgozó szerzője a Tatár Péter álneven író Medve Imre már régen a legismertebb írástudó volt a két hazában, füzetei átlagosan 30—40 ezer, de olykor 100—200 ezer példányban is elkelték, amikor még mindig szabványszerűen 5 forint díjat húzott minden ív prózáért vagy verselményért.⁴⁴

A közönségnél is inkább számított a tárgy érdekessége, mint az esztétikai minőség. Aranyt még az is megdöbbenetette, hogy Tóth Kálmán *Kinizsi Pál*-jának milyen nagy sikere volt. (Pedig Tóth Kálmán mégis csak íróféle volt s éteri magasságokban lebegett Bucsánszky későbbi állandó szerzője, Tatár Péter fölött.) Levelezéséből tudjuk, hogy Aranyt mennyire elkészerítette, hogy a nagyközönségnek egyre megy, hogy Toldi, vagy Kinizsi Pál.⁴⁵ Azt a tanulástogontonta le, hogy csak egy esztétikailag művelt közönség képes a mű teljességének, esztétikai minőségének (ma úgy mondanánk, esztétikai szintjének) élvezetére.⁴⁶ Nem mondott le az olvasóközönség neveléséről, de erre más utat látott célszerűnek, s ez a meggondolás elfordította a ponyva felemelésének útjától.

Bucsánszky intellektusának szűkössége is hozzájárult, hogy végül is a valamelyest modernizált, de alacsony színvonalú ponyvák és a ponyva jellegű naptárak irányába lépett tovább. Azt mindenképpen jól érzekelte, hogy az írni-olvasni tudás gyors terjedésével — egyéb művelődési, társadalmi és gazdasági folyamatokkal is összefüggésben — az olvasóközönség legalsó rétege, a vásári ponyvák és naptárak olvasóinak a száma gyarapodik a leggyorsabban. Saját szempontjából azt is helyesen ismerte fel, hogy a legnagyobb kiadókhöz, nyomdákhöz képest szerényebb szellemi és anyagi tőkével rendelkező vállalkozónak itt van leginkább lehetősége a gyors terjeszkedésre.

⁴³ Leo LÖVENTHAL: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1973. 22, 25.

⁴⁴ RÁKOSI László: *A mi népünk irodalmának érdekében*. Napkelet, 1862. ápr. 13. 227. Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1854. ápr. 22. Arany János Levelezése Író-Barátaival. I.k. 1883.

⁴⁶ ARANY János: MILLIEN: *La Moisson*. In: Arany János Összes Prózai Művei és Műfordításai. Franklin. é. n. 870.

Anyagi sikerek. A pályatársak (most már nem a könyvkötők, hanem a nyomdászok és könyvkereskedők) hamar észrevették, hogy Bucsánszky veszélyesen terjeszkedő üzletember. A pesti könyvnyomdászok és könyvárusok 1852—54-ben összefogtak ellene, hogy szabálytalanságokra hivatkozva a veszedelmes konkurrens nyomdáját, könyvüzletét bezárassák.⁴⁷ Bucsánszky ugyanis 1852-ben a Hatvani utcában, majd 1853—54-ben az Űri utcában könyvesboltot is nyitott. Könyvesboltját végül is sikerült megvédenie. Érdekes volt azonban nyomdájának jogállása is, hiszen nem királyi szabadalom, hanem a 48-as törvények alapján állította fel. A támadásokkal szemben igen ügyesen fogalmazva ezt írta:

„Igaz miszerint 848-ban az akkori szabályok szerint itt Pesten nyomdát állítottam, de ez még a törvényes kormány alatt történt, — s ez az oka, miért jelenleg is a magas kormány az akkor keletkezett nyomdák működését nem gátolja, holott a forradalmi zavarok szerencsés elnyomása után a magas kormánynak csak egy rendeletébe kerül a 848-ban felállított nyomdákat megszüntetni, mit a magas kormány mellőzván, s atyai figyelmére méltatván ama költséges beruházásokat, melyekkel egy nyomda felállítása szükségképpen jár, mindezeideig háborítatlan engedi működni. A magas kormány engedékenysége s kegyessége ellen panaszt emelni jogában egy hű alattvalónak sem állhat, s a magas kormány intézkedéseiben megnyugodni köteles. Jelen esetben pedig a panasz annál botrányosb, mivel a folyamodványt aláírók között is vannak ép olyak, kik 848-ban felállított nyomdát bírják, s mindamellett alázattal alólírt ellen panaszt emelni nem pirulnak.”⁴⁸

Mivel a magas kormány hallgatólagosan tényleg jogszerűnek ismerte el a 48-as nyomdaalapításokat, Bucsánszkynek csak azt kellett bizonyítania, hogy a szükséges kauciók idején letette.

E jogi harcok közben kiadónk változatlan lendülettel tevékenykedett. 1852-ben két gyorsajtója s egy hagyományos vassajtója volt, tizenkét szedővel és egy nyomómesterrel dolgozott.⁴⁹ Megvette a Józsefvárosban az Ősz utca 20. szám alatti földszintes házat, s nyomdáját még 1852 végén ide költöztethette.⁵⁰ Bucsánszky e vásárlásnál is nagyon jól választott. Olyan környékre telepedett, ahol hamarosan nagyon megnőtt az ingatlanok értéke. A következő két évtizedben ezen a területen épült ki az úgynevezett „mágnásfertály” számtalan szép palotával. Az Ősz utcában állt például a Nyári és a Serényi grófok palotája. Bucsánszky egyik szomszédjában gr. Károlyi József épített palotát szemközt pedig a török konzulátus volt.

Bucsánszkynek 1861-ben már három gyorsajtója dolgozott.⁵¹ 1867-ben, néhány évvel az öreg Károlyi István halála után — igaz, nagyon kedvező áron, de készpénzért, 13 ezer forintért — meg tudta venni a patinás Trattner — Károlyi nyomdát.⁵² Így már hét gyorsajtóval és két vas kézisajtóval rendelkezett. Ugyanennyi gyorsajtója volt ekkortájt Heckenastnak és Emichnek is, akik egyébként módosabbak voltak, s vállalkozásuknak nagyobb tőkéje volt.⁵³ A Bucsánszky-nyomda tehát elég nagy nyomdaüzemmé vált. Az ügyek intézé-

⁴⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1850—52/11567, 1853/10163, 1854/2498.

⁴⁸ Főv. Lvt. PVTi. 1854/2498.

⁴⁹ PALUGYAY Imre: *Buda-Pest szabad királyi városok leírása*. Pest, 1852. 529.

⁵⁰ Rosszul tudja Novák László, hogy az 1870-es években költözött ide a nyomda. Novák, 1928. i. m. VI. k. 8. Téves adatát többben is átveszik. Pl.: BARANYI Dóra: *A Franklín nyomda százéves története*. Bp. 1973. 85.

⁵¹ Pesten létező könyv- és nyomdák. Országos nagy képes naptár, 1862. Pest, 1861.

⁵² AIGNER, i. m. 157.

⁵³ *Fővárosi Lapok*, 1865/180. sz.; Pákh Albert: *Hol és miképp terem a Vasárnapi Újság*. Vasárnapi Újság, 1863. jan. 4. és 11.

sében, a munkások irányításában Bucsánszkynek segítségre volt szüksége. 1860-tól több ügyvezetőjének a nevét ismerjük. 1860—61-ben Králik Sámuel az ügyvezetője,⁵⁴ 1862—63-ban Perlaky Mihály igazgatja a nyomdát.⁵⁵ 1866—70-ben Buschman Ferenc a meghatalmazott ügyvivő.⁵⁶ Közben néhányszor Bucsánszky unokaöccse, Bucsánszky Bertalan is szerepel megbízottként. Ő könyvkötő mesterséget tanult, s 1851 áprilisa óta állt Bucsánszky szolgálatában mint nyomdászsegéd és könyvkötő.⁵⁷

Bucsánszky anyagi ereje oly mértékben növekedett, hogy 1868-ban már a Pénzügyminisztérium, egy kérelme kapcsán 160 ezer forintra becsülte vagyonát.⁵⁸ Ez kb. kétszerese annak a vagyonnak, amellyel 20 évvel azelőtt Pestre jövedelekor bírt.

A nyomda és a tulajdonos igényei lassan kinőtték az Ősz utcai házat. Először 1865-ben a ház udvarán vasvázás üvegházat, pavilont állítottak fel.⁵⁹ Még Krúdy fiatal korában is ebben dolgoztak a szedők, amint azt a *Hét bagolyban* leírja. 1871-ben már jelentősebb bővítés következett. Megtoldották a földszintet, s az egész földszint fölé emeletet is építettek. 1871. május 4-én adták ki az építési engedélyt, s 1872. szeptember 12-én kapták meg a ház lakhatási engedélyét. Az emeleten lakásokat alakítottak ki. (12 szoba, 3 alkov, 2 előszoba, 3 konyha, 3 éléskamra.)⁶⁰ Itt lakott a Bucsánszky-cég későbbi tulajdonosa, Rózsa Kálmán is, aki ez évben, 1872-ben vette nőül Bucsánszky lányát, Gizellát.

Maga a ház külső megjelenésében a paloták között szerényebb eklektikus épület volt. Nevezetessége a díszes lépcsőház lett. Itt 64 olajfestésű kép van, amelyeket Gaál Lajos akadémiai tanár festett 1873-ban. A magyar vezérek képe látható itt az avar Balambértől kezdve, majd a királyoké Zápolyáig. Ezt követik a jelesebb erdélyi fejedelmek és az aradi vértanúk képei. A lépcsőházzal Bucsánszky több naptára előszavában eldicsekedett, s hívta olvasóit, ha Pestre jönnek, tekintsék meg a képeket. Két ponyvafüzetkájében látható is a lépcsőház egy része.

A sikerek megalapozása: az első naptárak. A nyomdagépek számának növekedése, a vagyon megkétszereződése, a rangosabb ház építése mind bizonyítják, hogy Bucsánszky kiadói vállalkozása igen sikeres volt. A régebbi kiadványok egy részének ismételt kiadása mellett Bucsánszky kiadói profilját Pesten — mint már említettük — a legkülönbözőbb ponyvai kiadványok és naptárak jellemezték. Ezek közül a vállalkozás sikerében a naptáraknak volt nagyobb szerepük. Ezek jelentették évről évre a rendszeres, biztos és nagyobb tömegű bevételt. Sőt, a pesti induláskor először a naptárak igen gyors sikerével teremthette meg Bucsánszky a továbbképzés alapjait. Adósak vagyunk még annak a magyarázatával, hogy mi volt a naptárak gyors sikerének a titka.

Kétségtelenül nagy szerepe volt ebben a kiadványok tartalmának. A *Nagy képes naptár* első három évfolyamában kb. a tartalom egyharmad részét tette ki a *Festői utazások a világ körül* című útleírás-füzér, amelyet egy német cég

⁵⁴ *Országos nagy képes naptár.* 1862. Pest. 1861. 287.

⁵⁵ *Pesti Napló,* 1862. aug. 31. és szept. 7.

⁵⁶ Főv. Lvt. PVTi. 1866/833.; FK. ált. iratok, 1870/33013.

⁵⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1850—52/8407, 1868/1186.

⁵⁸ Főv. Lvt. PVTi. 1868/1186.

⁵⁹ Főv. Lvt. PVTi. Építési Engedélyek. 1865/13101.

⁶⁰ Főv. Lvt. PVTi. 1871/12375, 1872/31664.

kiadványaiból válogattak és fordítottak. Mindenféle izgalmas kalandok vannak benne: hajótörés, tengeri rablás, tengerhajóni rettentő éhség, távoli, egzotikus világok izgató színei, különös szokásai. A naptárak másik harmadát a *Fillértár*ból átvett ismeretterjesztő közlemények képezték. Van itt cikk a telegráfról, léglaptáról (léggömb), a holdkörosról, de a legtöbb leírás a távoli tájakon honos, ritkán hallott, sosem látott állatokról, jegesmedvéről, krokodilról, csíkos hiénáról, oroszlánról, cethalról, elefántról szól. Néhány friss hír — medve az álarcosbálban, egy élve eltemetett kalandjai — szintén az 1834-es *Fillértár*ból származik. A tartalom fennmaradó részét történeti cikkek teszik ki. Az elbeszélő részek a Bucsánszky által kiadott magyar történeti könyvekből, a vár- és családtörténetek a *Fillértár*ból, az egyetemes történeti érdekességek — a kínai falról, Babel tornyáról — szintén a *Fillértár*ból kerültek ki.

A *Kis képes naptár* tartalma hasonló ehhez. Folytatásokban közli a magyar nemzet történetét. Kiemelve az útleírásokból bemutatja a vadembert és a vadasszonyt, a vad népek vallási szertartásait, a krokodilt és az elefántvadászatot. Ezen kívül egy-egy érdekes mesét vagy mondát is hoz.

A *Keresztény képes naptár* tartalmaz érdekes ó- és újszövetségi történeteket, szentek életéről szóló leírásokat. Valamennyi Bucsánszkyknak a negyvenes években megjelent kiadványaiból származik. Ezen kívül tartalmaz egy-egy „erkölcsös”, „szívképző”, de elég érdekesen megírt elbeszélést. 1849-ben valamennyi kalendáriumban megjelent még a forradalommal és a szabadságharcra kapcsolatos harci toborzó és néhány hír is.

Bucsánszky naptárai érdekességben múlták felül valamennyi, ekkor piacon levő naptárt. Távoli, egzotikus világok izgató, fantasztikus színei először az ő naptáraiiban jelentek meg, s a régi típusú kis naptárak sokat ismételt történeteinek sokkal vonzóbbak, érdekfeszítőbbek voltak. A népművelő szándékú *Mezei naptárnál* s a később indult hasonlóknál szintén érdekesebbek voltak, mert azokat a tudákos tanácsadó cikkek szinte teljesen elfoglalták.

Tovább fokozta a naptárak vonzerejét a nagyszámú és tetszetős fametszet. Ennyi képpel naptár még nem jelent meg Magyarországon. A címlapokon és a hónapok mellett rajzokon kívül a *Nagy képes naptárban* húszon felül volt az illusztrációk száma, de a *Kis képesben* és a *Keresztény képesben* is volt kb. 15 darab. Magyarországon Bucsánszky címezte először a kalendáriumbot „képes naptárnak”. Sajtótörténetileg is nevezetes hely illeti meg e címadásért kiadónkat. Ezzel ugyanis megelőzte az első magyar képes újságot is, amely 1848. január 1-én indult *Ábrázolt Folyóirat* címen s csak márciustól változott a címe *Képes Újságra*. Bucsánszky *Új képes naptára* viszont már 1847 végén forgalomban volt.

A naptárak képeit, az újakat is, sőt a hónapok fejléceit is valamennyi naptárnál Mihalovics készítette. Hogy nagyvonalú vállalkozónk milyen fontosnak tartotta a kalendáriumbok gazdag illusztrálását, azt mutatja az is, hogy mint legnagyobb megrendelőnek, szerepe volt a pozsonyi Mihalovics Pestre költözésében. Ez már 1848-ban megtörténhetett, mert az 1849-es *Kis képes naptár* hónap-fejlécein már így olvashatjuk kézjegyét: „Mihalovics Pesten”. A 49-es naptárakat pedig 48 június—júliusában nyomni kellett.

A pestivé lett Mihalovics is óriási számban termelt Bucsánszky naptárai számára fametszeteket: történeti képeket, a népelet jeleneteit, vadembert, vadasszonyt, csíkos hiénát, elefántvadászatot, tengeri csatát és hajótörést, tahiti tájképet, a véres budai macskazenét, a budai vár égését, Rózsa Sándort, szentek képeit stb. (Egyébként laikus szemmel is megállapítható, hogy a nagy

tömegű kép termelése folytán a képek művészi minősége időnként jókorát esett.)⁶¹

A naptárak érdekes tartalmához, a szemfogó illusztrációhoz rendkívül alacsony ár társult. A 150 oldalas nagy naptár ára 15 krajcár volt (a reformkori, nem sokkal vastosabb nagy naptárak ára egy forint volt). A kis és a keresztény naptár is jóval olcsóbb volt a velük egy kategóriába eső hagyományos naptáraknál. Míg azok 10–20 krajcárba kerültek, a Bucsánszky-féle kis és keresztény naptár ára 6 krajcár volt.

Hogyan tudta kiadónk ilyen olcsón kiállítani naptárait? Szerzői díjakra vajmi keveset kellett kifizetnie. A cikkek részben fordítások, részben saját régi kiadványaiból, illetve a *Fillértár* című ismeretterjesztő képes magazinból kerültek ki. (Bucsánszky — árjegyzékei szerint — az 1834–36-ig megjelent *Fillértár* megmaradt példányait megvásárolta, mert még az ötvenes években is árusította. Feltehetően ezen a jogen használta fel e kiadvány teljes anyagát.) Az első öt évben csak a kalendáriumok 10–15 százaléka eredeti anyag.

Említettük, hogy az illusztrációk a legolcsóbb, legtöbbször felhasználható technikával, fametszéssel készültek, s részben régi kiadványok dúcainak a felhasználásával. A nagy példányszám is csökkentette az árat. A példányszám növelésében szerepet játszott, hogy mindhárom naptárt németül, majd szlovákul és horvátul is megjelentették.

Bucsánszky naptárainak első évfolyamai mind tartalmukat, mind gazdagon illusztrált mivoltukat, mind példányszámukat tekintve az első igazi tömeglapokhoz, a nyugati, több százezer példányszámos képes ismeretterjesztő filléres magazinokhoz hasonlítottak. (A tartalmuk persze kevésbé volt változatos, s alacsonyabb színvonalú is volt.) Hasonló funkciót töltöttek be, s hasonlóan széles és heterogén közönséghez jutottak el. A különbség az, hogy 20–30 évvel később s nem hetente jelentek meg, hanem évente, s egy gyakorlati igényeket kielégítő kiadványtípus mankójára támaszkodtak.

A kalendáriumok tartalma, s a népies ponyvairatok struktúrája hamarosan több okból megváltozott, még inkább a tömegkultúrára jellemző jegyeket vett fel. Ebben nagy szerepe volt Bucsánszky és a később Tatár Péter néven író Medve Imre találkozásának is. Ez azonban kiadónk működésének már egy újabb fejezete. Bucsánszky vállalkozása, a jól működő terjesztő hálózat kiépítésével ebben a szakaszban válik majd teljessé és hatékonyá. Kiadónknak már a pozsonyi korszakban is országszerte, szinte minden jelentősebb városban voltak bizományosai a könyvkötők és a könyvkereskedők közül. Az ötvenes években azonban minőségileg új, hatványozottan hatékony terjesztő mechanizmust épített ki. Jóllehet az anyagi sikerek kapcsán szót ejtettünk a vállalkozás 1850 utáni szakaszáról is, e szakasz működésének érdemi elemzésére itt nincs terünk. Az új szakasz már a valódi tömegkiadványok kiadásának, terjesztésének korszaka lesz.

Dolgozatunkban az ehhez vezető út kezdetét, s néhány hatótényezőjét igyekeztünk bemutatni. Összefoglalva az eredményeket, a legszembevetőbb az, hogy nem a hagyományos ponyva- és kalendáriumkiadókból fejlődött ki a

⁶¹ 1852-ben a *Hölgyfutár* is felhívta a figyelmet Mihalovicsra, aki akkor éppen Tóth Kálmán Kinizsijét illusztrálta. „Az írókat, kiadókat kik munkáikat csinos és jutányos fametszvényekkel akarják díszíteni, figyelmeztetjük Mihalovits úrra... Különösen a magyar népelet fölfogásában s visszaadásában meglepő eredetiséget hozott. Lakása Uri u. 6. sz. II. emelet.”

modernizált tömegponyvákat és nagy példányszámú ponyvanaptárakat forgalmazó legnagyobb vállalkozás. Ha e vállalkozás kifejlett tömegtermelését vizsgálnánk, az is megerősítené, hogy megvannak ugyan a hagyományhoz kapcsolódó vonásai is (tematikában, sablonokban, írásmódban, terjesztésben stb.), mégis egészében véve a ponyvák és kalendáriumok tömegtermelésének jelensége minőségileg új fejlemény, a kapitalista korszak szerves képződménye.

Létrejöttéhez a lehetőséget mélyen fekvő gazdasági, társadalmi, kulturális változások adták meg, s a közönség ezekkel összefüggő változásai. Ez alaposabb kifejtést igényelne, így erre csak utalunk, dolgozatunkban ezzel nem foglalkoztunk. A kiadói oldalnak is csupán néhány tényezőjét akartuk bemutatni. Nem szóltunk például a nyomdatechnika ugrásszerű fejlődéséről (gyorsrajtő megjelensége stb.), amely lehetővé tette a példányszámok gyors felfutását.

Bemutattuk viszont az illusztrálási technika fejlődését, s ennek szerepét a tömegtermelés kialakulásában. Szóltunk a fejlettebb országok által adott mintáról. Részleteztük a kapitalista, újításokra érzékeny, vállalkozó szellemű kiadói személyiség szerepét az új technika meghonosításában, a minták adaptálásában a hazai viszonyokra. Az átvételt egyébként megkönnyítette az is, hogy Pozsony a magyar és a német kultúra érintkezésének tere volt, s Bucsánszky a két kultúra határmezsgyéjéről indult. Bemutattuk, hogy ez a kiadói személyiség milyen érzékeny volt a közönségigény változásainak nyomkövetésére, kiaknázására. Írtunk a személyiség azon összetevőiről, s az üzletpolitika azon tényezőiről, amelyek mind az alacsonyabb színvonalú, tömegesebb igények kiszolgálásának, az iparszerű írásmód kialakulásának az irányába hatottak. Leírtuk a teljes könyvtermelési vertikum (kiadó, nyomda, terjesztés) kialakulásának kezdeteit is. Az első tömegolvasmányokat termelő magyarországi vállalkozás létrejöttének körülményeit megismertetve, talán hozzájárultunk a magyarországi tömegkultúra közvetlen előzményeinek konkrétabb megismeréséhez is.

KOVÁCS, I. GÁBOR

Le chemin d'Alajos Bucsánszky à la production en masse des calendriers et des imprimés vendus dans les foires

L'étude examine les circonstances de réalisation de la première entreprise de Hongrie, fondée en vue de produire des lectures pour les masses. Alajos Bucsánszky a commencé, en 1831 à Pozsony (Pressburg) comme relieur, son activité d'éditeur et de libraire. Certes, les éditions d'alors n'étaient pas encore des publications en masse, mais elles pouvaient déjà se baser sur un cercle d'acheteurs étendu et sûr. (Livres scolaires, livres populaires de culture publique et d'histoire, livres pour les enfants, littérature religieuse.) Il était le pionnier de la popularisation des livres illustrés: ses ouvrages contenaient de nombreuses illustrations gravées en bois. Grâce aux illustrations et aux prix bon marché, ses publications étaient déjà très recherchées aux années 40. En 1848, il a fondé une imprimerie à Pest, et il a mis en mouvement, avec un grand succès, la publication des calendriers et de la littérature à bon marché, vendue dans les foires. Sur ce terrain, il a pris tout de suite la tête, et, aux années 60, il a publié les deux tiers des 400 mille exemplaires de petits calendriers publiés en Hongrie, et aux années 70, il a publié, à lui seul, plus de 400 mille calendriers, c'est-à-dire la moitié de la production entière du pays. L'étude analyse le personnage de Bucsánszky en tant qu'éditeur et entrepreneur, et souligne sa sensibilité pour les changements de l'exigence du public et pour le service des exigences en masse. Elle contribue en outre à faire connaître les antécédents de la culture en masse de Hongrie.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza

A hazánkkal kapcsolatos nyomtatványok az elmúlt századokban — a nálunknál kedvezőbb helyzetben levő országokhoz viszonyítva — aránylag kis számban keletkeztek és még kisebb számban maradtak fenn. Egyfelől ennek a körülménynek, másrészt két bibliográfusnak — Szabó Károly és Petrik Géza — szorgalmának tudható be, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiánk már száz évvel ezelőtt összeállításra és publikálásra került. Ez akkoriban még ritkaságszámba ment, de nemzetközi viszonylatban még ma sem gyakori jelenség. Azonban az elmúlt idő során számtalan új adat került elő a hazai és külföldi gyűjtemények átvizsgálása és az időközben elkészült katalógusok átnézése során. A múlt század második felének módszerei is meghaladtak már sok vonatkozásban a könyvészeti feltárás terén. A szakfolyóiratokban (mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemlében*) közreadott újabb és újabb adalékok áttekinthetősége is egyre csökkent, hisz az azok egy részét összefoglalni kívánó Sztripszky-féle pótlások megjelenése óta is már hét évtized telt el.

A fentiek alapján arra a belátásra kellett jutni közel negyed évszázaddal ezelőtt, hogy a kiegészítések újabb kumulálása helyett a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiát módszertanilag korszerűbb és igényesebb formában kell összeállítani, a történelmi Magyarország gyűjteményeinek a lehetőség szerint minél teljesebb átvizsgálása után rendelkezésre álló adatgyűjtés alapján. Az ehhez a feladathoz a MTA és az OSZK által rendelkezésre bocsátott erők mindenkor igen korlátozottak voltak, és e téren döntő javulásra belátható időn belül nem is lehet számítani. Ezért az erősen véges munkakapacitást mindenkor koncentrálni kellett, hogy legalább bizonyos, korlátozott területen viszonylag elfogadható időhatárokon belül eredményt lehessen elérni.

Ezen megfontolás alapján a négy hungarica-kategória (nyelvi, területi, személyi és tartalmi) közül az első kettő feldolgozására szorítkozott az OSZK-ban megindult vállalkozás immár negyed évszázaddal ezelőtt. Ez lényegében a Magyarország területén készült nyomtatványok bibliográfiai feltárását jelenti, amelyhez járulnak a külföldön részben, vagy egészen magyar nyelven megjelent kiadványok, amelyek számszerűleg a hazaiaknak csak töredékét képezik. Innen adódott azután az említett vállalkozás megjelölése: Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy).

A fentiekben körvonalazott és kizárólag a mindenkor erősen korlátozott lehetőségek teremtette kényszerből beszűkített munkálatok nem jelenthették és nem is jelentik a személyi és tartalmi hungarika-kategóriák lebecsülését vagy tudatos mellőzését. Amikor és amilyen keretek között erre lehetőség nyílt, már csak az RMNy-vállalkozás támogatására és kiegészítésére is, megtörténtek

az első kezdeményezések legalább a személyi hungarica-nyomtatványok új bibliográfiai feldolgozásának előkészítésére.

Visszatérve az RMNy-vállalkozásra, annak szabatos megfogalmazása még a munkálatok kezdetén megtörtént. Az a terület, amely a magyarországi nyomtatványok szempontjából meghatározó, az RMNy első kötetének elején pontos kijelölésre került. Így a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretei pontos kicövekelést nyertek. Egyedül a felső időhatár kérdése igényel most csak tisztázást. Ehhez természetesen mindenekelőtt a két nagy úttörő publikáció korszakolását kell megvizsgálni, hiszen az RMNy vállalkozás szükségszerűen ezekre támaszkodva kell, hogy végezze munkáját. Szabó Károly az 1473—1711 közötti időben megjelent nyomtatványok regisztrálását tartotta feladatának, míg Petrik Géza ehhez csatlakozva az 1712—1860 közöttiekét.

Szabó az 1711. záróévet Czwittinger korszakalkotó művének megjelenése, ill. a magyar történelemben mérföldkövet jelentő szatmári béke alapján választotta. Petrik azonban ezzel szemben nem a hasonló jellegű 1848. vagy az 1867. évvel, hanem az 1860. évvel zárta vállalkozását. Ezzel össze kívánta kapcsolni saját korábbi összeállítását az 1860—75 évközből (Bp. 1885.) Szabó munkájával. A *Magyar Könyvészet 1860—1875 c.* kötet viszont úgy jött létre, hogy Petrik tervbe vette az 1860—70 között kiadott, magyar, könyvkereskedői katalógusok adatainak összefoglalását. Látva ezek hiányosságait az OSZK katalógusához fordult, majd az idő előrehaladtával az eredetileg egyetlen évtized anyagát még további öt esztendőjével egészítette ki (vö. Petrik előszava). Petrik tehát több mint egy évszázaddal ezelőtt már évtizedekben gondolkodott a magyar nemzeti bibliográfia összeállítása során.

A nagyobb lélegzetű, több évszázad anyagát felölelni kívánó bibliográfiai vállalkozások ma — már szinte az egész világon és mind általánosabban — nem korlátozott érvényű történelmi dátumokkal, hanem a mechanikus és ezért külön indoklást nem igénylő évszázadokkal jelölik ki munkásságuk időhatárait. A régi nyomtatványok esetében a 15. századiak együttes kezelése már évszázadokkal ezelőtt kialakult. A 16. századi kiadványok összefoglalása ma már ugyancsak jelentős hagyományokra tekinthet vissza (pl. Renouard, Baudrier). A három legnagyobb, korabeli könyvprodukciónal rendelkező ország (Német-, Olasz- és Franciaország) is ilyen korszakolásban igyekszik áttekinthetővé tenni kiadványait. De lépések történtek már a következő, 17. század nyomdatermékeinek bibliográfiai feltárására (Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIe siècle) is.

Miután a régi nyomtatványok felső időhatára ma már egyértelműen az 1800. év végével nyert kijelölést, így logikus, ha most Angliában a 18. századi nyomtatványok számbavételét végzik, ahol a retrospektív nemzeti bibliográfia az ezt megelőző korszakokra vonatkozólag már rendelkezésre áll. De a magyar szempontból közelebbi és így nagyobb nyomatékot adó, régebbi cseh és lengyel bibliográfiai irodalom is az 1800. esztendővel zárta gyűjtését. Mindezek után érthető, ha a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia újabb feldolgozása is az 1711. év helyett az 1800. évvel zárja vállalkozását.

Az RMNy első kötete az 1473—1600 (szempontjainak részletesebb kifejtését l. *OSZK Évkönyve 1967.* 316—324.), míg a második az 1601—1635 közötti korszakot tartalmazza. A most készülő harmadik fejezi majd be a 17. század első felét. Az előzetes tervek szerint további négy kötetre lesz szükség, hogy a vállalkozás eljusson 1701-ig. A 18. század — immár önálló egységként — marad ezek után hátra, hogy a régi hazai nyomtatványok új bibliográfiai regisztrálása be-

fejeződjék. Az első két kötetben kialakított és beválnak mondható feldolgozási megoldáson történő változtatást semmi sem indokolja, így az RMNy hátralevő kötetei a korábbiakéval azonos módszerrel kell, hogy feladatukat elvégezzék.

Az RMNy-munkálatok jelenleg két részre oszlanak: az egyik a 17, a másik a 18. századdal foglalkozik. A továbbiakban immár kizárólag az RMNy-vállalkozás 18. századi problémáiról lesz szó. Ehhez szükséges áttekinteni az eddig végzett munkát és a jelenlegi helyzetet, hogy ennek ismerete alapján lehessen megítélni, ill. kialakítani a további elképzeléseket.

A korszak hazai nyomtatványai közül tehát az 1701—1711. évkörbe tartozókat Szabó Károly, az 1712—1800 közöttieket pedig Petrik Géza foglalta össze első ízben bibliográfiailag. Míg Szabó az ország egész akkori területére kiterjesztette anyaggyűjtési tevékenységét, addig Petrik túlnyomó részben csak az OSZK és a budapesti EK állományára támaszkodott. Ennek tudható be az a jelentős különbség, amely a teljesség kérdésében e két alapvető bibliográfia között mutatkozik.

Szakmai közhelynek számít az a megállapítás, hogy „egyetlen bibliográfia sem lehet teljes”, mégis igen jelentős különbség tapasztalható ebben a tekintetben az egyes könyvészeti kiadványok között. Ez az eltérés objektív adatokkal mérhető a bibliográfia gyűjtőkörébe tartozó dokumentumok korábban még nem regisztrált példányainak számbavétele során. Különösen az olyan gyűjtemények állományára alkalmas az ilyen mérés elvégzésére, ahol viszonylag jelentős (több száz) régi hazai nyomtatványt őriznek és amelyet korábban még Szabó sem ismert. Az 1950-ben feloszlataásra került hazai rendházak anyagából tízezres nagyságrendű állomány adott — a nagy számok törvénye alapján — immár igen megbízható és számszerű eredményt. De a Felvidéken és Horvátországban tucatnyi, főleg a ferences kolostorok könyvtárányújtott ehhez további jó mérési lehetőséget, még a legutóbbi években is. Megállapítható volt ezek alapján, hogy amíg az 1712 előtről származó kiadványok újonnan előkerült példányai legalább 90%-a Szabó összeállításában bibliográfiailag azonosítható volt, addig az 1712—1800 közötti időszakban nyomtatottak esetében Petrik ezeknek csak a kétharmadát ismerte.

A fenti nagy különbséget tovább fokozta az a tény, hogy Szabó munkáját előbb ő saját maga, majd mások is, szinte folyamatosan igyekeztek a szakfolyóiratokban (mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemlében*) a korábról ismeretlen nyomtatványok publikálásával kiegészíteni. 1913-ban Sztripszky Hádor ezeket a szétszórtan megjelent adalékokat össze is szedte, majd külön kötetben publikálta. De még a legutóbbi évtizedekben is jelentek meg további jelentős adalékok. Gondoljunk Fazakas József cikkeire az OSZK Évkönyveiben, amelyekben a nemzeti könyvtárunkban őrzött ismeretlen RMK-tételeket írta le. Ugyanilyen pótlás Petrik esetében kisebb közlések formájában eleve reménytelennek tűnt, hiszen sok-sok ezer tételről volt szó.

Hogy a fentiekkel kapcsolatban a számszerűségről fogalmat lehessen alkotni, érdemes erre is röviden kitérni. Szabó Károly első kötetében 1793, a másodikban pedig 2452 tételben, vagyis összesen 4245 szám alatt írta le az 1712 előtti hazai, továbbá a külföldön készült magyar nyelvű nyomtatványokat. Ehhez járult Sztripszky 451 és 281, azaz összesen 732 új tétele. Már jóval nehezebben volt megállapítható az 1712—1800 között készült 11 630 hazai nyomtatvány száma Petriknél, hiszen ezeket részben az 1801—1860 korszak, részben a külföldi nem magyar nyelvű hungarikumok közül kellett kikeresni (Petrik VI. előszó 5.).

Az ötvenes évek során az államosításokból származó több millió kötet között tízezer számra akadtak 1801 előtti hazai nyomtatványok. A feldolgozás során derült egyértelmű fény arra, hogy a Petrik-féle összeállítás milyen távol áll a bibliográfiai teljességtől. Többségében azoknak a tételeknek leírásából, amelyek a köztulajdonba vett könyvek feldolgozása során nem voltak megtalálhatók Petriknél, jött létre annak kiegészítésére az ötödik kötet alapanyaga amely 7660, korábról bibliográfiailag ismeretlen nyomtatvány adatait tartalmazza (Bp. 1971). Ezzel a korábbi RMK I + II, vagyis az RMNy-kategóriába tartozó 1712—1800 készült hazai kiadványok közül összesen 19 290 került immár regisztrálásra.

Miután a magyar nemzeti bibliográfia elsődleges feladata a hazai nyomtatványok bibliográfiai rögzítése, helyesnek és szükségesnek látszott az ehhez alapvető gyűjtési szempont, vagyis a nyomdahely szerinti áttekintés biztosítása. Az I—V. kötetben feltárt valamennyi kiadvány városként és azon belül nyomdánként került összeállításra. Műhelyenként évek szerint, majd azon belül szerzői betűrend volt a publikálás szempontja. A tudatosan sommás és lehetőleg csak kb. 40 betűhelyre szorító leírás után a Petrik kötet és lapszáma történi hivatkozás. Ez az ún. Petrik VI. kötet (Bp. 1972).

Miután a kiegészítő V. kötet gyűjtése is csak esetleges volt, nem volt meglepő, hogy még továbbra is jelentős számban akadtak bibliográfiailag ismeretlen, régi hazai nyomtatványok a különböző hazai és külföldi gyűjteményekben. A tapasztalat azt mutatta, hogy a korábról még nem regisztrált, száz új példányból átlagosan kb. 10—15 még mindig nem volt azonosítható a Petrik I—V-ben leírt tételekkel. Miután a már említett további kiegészítésekkel az 1701—1711 közötti korszakban ugyanez a szám már 1—2%-ra csökkent, világossá vált, hogy a 18. századi kiadványok újabb, korszerű feldolgozásának alapfeltétele az anyaggyűjtés tervszerű és következetes folytatása.

A 17. századi RMNy-vállalkozással párhuzamosan 1974-től azután megindultak a munkálatok az OSZK-ban 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiájának további kiegészítésére. Ennek során módszeres átvizsgálásra kerültek a hazai állami és egyházi közgyűjtemények (könyvtár, levéltár és múzeum) kezdve az OSZK-tól a legkisebb egyházközségi könyvtárig. A gazdaságosság természetesen határt szabott e feladat elvégzésének, hiszen a Művelődési Minisztérium részéről e célra rendelkezésre bocsátott korlátozott támogatást a lehető leghasznosabban kellett felhasználni. Így pl. a levéltárak esetében azok könyvtárait és csak a külön kezelt nyomtatványokat lehetett számba venni. A régi iratok csak kilométerekben kifejezhető terjedelmű kötegeit egy-egy esetleges bennük rejtőző nyomtatvány miatt ugyanis nem lehetett laponként végignézni, hiszen ez esetben a rendelkezésre álló pénz sokszorosa sem lett volna elég. Maximalizmus helyett a realitás volt a mérce e vállalkozásnál (vö. *Magyar Könyvszemle* 1977. 285—286).

A fent körvonalazott hazai munkálatok zöme néhány év alatt lezajlott, és eredménye valóban jelentősnek mondható: 18. századi hazai nyomtatványok példányaiból a várt 80 000 helyett összesen kb. 120 000 került regisztrálásra. Ennek pontosan felét az állami, másik felét pedig egyházi gyűjtemények őrzik. Miután Magyarország történelmi és jelenlegi határai nem esnek egybe, elengedhetetlennek tűnt e két vonal között fekvő területeken levő és jelentősebb számú régi nyomtatványt őrző gyűjtemény állományának számbavétele. Az OSZK-nak külföldi társintézményekkel kötött személycseréi és a minisztérium kiküldetési segítségével sikerült célkitűzéseink egy részét az elmúlt évtized során

megvalósítani. Ennek során Ausztriában (mindenekelőtt Burgenlandban) és Jugoszláviában (elsősorban a Vajdaságban) a munkálatok kb. 5000, ill. 9000 példány regisztrálásával lényegében befejezést nyertek. Csehszlovákiában (főleg Szlovákiában) ugyanez közel 25 000 példány számbavételével immár belátható közelségbe került már. A Szovjetunióban (Kárpát-Ukrajna) és Romániában (Erdély) nem volt mód e feladat elvégzésére. Az említett országokon kívül összesen csupán valamivel több mint ezer példányt sikerült eddig számba venni. A fenti számok pontosabb megvilágításba kerülnek, ha azokat összevetjük, hogy hány 18. századi hazai nyomtatványt őriznek az ebből a szempontból a legnagyobb hazai, ill. külföldi könyvtárban: ez az OSZK-ban 22 000, a felvidéki államosított rendházak állományának jelentős részét tartalmazó turóc-szentmartoni Matica slovenskában pedig 11 000 nyomtatvány.

A régi hazai nyomtatványok — eltekintve a nagyszombati Egyetemi Nyomda egyes kiadványaitól — szinte kizárólag a helyi szükségletek kielégítésére szolgáltak és nem export célra készültek. Ennek tudható be, hogy a példányok túlnyomó többsége nem jutott túl a történelmi országhatárokon. Mégis akad olyan viszonylag keskeny, 50—100 km széles sáv Krakkótól, Olmützön, Bécsen, Grazon és Zágrábon át Belgrádig, ahová régi hazai kiadványok korlátolt számban a korabeli kapcsolatok révén már megjelenésüket követően hamarosan elkerültek. E terület jelentősebb könyvtárait is sikerült többségében átvizsgálni.

Természetesen akadnak a fentiekben körvonalazott területen kívül is — bár viszonylag kis számban — RMNy-kategóriába tartozó nyomtatványok. Ezek egy része korabeli kapcsolatok (pl. a hallei Magyar Könyvtár), más részük tervszerű gyűjtés révén (pl. a londoni British Library) jutott jelenlegi őrzési helyükre. Egészen esetlegesen és többnyire csak egy—két kötet formájában akadnak még további, régi, elsősorban magyar nyelvű kiadványok több más, külföldi könyvtárban is. Ezek többnyire megjelenésüket követően szinte véletlenszerűen szóródtak külföldre, és ezzel ott — éppen a magyar nyelv szűk körű elterjedtsége miatt — olvashatatlanná váltak. Így őrződtek meg néha egészen kivételes értékű kiadványok teljesen ép példányai olyan munkákból, amelyek itthoni darabjait a szó szoros értelmében agyonolvasták, majd ezt követően ezért megsemmisültek. E kategóriát az énekeskönyvek, tankönyvek, naptárak, imádságoskönyvek stb. alkotják. Felkutatásukra (Ausztriában és az NSZK-ban) ösztöndíjak és MM kiküldetések segítségével történtek próbálkozások, nem ritkán akár még magánjellegű túristautak keretében is.

A hazai közgyűjteményekben található 120 000 mellett, a korábban vélt 40 000 helyett kb. 80 000 példány létével lehet ma külföldön számítani. Ezeknek mintegy a felét sikerült eddig nyilvántartásba venni. A még remélt ugyancsak kb. 40 000 példány regisztrálásának többsége a mai körülmények között sajnos nem oldható meg. Akadnak ugyanis még bőven olyan tényezők (pl. a levéltárak már említett gazdaságtalan átvizsgálása), amelyek a bibliográfiai teljesség maximumának elérését még most sem teszik lehetővé. Ezek hosszú sorából legyen most elég néhánynak példálódzó felsorolása: a gyűjtemények hozzáférhetetlen volta, a könyvtári feldolgozás és ezen keresztül az áttekinthetőség hiánya, a katalogizálás során keletkezett botlások (pl. a nyomdahely vagy az évszám eltévesztése) és fogyatékoságok (pl. a gyűjtőkötet részletes feltárásának, vagy a vizsgátelek felismerhetőségét biztosító adatok feltüntetésének elmulasztása) stb.

Természetesen további, bibliográfiailag ismeretlen 18. századi hazai nyom-

tatványok előkerülésével — már egyedül az adatgyűjtésnek a fentiekben nagyjából körvonalazott, szükségszerű fogyatékoságai miatt is — a jövőben is számítani kell. Várható számuk azonban már alighanem százakban és nem ezrekben lesz kifejezhető, ami már elviselhető méretű hiányt jelent az elméleti teljességhez viszonyítva. Ez ugyanis sohasem érhető el.

A fenti megállapítások mind az impresszumadatokkal ellátott kiadványokra érvényesek, hiszen a fentiekben ismertetett adatgyűjtés kizárólag ezekre irányult. Új távlatokat nyithat a nyomdahely feltüntetése nélkül közreadott kiadványok alaposabb vizsgálata. Amennyiben sikerült majd a hazai műhelyek nyomdai felszerelésének rekonstrukcióját az impresszummal ellátott produktumaik alapján a 18. század egészére is megvalósítani, amint ez a 17. századi RMNy feldolgozás egyik bázisa, ez esetben a nyomdahely nélküli nyomtatványok százairól fog nyilván majd kiderülni, hogy azokat valamelyik hazai officinában állították elő. Természetesen ugyanakkor nem kevés más nyomdaterméről lesz megállapítható az említett módszer segítségével, hogy annak ellenére, hogy Petrik, ill. az V. kötet összeállítói ezt feltételezték, azokat mégsem Magyarországon, hanem külföldön készítették. Amennyiben ezek nem magyar nyelvűek, úgy ezek törlésére lesz majd szükség a retrospektív nemzeti bibliográfiából.

A vártnál jóval több — 120 000 helyett kb. 200 000 — példány eddig mintegy 80%-ig terjedő feltárása jelentős mennyiségű új bibliográfiai egység előkerüléséhez is vezetett az utolsó tíz év során. Számuk jelenleg már meghaladja a négyezretet, de még nem éri el az ötezret. A Petrik V. kötetében közreadott új tételek között feltűnően nagy a vizsgatételek száma. Ezeket Petrik korában, de sokszor még ma is, többnyire figyelmen kívül hagyták a könyvtári feldolgozás során. A legújabb kiegészítések között jelentős helyet foglalnak el a még ezeknél is kisebb terjedelmű kiadványok: az egyleveles nyomtatványok (színlapok, gyászjelentések, szentképek stb.). A fentiekből kiolvasható irányzat arra utal, hogy a bibliográfiai feltárás egyre mélyebbre jut, amelynek során korábban részben vagy egészen figyelmen kívül hagyott kategóriák kerülnek feldolgozásra.

Ilyen előzmények után helyes arról is számot adni, hogy ma is akad még olyan csoportja a 18. századi hazai nyomtatványoknak, amelyet most is tudatosan mellőzünk a munka során: a levéltári jellegű kiadványok. A 18. század közepéig terjedelmére és tartalmára való tekintet nélkül minden magyarországi nyomdatermék elvben regisztrálásra kerül, amelyiken legalább egy sornyi szedett szöveg található. A század derekától kezdve azonban — különösen Mária Terézia hosszú uralkodásának második felében és II. József alatt — a közigazgatásban mind gyakrabban vették igénybe a könyvnyomtatást: belső utasítások, úrlapok, körözvények stb. készültek rendkívül nagy számban. Ide tartoznak a nyomtatásban is közreadott periratok is. Mindezek jellemzője, hogy viszonylag csak igen szűk réteg, az ügyintézésben résztvevők számára készült, így lényegét illetően a korábban szinte kizárólag kézzel írt, levéltári anyaggal egyezik, ugyanakkor ebből a szempontból a terjesztésre szánt, tulajdonképpeni nyomtatványoktól igen távol áll. Egyedül megjelenési formája, a nyomtatás okoz bizonytalanságot: alakilag ugyan nyomtatvány, lényegileg azonban levéltári anyag.

Jóllehet a retrospektív nemzeti bibliográfiák összeállítását túlnyomó részben formai elemek határozzák meg (nyelv, terület stb.) és nem a terjesztési szándék, ebben az esetben mégis a levéltári jellegű nyomtatványok kizárása mellett kellett döntetni.

A fentebb kifejtett elvi szemponton kívül számos gyakorlati tapasztalat is e döntés mellett szólt. Álljon ezek közül itt a két legfontosabb: egyrészt csaknem megoldhatatlan a levéltárak óriási terjedelmű anyagának módszeres átvizsgálása, ahol is az ilyen jellegű nyomtatványok szinte kizárólag fennmaradtak, másrészt e kiadványok túlnyomó része nem tünteti fel a nyomtatás helyét, így nem magyar nyelvű szöveg esetében rendkívül nagy a bizonytalanság, hogy vajon hazai műhelyben állították elő vagy sem.

A következő feladat az objektív ismérvek megállapítása volt, amelyek alapján a levéltári jellegűnek minősített nyomtatványokat a többitől biztonságosan és a gyakorlatban következetesen el lehet egymástól határolni. A kiadvány széles körben történő terjesztésének egyik jellegzetessége volt már a 18. században a címlap. Ennek mellőzése már utalhat a korlátozott hozzáférhetőség szándékára. Ugyanakkor nem látszott helyesnek figyelmen kívül hagyni azokat a nyomtatványokat, amelyen az előállító feltüntette a nevét, hiszen ezzel biztosan hazai műhely terméke került volna mellőzésre. Ilyen és ehhez hasonló szempontok összegzése után került sor a meghatározásra. Levéltári jellegű kiadványnak minősül az a nyomtatvány, amelynek szövege hivatali ügyintézés során keletkezett és azt 1750 után címlap és impresszum nélkül állították elő. A gyakorlat azt mutatja, hogy a fenti megfogalmazás alapján szinte minden esetben meghozható a fenti kívánalmaknak megfelelő, következetes és objektív döntés (vö. MKsz 1977. 285.).

Visszatérve tehát az utolsó évtizedben, az impresszumatokkal ellátott, hazai 18. századi nyomtatványokról összegyűjtött új, bibliográfiai adagyűjtésre, megállapítható, hogy a levéltári jellegű kiadványok tudatos figyelmen kívül hagyásával ezek teljessége számszerűleg immár elfogadhatónak tűnik: száz új példány előkerülése esetében az ismeretlen nyomdatermékek száma — nagy átlagban véve — már az ötöt sem éri el. Jelentős ez a fejlődés, hiszen Petrik eredeti összeállítása alapján ez a szám 33, a kiegészítő, ötödik kötetet követően pedig 10 fölött járt. Úgy tűnik, hogy most már sikerült e téren azt szintet megközelíteni, amely a 18. századi hazai nyomtatványok közül korábban csak a Szabó által gondozott évek kiadványaira volt jellemző.

Hangsúlyozni kell, hogy az említett számok nem a művekre, hanem az újonnan előkerült példányok bibliográfiai azonosítására vonatkozik. Lehetséges ugyanis, hogy gyakran előforduló munkákból kettő vagy még több is akadhat a teljesség mérése alapjául szolgáló száz-száz darab között. Miután egyre ritkább kiadványok kerülnek regisztrálásra, amelyek már alig ismétlődnek, a példányok azonosítási arányának említéséhez viszonylag mind több új egység bibliográfiai leírását teszi szükségessé. Az eredeti Petrik (I—IV) 11 630 tétele 66%-os arányt biztosított. Az ötödik kötet 7660 új leírása az előzményekhez képest ugyancsak kétharmados gyarapodást jelentett, de ezzel már csak mintegy 25%-kal emelte az azonosítható példányok arányát. Az utolsó években összegyűjtött 4000—5000 pótlás a Petrik I—V-ben található 19.290 tételnek bár közel negyede, mégis már alig több mint öt százalékkal fokozta az említett arányt.

A korábbi összefoglalásoktól eltérően a mostani vállalkozásban az anyaggyűjtésnek elve és gyakorlata is végig gondolt, ill. a mai lehetőségek határáig ment el: minden számunkra hozzáférhető gyűjtemény feltárt anyagából regisztrálásra került minden nyomtatvány, amely magát hazainak tünteti fel. Ilyen előzmények után már indokoltnak tűnik e pótlások újabb összefoglalása önálló kiadvány keretében: ez lesz a Petrik VII. kötet. Ez felöleli a 18. századi

hazai nyomtatványok közül mindazokat, amelyek a Petrik I—V. kötetekben nem találhatók. Ezekről abban tér el, hogy nem csupán az 1712—1800 idő-kört öleli fel, de a század első éveit is. Az ebből a 11 évből származó kiadványok (868 tétel) közül belekerül mindaz, amit Szabó, ill. Sztripszky (611 tétel) nem írt le (257 tétel), vagyis a ma ismert anyag 30%-a.

A 18. századi hazai nyomtatványok túlnyomó többsége példány, de legalább is címlap-reprodukció alapján készült leírás formájában kerül ismertetésre a VII. kötetben. Kivételt jelentenek azok az 1701—11 között készült kiadványok, amelyek a Szabón és Sztripszky-n kívüli szakirodalomban lelhetők fel, de példány ma nem volt hozzáférhető. Ugyancsak egyedül az elhunyt Dankanits Ádám jegyzetei alapján van mód az erdélyi könyvtárakban őrzött unikumokról számot adni, miután az eredeti példányok számbavételének lehetőségére nem adatott meg. Azonban a Petrik VII-ben közlésre kerülő nyomtatványok többségének leírása mégis autopszia alapján történt, ami által ez a korábbi kötetekben közöltekkel szemben még megbízhatóbbá válik. Miután kiegészítő kötet-ről van szó, nem látszik helyesnek lényeges dolgokban változtatni sem a szerkesztésben, sem a leírásban. Bizonyos részletekben azért — eme elvi alapállás ellenére is — elképzelhető bizonyos továbbfejlesztés, vagyis igazítás.

A pontos bibliográfiai hivatkozásnak komoly akadálya a Petrik-féle bibliográfia kapcsán, hogy abban — szemben az RMK-val — a tételek nincsenek beszámozva. Miután a VII. kötetel párhuzamosan is szükségesnek látszik nyomdászmutató összeállítás, amelynek részleteiről a továbbiakban lesz majd szó, helyesnek tűnik a tételszámozás alkalmazása az új pótlásokban. Bár a szerkesztés munkáját a tételszám bizonyos mértékben megkötheti és nehezítheti, érdemes lenne ezt mégis megvalósítani, mégpedig utolsó fázisként közvetlenül a nyomdába küldés előttre hagyva. A tételszámozás még a kötetben belüli utalásoknál is felhasználható lenne, ami a keresést lényegesen meggyorsítaná. Ez persze már csak a kész nyomdai kéziratba történő utólagos bevezetéssel képzelhető el, a korábban begépelte utaló szövege helyére.

Miután a pótlások egyre ritkább nyomtatványokat ölelnek fel, amelyekből többségükben eddig csak egyetlen példány került elő, érdemes lenne ezek leelő-helyét jelzettel együtt megadni. Ez tovább növelné az információ gyakorlati használhatóságát anélkül, hogy az eddigi gyűjtéshez újabb adatok beszerzését igényelné. Jó lenne a VII. kötetben belül a keresést élőfej alkalmazásával is megkönnyíteni.

A nyomdászmutató alapvető fontosságáról a retrospektív nemzeti bibliográfia esetében már szó esett. Nem igényel tehát külön indoklást, hogy a VII. kötet-hez csatlakoznia kell a VIII.-nak is, amint ez az V. és VI. esetében is történt. A VIII. tartalmazná a VII.-ben közölt tételek nyomdák szerinti időrendi áttekintését lényegében a VI.-ban alkalmazott módszer szerint. Ebbe azonban szükségesnek látszik az 1701—1711 közötti teljes hazai nyomdatermést is beiktatni. Ezek többségében a hivatkozás Szabó, ill. Sztripszky, kisebb részében a VII. kötet tételszámára történék. Ezzel a nyomdászmutató az egész 18. századot felölelné.

Annak kapcsán, hogy a VI. és a tervezett VIII. kötet együttesen adná a teljes 18. századi hazai nyomdásztermés feletti áttekintést, felmerül annak lehetősége is, hogy a VIII. kötet ne csupán a kiegészítése, hanem helyettesítője legyen a VI.-nak. Elképzelhető ugyanis, amennyiben ezt a nyomdaköltségek lehetővé teszik, hogy az eredetileg tervezett VIII.-ban a VI. teljes anyaga is beépítésre kerülne. Ez nem csupán a két kötet helyett egyetlenben történő

keresés lehetőségét biztosítaná, de módot nyújtana a ma csak a belső használatban használt kódszámolás közlésére is, ami visszamenőleg egyedi hivatkozási lehetőséget nyújthatna az I—V. kötetben közölt tételekre is.

Ha a VI. és VIII. kötet anyagának ez az igényes összevonása nem valósítható meg, feltehetően anyagiak miatt, a VIII. kötetbe azért feltétlenül bele kell venni azt a néhány tucat tételt, amely — az I—V. kötetre vonatkozólag — a VI.-ból kimaradt.

A következő, immár önállóan kezelt 18. század esetében vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy helyes és alkalmas-e a korábbi szempontok változatlan érvényesítése ebben a korszakban is. A magyarországi nyomtatványok bibliográfiai egységben kifejezett száma évszázadonként kb. az ötszörösére emelkedik. Míg a 16. században ez az ezret sem éri el (az RMNy első kötete 896 tételt tartalmaz), a következőből a nyilvántartások majdnem ötezerrel tudnak. Ez a szám a 18. századra vonatkozólag, amint erről a fentiekben már szó esett, közel jár a 25 000-hez. (Úgy tűnik, hogy ez az ötszöröződés a 19. századra is nagyjából érvényes, amint ez Wix Györgyné hozzávetőleges számításai alapján feltételezhető: OSZK Évkönyve 1980. 180—181. l.)

Egyedül a számszerűség alapján is el kell gondolni, hogy vajon megfelelő a 15—17. században alkalmazott bibliográfiai módszereknek a 18. században történő változatlan alkalmazása. Az évek rendjében és ezen belül a nyomdahelyek szerinti besorolás, amelyet Szabó Károly és nyomában az RMNy alkalmaz, a nyomdai termelés emelkedése következtében — különösen a 18. század derekától kezdve — már egyre nehezebben tudná biztosítani a megfelelő tagolást. Amikor egyetlen évből több száz nyomtatvány regisztrálására kerül sor, az idővel megszorodott műhelyek sem osztják meg olyan arányosan ezt a nagy mennyiséget, hogy az jól áttekinthető legyen. Így pl. a nagyszombati Egyetemi Nyomda termékeinek nyilvántartásainkban szereplő száma már a század közepe után megközelíti évenként a százat (1753 = 89), míg a következő évtizedben túl is lépi azt (1765 = 103). Jogosnak tűnik tehát az aggodalom, hogy az ún. Szabó-féle besorolás, amely 1712 előtt beváltak volt mondható, az egész 18. századra vonatkozóan nehezen kezelhetővé tenné a bibliográfiai feltárást.

Nyilvánvaló, hogy az időrendben történő publikálás a retrospektív nemzeti bibliográfiának csak a legrégebb korszakánál lehet helyes. Ugyanilyen természetesnek tűnik, hogy a 20. századra vonatkozó összefoglalások részben vagy egészben szakrendben történnek (pl. MNB). E két szélső kronológiai csoport között az a réteg húzódik, amelybe már olyan sok kiadvány tartozik, amely az időrend éves kereteit szétrepesztene, és az alapvető kérdésfeltevés, valamint az első keresési szempont nem a kiadvány tartalmára irányul, amint ez a legújabb idők nyomdatermékeire általában jellemző. E köztes időrendi csoportba tartozik Magyarország esetében a 18. század. A feltárás rendező szempontjával itt a betűrend mutatkozik leghelyesebbnek, amit a Szabó utáni korszaknál Petrik is választott. De ugyanez a megoldás érvényesül szinte minden bibliográfiai összefoglalás esetében külföldön is kezdve a legkorábbiaktól az 1700—1910 közötti német nyelvű kiadványok kumulált jegyzékén (GV) át a retrospektív angol nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszát feltáró legkorszerűbb vállalkozásig, amely számítógép segítségével igénybe véve befejezés előtt áll.

Az időrend helyett alkalmazandó betűrend meghatározóan kihat a vállalkozás megszervezésére és publikálására. Az RMNy esetében a korlátolt számú évszám nélküli kiadványnak a kronológiába történő hozzávetőleges besorolása

után az egy-egy kötetben publikálandó tételek előre és világosan elkülönülnek egymástól, így mindig csak az időrend alapján számításba vehető nyomtatványokkal kell foglalkozni, a többivel nem. Ez lehetővé teszi tehát az egyes korszakokba (pl. 17. század) tartozó kiadványok több (RMNy esetében előreláthatólag hat) részletben történő feldolgozást. Ezzel szemben a betűrendes publikálás esetén gyakorlatilag el kell készíteni az összes tételt, hiszen az ezt követő szerkesztési fázisban a különböző gondok miatt (anonymák feloldása, különböző névformák stb.) számtalan, nem ritkán alapvető változtatásra lehet szükség, ami a besorolás korábbi rendjét teljesen felboríthatja. Ez azt jelenti, hogy még a publikálás megkezdésére is csak a teljes anyag megszerkesztését követően kerülhet sor.

A 18. század egyszerre történő feldolgozása esetében ez a publikálást időben szinte beláthatatlan távlatokba tolná ki. Megfontolás tárgyává kell tenni, hogy vajon nem lenne-e szükség száz év hazai nyomdatermése korszerű bibliográfiai feltárásának nyomasztóan nagy feladatát időrendben megosztani. Nyilvánvaló, hogy ezt mechanikusan kell megválasztani, amihez legalkalmasabbnak a felezés tűnik. Megerősíti ezt az a változtatás, amelyet a 18. század második felére vonatkozólag — a levéltári jellegű nyomtatványok kizárásával — már amúgy is be kellett vezetni.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia egész rendszerébe ágyazva is vizsgálható a kérdés. A 20. századból az 1945—1960. évek könyvjellegű nyomtatványai már szakrendben kerültek kumulálásra. Az ezt megelőző 1921—1944 időszak azonos szerkezetben történő összesítésének publikálása ebben az évtizedben történik meg. A kezdetektől 1700-zal bezárólag időrendben tárja fel az összes hazai nyomdaterméket az RMNy. A most megtárgyalásra kerülő 18. századot követően még hátramarad az 1801—1920 közötti hatalmas korszak anyagának korszerű feldolgozása. Nyilván ezt egyben nem lehet elvégezni, hanem azt mind időben, mind kiadványtípusonként fokozatosan (elsőnek a periodika különválasztásával) meg kell osztani. A monográfiákon belül még azt is el kell dönteni, hogy a betűrend alkalmazása 1920-ig tartson, vagy a szakrend a korszak legvégén (pl. 1901-ről) már igénybevehető-e? Viszonylag egyértelmű, hogy a rendkívül nagy mennyiségű 19. századi könyvanyag feldolgozását is meg kell felelni az 1850. évvel bezárólag. Hogy vajon az 1851—1900 időkor könyvei bibliográfiailag egyszerre „megemészthetők” lesznek-e, erre a kérdésre a gyakorlati mérések fognak választ adni.

Visszakanyarodva a 18. századra, a század első felének önálló feltárása feltétlenül javasolható. Miután ez mennyiségileg az egésznek kb. csak egy negyedét (hozzávetőleg 6000 tételt) tesz ki, felmerülhet, hogy nem lesz-e túlságosan aránytalanul nagy az 1751—1800 közötti második rész majd 20 000 tétellel. Ez valóban elgondolkodtató, és felmerülhet ennek kettébontása: 1751—1780 és 1781—1800. A viszonylagos kiegyensúlyozásra való törekvés mellett az utolsó két évtized hazai nyomtatványai többségükben általában mind nyomdai kivitel, mind tartalmi vonatkozásban közelebb állnak a 19. század elejéhez, mint a 18. század korábbi évtizedeihez. Nagyon meggondolandó azonban, már ez az utóbbi tagolás is, mert a túlságos elaprózás veszélyeztetheti a jó áttekinthetést. (Ezért kerül a retrospektív magyar nemzeti bibliográfián belül a Horthy-korszak negyed évszázadának óriási anyaga — helyesen — egyetlen szakrendben publikálásra.)

Aligha kétséges, hogy a gyűjtőkör állandó műfaji szűkítésével (pl. az egylevelesek kizárása a 19. század során) párhuzamosan a feltárás igényességét is

enyhíteni szükséges. Visszatérve a 18. századi retrospektív magyar nemzeti bibliográfiára, itt is meg kell vizsgálni ezt a kérdést. Már a 16.-ból a 17. századba áttérve, bizonyos területeken helyesnek mutatkozott az egyszerűsítés: így a tíznél több példány esetében lelőhelyként csak a tíz legfontosabb gyűjtemény feltüntetésére szorítkozik az RMNy. Jogosnak tűnik, hogy az 1700 után készült hazai nyomtatványok ismertetésénél — a korábbi korszaknál alkalmazottal szemben — további igénycsökkentés szükséges, már csak a tételek számának ötszörösére emelkedése miatt is.

A 15—17. századi RMNy leírása két fő részre oszlik: egyik a bibliográfiai, a másik pedig a tudománytörténeti. Ez utóbbi alatt az illető nyomtatványra vonatkozó eddigi megállapítások összegzését kell érteni, amit az RMNy rendkívüli igényességgel felvállalt. A szakirodalmi feltártság az időrendben előrehaladva azonban egyre jobban csökken. Különösen érezhető volt ez a jelenség az 1600. év átlépésével: a 16. századdal összehasonlítva, a kiadványokkal a szakirodalom jóval szerényebb keretek között foglalkozott. Ez a jelenség a 17. századon belül csak tovább fokozódik: az első évtizedekben készült nyomtatványokról általában gyakrabban írtak, mint az utolsókból származókról. Jogos a feltételezés, hogy ez a folyamat a 18. században még tovább erősödik, ami már elvben és gyakorlatban egyaránt lehetetleníti a tudománytörténeti feltárást, amely korábbi időszakokban amúgyis az összeállítói munka igen jelentős részét teszi ki. Mindebből azt a következtetést kell levonni, hogy a 18. századi hazai nyomtatványok esetében a bibliográfiai leírásra kell szorítkozni, ami önmagában is elég feladatot ad.

A továbbiakban a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiai leírása kerül vizsgálat alá.

Tételszámozás. Petrik összeállításának egyik jelentős fogyatékosága, hogy nincsenek a tételek egyedi jellel ellátva. Ez a körülmény a hivatkozást és a mutatózást, ill. az egyértelmű egyediesítést igen megnehezíti. Elég csak az „Articuli diaetales”-ekre gondolni, ahol ugyanannak az országgyűlésnek jogalkotását azonos címmel többször is kiadták, Petrik pedig azokat ugyanazon a lapon, sűrűn egymást követően rögzítette, ami gyakorlatilag lehetetlenítette az egymástól elkülönített formát mutató hivatkozást. Szabó Károly és az RMNy gyakorlata is azt bizonyítja, hogy igényes bibliográfia esetében a tételek egymástól történő eltérő, egyedi jelölése elengedhetetlen. Ehhez általában a numerus kurrenst szokták választani, ami beváltak mondható. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy e téren ötjegyű számot már jobb elkerülni, mert annak memorizálása (pl. a mutatókból a visszakeresés során) nehézkes, ezért — akárcsak az autórendszámnál ilyen esetben — jobbnak tűnik a betűk és számok kombinációja. A túlzott bonyolultságot és az öncélú variálást elkerülve ezen belül a legegyszerűbbnek és nemzetközileg is beváltak minősíthető az a megoldás, amely a betűrendes bibliográfiák esetében e rendező szempont alapján történő minden betűváltás esetén újra kezdeni a sorszámozást. A tételek egyedi jelölése ez esetben a betűrend betűjéből és numerus kurrensból áll. 25 000 tétellel számolva a 18. századi hazai nyomtatványok regisztrálása esetén csak az erősebb betűk (B, S stb.) esetében kell arra számítani, hogy a sorszám négyjegyű lesz: a tételek túlnyomó többsége egy betű és legfeljebb három számot kapna (pl. A-555).

Természetesen bonyolítja a helyzetet, ha a 18. század kiadványai két (esetleg három) részletben nyernek majd publikálást. Elvben elképzelhető a sorszám folytatása ugyanazon a betűn belül a második (ill. harmadik) részben. Ez a megoldás azonban azt a veszélyt rejt magában, hogy a kiadvány használója hivatkozás esetén esetleg nem a helyes részben keres majd elsőként. A betűk ugyanis nem arányosan osztják az egész anyagot, így a sorszámozás utolsó tagjai az első rész végén biztosan igen eltérőek lesznek: a „C”-ben nyilván messzebb tart majd, mint a „Q”-ban, az „X”-ről és „Y”-ről nem is beszélve. Ez a gond némi bonyolítással, ugrószámozással megoldható oly módon, hogy a második részben minden betű után a sorszám egységesen valami magasabb számmal (pl. 1001) kezdődjék. De több részletben történő publikálás esetén elképzelhető az a változat is, hogy a numerus kurrens minden betűnél négy jegyből fog állni. Ezek közül az első egyben mindig a részlet sorszáma is: pl. első sorozat A 1001-, a második A 2001-,

harmadik A 3001-. (Itt is újra hangsúlyozni kell, hogy bár ez a megoldás elvben akár kilenc részletet is lehetővé tenne, háromnál több esetben sem látszik helyesnek a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiájánál, mert ez az áttekinthetőséget igen erősen csökkenti.)

Leírás. A legalább egy szedett sornyi szöveget tartalmazó hazai nyomtatványok közül elvben csupán az ún. levéltári jellegűek kerülnek következőzetesen kizárásra a 18. század második felétől. Ennek az a következménye, hogy formai szempontból meglehetősen heterogén anyag leírása a feladata. A kurrens magyar nemzeti bibliográfia ma már számos kategóriát (pl. periodika, zenemű, térkép) külön sorozatban tár fel, míg másokat (pl. kisnyomtatvány, plakát) tudatosan figyelmen kívül hagy, hogy a leírás módszere egységes lehessen. A 18. században természetesen még nem ilyen előrehaladott a nyomtatványok formai specializálódása, de ennek a fejlődési irányzatnak jelei már egyértelműen felismerhetők. A térkép és kotta még többségében inkább csak könyvek mellékletei formájában fordul elő, ill. a kevés önálló kiadvány teljes egészében metszetként készült, szedett betűk felhasználása nélkül. Ennél fogva ezek nem okoznak különösebb gondot.

Két kategória azonban már viszonylag komoly szerepet játszik a 18. században is. Az egyiket az időszaki kiadványok alkotják, amelyek tartalmilag igen fontosak, bár csak az utolsó negyed évszázadban kezdenek elszaporodni. A másik csoport az egyleveles nyomtatványoké, amelyek készítése egyidős magával a könyvnyomtatással, de Magyarországon nagyobb számban (pl. színházi plakát formájában) ezek is inkább csak a 18. század utolsó évtizedeiben készültek. Az összes többi kiadványt a könyvek (monográfiák) módjára helyes leírni, akár kétleveles röplapról, vagy testes fóliánról is van szó. Megfelelőnek tűnik onovetó két speciális kategóriát (periodika és egyleveles) is lehetőleg a többség et alkotenti, f gráfiák analógiájára kezelni.

A periodikum kategóriáján belül az évenként megjelentek (schematizmusok, naptárak stb.) okozzák a legkevésbé gondot: ezek kötetenként önálló kiadványoknak tekintve könyveknek írhatók le. Hasonló módon látszik helyesnek eljárni az évente többször részletben kiadott folyóiratok esetében is. Ezeket évfolyamonként önkényesen önálló kötetnek minősítve mód van monográfia formájában regisztrálni.

Némi ügykedéssel periodikumként, ill. a fentiek alapján könyvként lehet kezelni az egyleveles nyomtatványok egyik, ezekben az időkben számszerűen legjelentősebb csoportját, a színházi plakátokat is. Tehető ez azzal a vélelmezéssel, amely egy-egy város színházi életét tekintti testületi szerzőnek, amely egymást sűrűn követő részletekben — gyakran naponként — publikálta az előadásokra vonatkozó információkat egyleveles színlapok formájában. Ez olyan rendszerező elvet biztosít, amelynek egyszerű logikája vitathatatlan, másrészt a leggyakoribb keresési szempontnak közvetlenül tesz eleget. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődők többségét aligha a plakát első szavai foglalkoztatják, hanem egy-egy város, vagy színtársulat műsorrendje. Így érdemes tehát a színházi plakátokat a város és időpont szerint rendezve publikálni.

Az új, nemzetközi címléírás szabvány — a korábbi német eredetű, hazai gyakorlattól eltérő — fokozott hangsúlyt helyez az anonymáknál a testületi szerző alatt történő regisztrálásra, ezen belül pedig jelentős szerephez jutnak a városnevek. Így mind elvben, mind gyakorlatban helyesnek látszik azoknak a nyomtatványoknak bibliográfiai leírásánál, amelyek szerzősége természetes személyhez megnyugtatóan nehezen köthető, a testületi szerzőség megoldására támaszkodva a hely, ill. ezen belül intézmény nevét alkalmazni rendszóként. Áll ez a már említett színlapokon kívül a 18. századi hazai nyomtatványok messze legnagyobb kategóriájára, a főiskolai és egyetemi kiadványokra (vizsgatételek, panegyris, laudatio stb.) is.

Korábban ezeket a vizsgázatót neve alatt írták le azzal a feltételezéssel, hogy ő volt a szerzője a tételeknek. A jezsuitáknál valóban ez volt a gyakorlat, de ennek általánosítása nem meggyőző. Anonymaként történő kezelése esetén a cím szerinti besorolása értelmetlenül formális lenne, hiszen ez többségében változatlanul ismétlődő, semmitmondó szavakkal (Propositiones, tentamen, positiones stb.) kezdődik. A megoldás itt is a város — intézmény — időpont sorrendben történő regisztrálásban kereshető, ami egyben jó áttekinthetést biztosítana a korabeli tanintézetek történetének tanulmányozásához is.

A testületi szerző elvének a fentiekben körvonalazott fokozott érvényesítésével párhuzamosan azonban természetesen fontos, hogy a többi jellemző elemről utaló készüljön. Így pl. a színlapok esetében a plakát első szavairól, a színtársulatról és az előadott darab szerzőjéről, ill. címéről; a vizsgatételeknél pedig a vizsgázató(k)ról, a vizsgázó(k)ról és a címről.

A nyomtatványok leírásának igényességének meghatározásánál a RMNy 16—17. századi gyakorlatából helyes kiindulni. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ott kialakított megoldás a gyakorlatban bevált. A sommás szövegszerű közlésnek, a pontos kollációnak és a címlap reprodukciónak kombinálása jól biztosítja mind a bibliográfia olvashatóságát,

mind a példányok biztonságos azonosítását, továbbá az esetleges hiányok pontos megállapításának lehetőségét. Ezek alapján érdemes ezt az igényes módszert a 18. században is alkalmazni.

A fejlettebb országokban már a 16. század első évtizedeitől előfordul, hogy ugyanazt a szöveget, sorra azonos beosztásban — nem ritkán ugyanabban a műhelyben és ugyanazokkal a betűkkel — újrasedték, ill. ismét kinyomtatták. Ezek felismerése és a kiadások közötti pontos különbségtétel a leírásban sokszor problematikus. Magyarországon ez a gond jóval később jelentkezik, de a 18. században már egyértelműen gondot okoz (pl. a már emlegetett „Articuli diaetales”). A címlapreprodukciónak közlése az esetek túlnyomó többségében e téren is jó megoldást jelent. Természetesen minden esetben gondos vizsgálatot igényel, hogy nyomdai variánsról, vagy más kiadásról van-e szó. Az előbbi esetben egyetlen bibliográfiai tételen belül kell megfelelő leírás formájában megkülönböztetni egymástól a változatokat, az utóbbi esetben önálló tétel alatt kell a többi kiadástól elkülönböztetni, közölve egyben a legjobban felismerhető eltérés(ek)et.

Miután a címléírások betűrendben követik majd egymást a bibliográfiában, így egy-egy szerzőnek az adott időhatárok között Magyarországon nyomtatásban megjelent művei együtt lesznek találhatóak. Ez a körülmény lehetőséget nyújt arra, hogy az első tétel élén egészen rövid életrajzi adatközlés révén tájékoztatást kapjon a kötet használója. Valóban igen sommás informálás tűnik megfelelőnek: név, foglalkozás, születési hely év és halálozási dátum. Ugyanezek az azonosításhoz igen hasznos adatok szerepelnek a régi magyarországi szerzők most készülő névjegyzékében is, így azok onnan minden többletmunka nélkül átemelhetők. A külföldi szerzők hasonlóan sommás adatainak közlése is hasznos lehet, ha ez nem okoz túlságosan nagy munkadíjat.

A betűrendes összeállítás lehetővé és egyben szükségessé is teszi az utalók bő használatát a névformákról, a közreműködőkről, feloldott anonyimák címeiről stb.

Terjedelem. Már szó esett arról, hogy itt érdemes a kollációt is megadni, tehát fenntartani a RMNy igényességét. Periodikum esetében pontosan fel kell tüntetni, hogy egy éven belül hány alkalommal és milyen terjedelemben jelent meg az illető kiadvány. Világosan kell látni ugyanis, hogy hány szám készült egy-egy évfolyamon belül. A fentiekben megtartásra javasolt igényességhez tartozik a kiadványban fellelhető könyvdíszeknek az a sommás felsorolása, amely a RMNy-ben is hasznos szolgálatot tesz.

Bibliográfiai hivatkozás, a tartalom meghatározása és részletezése, a variánsok módszere mind átvételre érdemes a RMNy-ből. Egyedül az incipitek felsorolása hagyható el a pontosabb leírásból. A *szövegkiadásokat* ellenben, akárcsak a már korábban részletesebben is megtárgyalt *kutatási eredményeket* — a gyakorlati megvalósíthatóság érdekében szükségesnek látszik mellőzni. Ugyanerre a következtetésre kell jutni a *kapcsolódó tételek* esetében, amelyet a szerzői betűrend — többségében — már önmagában is feleslegessé tesz. A *példányokkal* történő elszámolásnál tovább kell csökkenteni azt az igényességet is, amely a 16.-ról a 17. századra már amúgy is jelentősen enyhült. Ez utóbbi gyakorlat-hoz viszonyítva elegendőnek tűnik tíz helyett ötben megvonni a legfontosabb közgyűjteményekből közölt példányok számát. Az összesített példányszámot — a lehelyek száma nélkül — azonban itt is igen hasznos lenne feltüntetni. Ha ötnél kevesebb példány szerepel csak a nyilvántartásokban, úgy jó ezek esetleges hiányait az RMNy-ben bevált jelöléssel közölni. Külön kell gondolni itt a periodika esetleges számhiányaira.

Mutatók. Az egyedi sorszám lehetővé teszi a legtakarékosabb hivatkozást a mutatókban. A RMNy-ben alkalmazott mutatórendszer igényességét — tekintettel a 18. század jóval nagyobb nyomdatermésére — szükségszerűen csökkenteni szükséges. A nyomda- és nyomdászmutatónak azonban teljes egészében és az RMNy-nél alkalmazott felépítésben szerepelnie kell, hiszen a retrospektív nemzeti bibliográfia e részének gyűjtőkörét — a nyelv mellett — éppen a területi elv határozza meg: az került bele, amelyet valamely Magyarország területén működött műhelyben állítottak elő. Ez a mutató — közvetve — egyben a kronologikus áttekintést is hivatott biztosítani: egy-egy esztendő termése összeállítható az akkor működött nyomdák kiadványaiból. Az impresszum nélküli és csak töredékesen fennmaradt kiadványok minél megbízhatóbb nyomdász meghatározása érdekében, a hazai tipográfiák felszerelésének a ma csak valamivel a 17. század derekán túlig megvalósított rekonstrukcióját a bibliográfia mindenkorai záróévig fel kell dolgozni. (Előzetes tájékozódó próbálkozásaink szerint e téren alapvető problémák felmerülésével csak a 18. század utolsó három évtizedében kell számolni.)

A névmutató jelentősége a fő rész betűrendje miatt némileg háttérbe szorul. Az utalószámok egyedi felsorolása helyett itt tágabb lehetőség fog nyílni a tól—ig-megjelölés alkalmazására. Elhagyhatóknak tűnik az incipitek és a könyvtárak mutatója, továbbá a bibliográfiai konkordanciák. A megtartottak közül a helynévmutatóból kimaradhat a névmutatóra történő utalás.

Mindent összefoglalva tehát a törekvés az, hogy a 18. századi hazai nyomda-termés a jelentősen megnövekedett produkcióhoz méretezett igényességgel nyerjen feltárást. E korszaknak pontosan illeszkednie kell a korábbi századok retrospektív magyar nemzeti bibliográfiájához (RMNy), mint ahogy a jövőbeli 19. századi összefoglalót is mind elvben, mind gyakorlatban a most felvázolt összeállításból kell majd folytatólagosan kialakítani. Bár időszakonként változtatni kell a feltárás módszerét a nemzeti bibliográfia egészét sohasem szabad szem elől téveszteni.

BORSA, GEDEON

Die Abteilung „18. Jahrhundert“ der retrospektiven ungarischen Nationalbibliographie

Die Abhandlung berücksichtigt die bisherigen Arbeiten und Ergebnisse des retrospektiven bibliographischen Unternehmens *Alle Ungarische Druckwerke*, und beschäftigt sich eingehend mit den spezifischen Problemen des 18. Jahrhunderts. Parallel mit den Arbeiten des 17. Jahrhunderts, seit 1974 begannen die Arbeiten in der Nationalbibliothek Széchényi zur weiteren Ergänzung der Bibliographie der inländischen Druckwerke des 18. Jahrhunderts. Die inländischen staatlichen und kirchlichen öffentlichen Sammlungen wurde methodisch durchgesehen (Bibliothek, Archive, Museen). Während dieser Arbeit wurden 120 Tausend inländische Druckwerke registriert. Es wurden auch mehrere ausländische Sammlungen durchgeprüft. All dies führte zum Vorscheinkommen einer bedeutenden Menge von neuen bibliographischen Einheiten. In Zusammenhang mit der Verarbeitung wird die Frage aufgeworfen, ob die Gültigmachung der früheren Gesichtspunkte auch im Fall der aus dem 18. Jahrhundert stammenden Bücher anwendbar sei. (Z. B. Der früheren chronologischen Gruppierung entgegen scheint hier eine alphabetischen Gruppierung mehr begründet zu sein.) Nach diesen Problemen untersucht der Verfasser einige Fragen der bibliographischen Beschreibung der aus dem 18. Jahrhundert stammenden inländischen Druckwerke.

Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban

A könyvkötés múlt századi gépesítése folytán a kézi könyvkötés látszólag elvesztette jelentőségét. A valóságban azonban két területen is tovább él, sőt fejlődik. Egyrészt, a nagy könyvtárakban őrzött és gyakran sok viszontagságon átment értékes régi és ritka könyveket konzerválni és restaurálni kell. A restaurátor-könyvkötőnek a papír-, bőr- és pergamenkonzerválási műveletek mellett alaposan ismernie kell a kézi könyvkötés minden fogását. Másrészt, a századunkban megjelenő bibliofil kiadványok gyűjtői is igénylik a könyv tartalmához méltó egyedi kézi kötést. Világszerte megfigyelhető, és nem is új az a törekvés, hogy egy-egy tipográfiáját, illusztrációját, tartalmát tekintve különösen értékes könyvet kötésével együtt műtárggyá igyekezzenek tenni. Igaza van tehát Kiessignek,¹ amikor a művészi könyvkötés reneszánszáról beszél. De a művészi könyvkötésnek ez a reneszánsza csak szűk körön belül érvényesül, s a nagyvilágban körülöttünk, az iparművészet, illetve a művészet világában a könyvkötés mint műtárgy ma még alig kelt figyelmet. Feltűnő, hogy Európa-szerte anélkül zajlanak le a modern művészi kötés kiállítások, hogy a hivatásos művészeti kritika akár csak észrevenné őket. A képzőművészek nem ismerik, a könyvkötészeti szakemberek és a könyvbarátok pedig bizalmatlanul fogadják, és mintha gyanakvó szemmel figyelnék ezt a fejlődést. Mert ez a kötésfajta annak az eredeti és évszázadokon át megszokott célnak a határait — hogy ti. a fűzés, illetve kötés a könyvet használhatóvá tegye, s egyúttal védje is azt — már nagyon túllépi. De még a könyvkötők köreiben is feltűnő a „nyelvi” zűrzavar, a fogalom tisztázatlansága, ott sincs meg a művészi kötés pontos definíciója. Mert hát mit is értünk ma „könyvkötőművészetten”? Milyen a „művészi kötés”, kit mondhatunk „könyvkötő művésznek”, mire gondolunk pontosan, ha „a régi könyvkötők művészetéről” vagy „az elmúlt századok könyvkötésművészetéről” beszélünk? Hogy viszonyul mindez a mai könyvkötésművészethez, és hogyan illik a művészet napjainkban érvényes fogalmába? Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk, történeti elemzésre van szükség, hogy meg tudjuk állapítani, mikor és milyen körülmények között alakultak ki a könyv kötésének művészi kritériumai.

Költségesen kidolgozott, gazdagon díszített kötések már a középkorban is voltak: az egyházi könyvek díszes kötési elefántcsont-faragásokkal, kovácsolt arany és ezüst táblákkal, zománcclemezekkel és drágakövekkel. Ezek voltak talán a könyvkötő első művészi termékei? A közelebbi vizsgálat negatív vá-

¹ KIESSIG, W.: *Weltweite Renaissance des gestalteten Handeinbandes*. Bildende Kunst, 28, 1980, 347—349.

laszt ad a kérdésre: ezek a tárgyak, mint ahogy az egyházi kincstárakban levő sok más tárgy is, nem mint művészi alkotások jöttek létre, hanem mint liturgikus tárgyak. A középkor emberétől még idegen volt a művész individualista teljesítményigénye — az ember művészi öntudata csak a reneszánsz kezdetén jelenik meg — úgyhogy az ilyen munkákat nem nevezhetjük a mai értelemben vett műalkotásnak. Azonkívül a könyvkötő csak részmunkát végzett az ilyen pompás kötések létrehozásában, amit más kézműveseknek (elefántcsont-faragó, aranyműves stb.) kellett befejezni. Ezeknek a pompás kötéseknek a külső ékességéhez a könyvkötő alig járult hozzá.

A késő középkor és reneszánsz könyvkötője maga díszítette kötéseit, éspedig egyes- és vonalbélyegzőkkel, amelyeket a bőrborításon helyezett el. Az ilyen vaknyomásos gótikus kötésekben gondosabb vizsgálat után nehéz sok „művészt” felfedezni. Ehelyett felismerhető az igyekezet, hogy a tábla teljes felületét egy meghatározott minta szerint kitöltsék díszítésekkel. Ezek a kötések inkább a dekoráció elvének a mintapéldányai. Itt az embernek egy nyilvánvalóan ellenállhatatlan törekvéséről (ösztönéről) van szó, hogy a közvetlen környezetében levő tárgyak látható felületeit díszítse.² Már az ősidőktől kezdve követjük ezt a látás fiziológiájából adódó és, a fizikából kölcsönzött szakkifejezéssel, a „horror vacui”-val (irtózás az ürességtől) jelölt kényszert, és díszítjük festményekkel, fafaragásokkal, hímzésekkel és ezernyi más díszítménnyel a bennünket körülvevő legkülönbözőbb tárgyakat, köztük könyvkötéseinket is. A dekorációnak van néhány jellegzetes ismertetőjegye; például majdnem mindig csak a látható felületeket érinti. Amikor a középkorban a fóliánsok az állványokon feküdtek, nem díszítették a könyvkötések gerincét. Később, amikor a könyveket úgy őrizték, hogy gerinccel előre nézve álltak, a könyv gerincét is díszítették, sőt, évszázadokkal később, kizárólag csak azokat, hiszen a tábla egyáltalán nem látszott! A dekoráció másik jellemzője a geometriai formák hangsúlyozása: a könyvtábla téglalap alakú formáját különösen vonalakkal, keretekkel, derékszögű vagy átlós osztásokkal hangsúlyozták. Az így keletkező részfelületekre kerülnek a díszítések, gyakran tekintet nélkül tartalmi jelentésükre; sokszor szabálytalanul elhelyezve, hanyagul, néha fejre állítva. És végső soron nem azért nem csinálták gondosabban, mert nem tudták volna, hanem azért, mert nem volt fontos. Egy címerliliom a fejére állítva épp olyan jól kitölti a rombuszt, mint ha helyesen állna. A díszítésekben nem nagyon voltak válogatósak, vették ami kézre esett. Néha a díszítések túlaradó fölöslegével találkozunk, a műhely teljes bélyegző- és lemezkészletét felvonultatják. Így számol Loubier egy kötésen 15 lemezt, és sóhajtozik, hogy „a díszítőelemek ilyen bősége mellett egységes, művészi dekorációról már nem lehet szó”.³

Nyilvánvaló, hogy amit Loubier „művészi dekoráción” értett, az a felület beosztásának, a díszítés elrendezésének az esztétikai minősége, annak a korábban általánosan képviselt felfogásnak megfelelően, amely szerint a „szépség” és „művészet” fogalmak között szoros kapcsolat van. Fontosabbnak tűnik ma a kérdés, mi az alkalmazott díszítés művészi tartalma, ki a díszítőelemek alkotója?

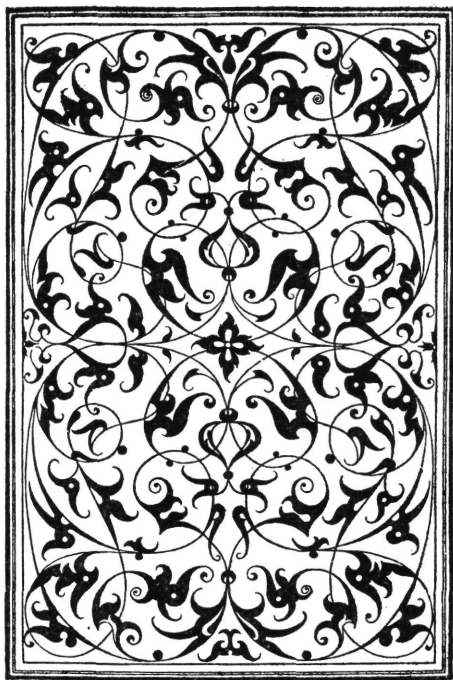
Érdekesek ebből a szempontból a 16. századi kötésekre, például az ismert francia bibliofil, Jean Grolier kötéseire vonatkozó kutatások eredményei. Jól-

² READ, H.: *Art and Industry*. 5. ed. London, 1966.

³ LOUBIER, H.: *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. 2. Aufl. Leipzig, 1926. 208.

lehet korábban elfogadott volt, hogy ezeknek a kötéseknek kimagasló díszítéseit ő maga vagy az ő — többnyire ismeretlen — könyvkötői tervezték, az újabb kutatások egy másik eredetre utalnak. Több Grolier-kötés ugyanis a firenzei művész, Francesco Pellegrino mintakönyvéből származó minták után készült. Pellegrino akkoriban a fontainebleau-i művésziskolában tevékenykedett, és 1530-ban Párizsban közreadta 60 táblás gyűjteményét mindenféle tárgy díszítésére szolgáló ornamentikával és motívummal. Devaux⁴ utal egy Grolier-kötésre, ahol nemcsak hogy a tábladísz Pellegrino egyik mintájának a másolata, hanem a könyvkötő még egy kis csonkítást is megengedett magának, tekintve, hogy a formátumok nem egyeztek meg teljesen.

Hasonló mintakönyvek voltak Németországban is. Az ún. „nürnbergi kisművészek”-ről („Kleinkünstler von Nürnberg”: Aldegrever, Beham, Brosamer, Flötner, Pencz) van szó, akik díszítőmetszeteikkel és mintalapjaikkal a kor legkülönbözőbb kézműveseinek biztosítottak díszítőanyagot. Peter Flötner 1549-es művészkönyve Béctől Párizsig elterjedt, és különösen kedvelt volt.⁵ Sok tábláját és kis ornamentikáját használták mintának lemezekhez, egyes bélyegzőkhöz. Egyik táblájával (1. kép) Schunke négy különböző válto-

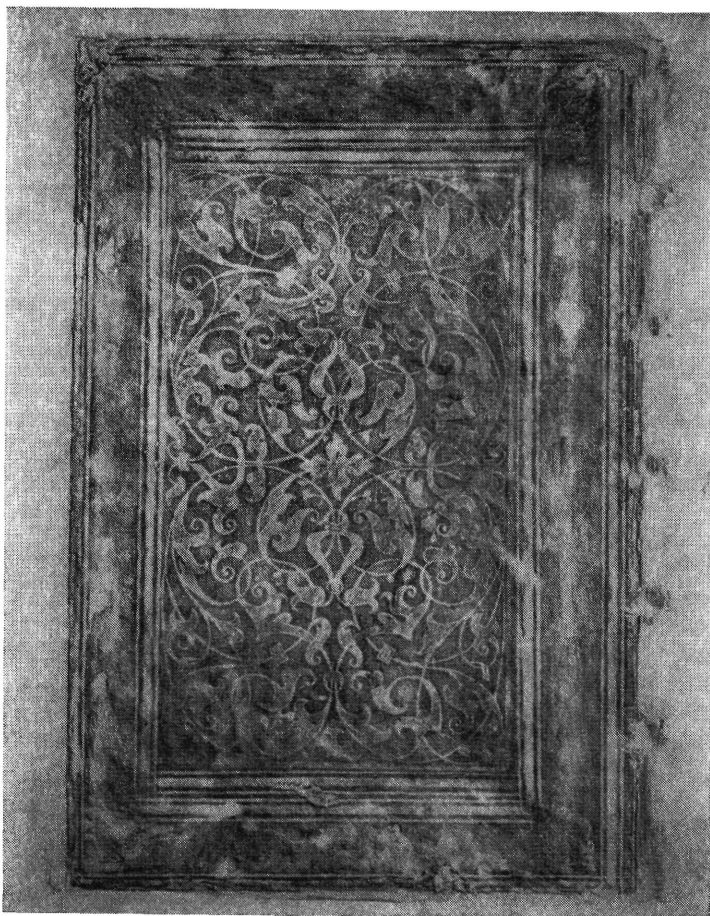

1. kép. Peter Flötner 1549-ben megjelent mintagyűjteményének 17. táblája (Flötner, 1882, után)

⁴ DEVAUX, Y.: *Dix siècles de reliure*. Paris, 1977.

⁵ FLÖTNER, P.: *Das Kunstbuch*. Zürich, 1549. Neu hrsg. Facs.-Druck Berlin, 1882.

zatban találkozott mint vaknyomó lemezzel.⁶ Ezek egyike, Samuel Streler tübingeni könyvkötő 1567-ből származó munkája, a 2. képen látható. A fentiekből is nyilvánvaló tehát, hogy a bélyegzőmetszők (pecsétmetszők, ötvösök) a könyvkötés díszítéséhez szükséges szerszámokat mintakönyvek alapján készítették, melyeknek az elterjedését az akkori határok alig gátolták. De a kész termékek is megtalálták útjukat Európa-szerte, hogy csak az NP kezdőbetűkről ismert bélyegzőmetsző szignált görgetőit említsük. Ezeket Augsburgtól Antwerpenig, Tübingentől Utrechtig és Brémáig meg lehet találni.⁷ Megjegyzendő,

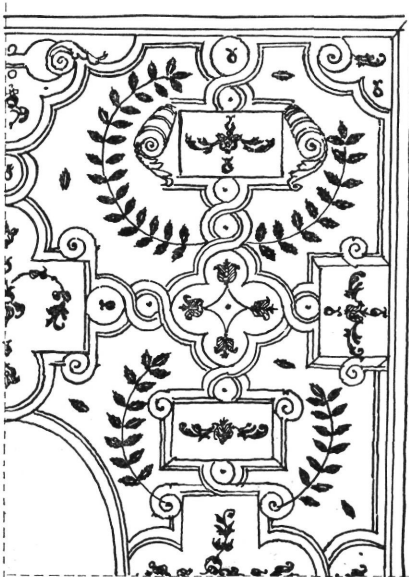

2. kép. Samuel Streler tübingeni könyvkötő 1567-ből származó kötése. Barna borjúbőr, lemeznyomás, 22 × 15 cm. Tartalma: Jacob Andree: *Christliche notwendige und ernstliche Erinnerung . . .* Tübingen, 1567. Tübingen, Egyetemi Könyvtár, G1 390 4°. (A hátsó tábla levonata, fotó: Endrik Lerch, Ascona)

⁶ SCHUNKE, I.: *Vom Einfluss der ornamentalen Vorlage-Blätter auf dem Einbandschmuck*. Gutenberg-Jahrbuch, 1954, 298—299.

⁷ SCHUNKE, I.: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-inbände*. Beiträge zum Buch- u. Bibliothekswesen Bd. 8. Wiesbaden, 1959.

hogy a díszítő metszeteket nemcsak könyvdíszítésre használták. Építőmesterek, aranyművesek, páncélkészítők alkottak ugyanazokból a forrásokból.⁸ Jó példa erre az ún. „à la fanfare” stílus, amely a 16. század második felében a késői Grolier-kötésekből fejlődött ki (3. kép). Sok abból az időből származó különböző tárgyon lehet ennek a díszítési módnak az elemeivel találkozni (4. kép). Ilyen megfigyelések vezetnek el bennünket a „stílus” fogalmához, ami egy meghatározott időszak legkülönbözőbb tárgyain — az épületektől az ékszerekig, a bútoroktól a ruházig — látható díszítő elemek azonosságára vagy analógiájára vezethető vissza. A díszítő metszetek és mintakönyvek ebben jelentős szerepet játszottak, és a különböző korszakokban hozzájárultak a kötésdíszítések egységes fejlődéséhez is. A rokokó vagy empire időszak kötéseit habozás nélkül azonosíthatjuk mint ilyeneket, éppen mert díszítésük oly messze menően rokon az ezekből a korszakokból származó más tárgyakéval. Amíg a 16. század könyvkötői, illetve bélyegzőmetszői általános célra készült mintakönyvekből alkottak, a későbbi könyvkötőknek saját mintakönyveik is voltak. Helwig⁹ idézi az elsők egyikét, Johann Georg Schwertfeger nürnbergi pecsétmetsző „Nützliches Stempffelbuch . . .”-ját 1697-ből. Azóta az ilyenfajta mintagyűjtemények szakadatlan sora jelent meg Európa-szerte, szebbnél szebb címeken, egészen a 20. századig, pl. „Musterblätter”, „Dekorative Kunstschätze”, „Ideen-Magazin für Buchbinder”, „Recueil de dessins”, „Album du

3. kép. Egy „à la fanfare”-kötés díszítésének vázlata, Hobson¹⁰ 10. táblája után (Gaston III: Phébus des déduiz de la chasse, Paris, 1573)

⁸ JESSEN, P.: *Meister des Ornamentstichs. Eine Auswahl aus vier Jahrhunderten.* 4 Bde. Berlin, 1920. BERLINER, R.: *Ornamentale Vorlage-Blätter des 15. bis 18. Jahrhunderts.* 3 Bde. Leipzig, 1926.

⁹ HELWIG, H.: *Das deutsche Buchbinder-Handwerk.* 2 Bde. Stuttgart, 1962/1965. II. köt. 215—216.

Relieur—Doreur”,¹⁰ annak bizonyítékaként, hogy a könyvkötőknek szüksége volt a művészi segítségre.

A fenti vizsgálódások, ha csak futólag is, megengednek néhány következtetést az elmúlt évszázadok kötés kialakításának művészi szempontjaira vonatkozóan. Legfontosabbnak az a felismerés tűnik, hogy általában nem a könyvkötő volt a kötés művészi alkotója. A művészi tartalmat lényegében a díszítés-rajzoló és bélyegzőmetszők határozták meg. Jóllehet a könyvkötő ízlésével és jó arányérzékével nagyban hozzájárulhatott az esztétikai összbenyomáshoz, az összdíszítés általában nem a könyvkötő alkotómunkájának eredménye volt a műalkotás értelmében. Sokkal inkább tiszta dekorációról volt szó, ahol — és ezt még egyszer ki kell emelnünk — a forma hangsúlyozása és a felületek kitöltése fontosabb szempont volt, mint az alkalmazott díszítés művészi tartalma. Megjegyzendő az is, hogy emellett utánzásra és ismétlésre való törekvéstről van szó, olyan dolgokról, amelyek a díszítésnél magától értetődőek és kívánatosak, művészi alkotásnál viszont plágiumnak minősülnek. Ilyen érzéseik azonban a régi könyvkötőknek nem voltak, midőn azon fáradoztak, hogy a divatos minták másolásával elnyerjék megbízóik tetszését.

4. kép. „À la fanfare”-stílusú lovagi felszerelés, Hobson után

¹⁰ MEJER, W.: *Bibliographie der Buchbinderei-Literatur*. Leipzig, 1925.

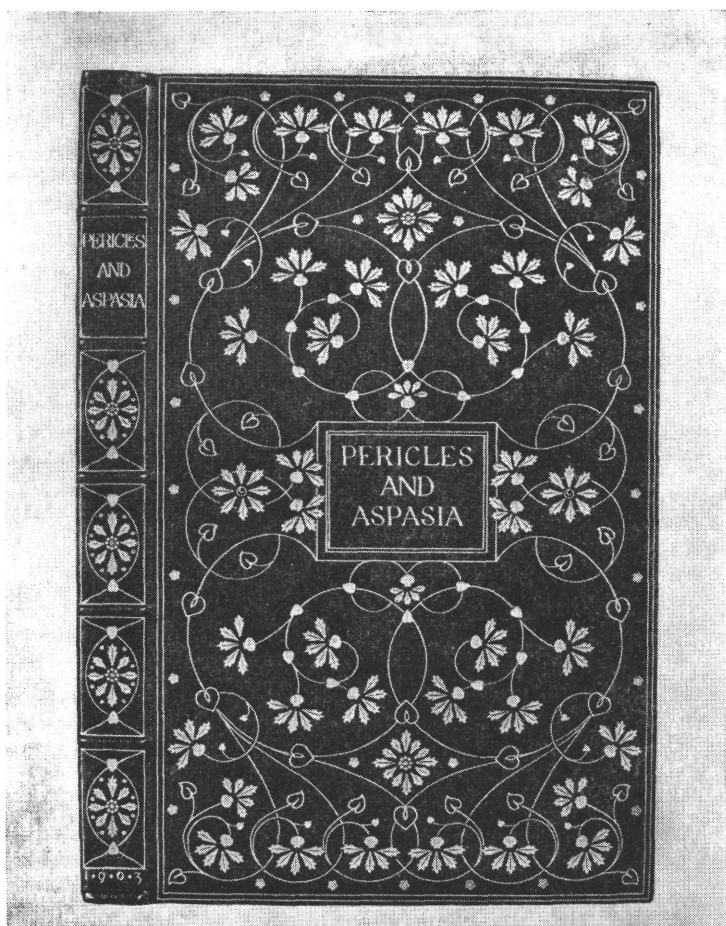
Mindezek alapján lassanként eljutunk ahhoz a következtetéshez, hogy ha „a régi könyvkötők művészetéről” beszélünk, akkor a művészetet nem a ma szokásos értelemben gondoljuk, hanem legfeljebb ügyességet, mesterséggé emelkedett kézműves tudást értünk rajta. Ha a múlt „könyvkötésművészetéről” van szó, ez a művészettörténetben szokásos szóhasználat, anélkül, hogy a mai értelemben vett műtárgyakra gondolnánk. Ha a múlt stíluskorszakainak sok, elragadóan szép kötését nézzük, ezek nem műtárgy minőségükben váltják ki csodálatunkat. Elődeink munkája iránti tiszteletünknek más az alapja.

Számunkra mindebből az következik, hogy a könyvkötésnek mint művészi alkotásnak a gyökerei a 19. századba nyúlnak; olyan időszakba, amelyben igen sok társadalmi esemény zajlott le, és ezek a könyvkötést sem hagyták érintetlenül. Nemcsak a céhek megszűnése és az ipari forradalom volt nagy hatással a kézműiparra. A romantikával és a klasszicizmussal a stíluskorszakok véget értek, és így az alakító kézműipar elveszíti megbízható vezérfonalát. A vevőkör is lassanként megváltozik: a könyvkötő egyre inkább az új polgárság igényeit igyekezett kielégíteni, s ez a polgárság beleszeretett a múlt könyvkötészetének szépségébe. Ezzel egy stílusimitációs időszak kezdődik el.

Grolier, Maioli vagy Canevari kötéseinek másolatait, „à la fanfare” imitációkat és a 18. századi nagy francia mesterek utánzatait százával produkálják a századforduló neves cégei, a budapesti Gottermayer ugyanúgy, mint a Zaehsdorf vagy a Sangorski & Sutcliffe Londonban, a párizsi Trautz vagy a lipcsei Hübel & Denck. És amikor a múlt század „könyvkötőművészetét”, az akkori „Einbandkunst”, a „reliure d'art” vagy az „art of bookbinding” kerül szóba, akkor sokan épp ezekre a szánalmas, minden eredeti szellemet nélkülöző utánzatokra gondolnak. Bár technikai kivitelezésük nagyon kifinomult, ez nem lehet kárpótlás a művészi kvalitás abszolút hiányáért. Érthetetlennek látszik, hogy az akkori bibliofilek és a nagyközönség csodálta és magasztalta ezeket a „készítményeket”, amelyek kimondottan a giccs fogalmának példái. Felfoghatatlan azonban és megrendítő, hogy ennek a beteg ízlésnek a hatása mind a mai napig észlelhető. Inkább az ízlés mint a szaktudás hiánya gátolta a haladást a könyvkötés művészi fejlődésében. Sokat mond az, hogy még ma is akad könyvbarát, aki valódi bordára fűzött egészborrkötést rendel meg, annak ellenére, hogy ez a kötési mód a 17. század óta elavult és fölöslegessé vált. Vagy, hogy a napjainkban Európa-szerte népszerű faksimile kiadásokhoz úgynevezett faksimilekötéseket készítenek szégyenletes módon a nagyközönség tudatlanságára, illetve fejletlen ízlésére alapozva!

A múlt század második felét jellemző hanyatlás, az alkotó szellem fokozatos kialvása nemcsak a könyvkötésekben tapasztalható, hanem érvényes a kézműipar és a gyorsan növekedő gépi ipar legtöbb termékére is. Ismeretes, hogy William Morris Angliában elsőként veszi föl a harcot a kézműipar újjászületése érdekében. Írói tevékenysége segítette az „Arts and Crafts” mozgalom elterjedését világszerte, amivel a mai iparművészet alapjait rakta le. Műhelyében ő és munkatársai búturokat és tapétákat, szőnyegeket és szöveteket, kerámiát és kovácsolt munkát, könyvdísz és nyomtatványokat terveztek. Az általa alapított „Kelmscott Press” sok magánnyomdának szolgált például az európai kontinensen. Munkatársa, J. T. Cobden-Sanderson a könyvkötészetet próbálta új szellemben életre kelteni. A tiszta ornamentika után kutatva ő a gótika egyszerű virágos elemeihez nyúlt vissza, ezek lettek dekorációjának építőkövei. Cobden-Sanderson kötései azonban még mindig a korábbi évszázadok díszítési elveinek — a tiszta dekorációnak — folytatását jelentik (5. kép). A kötésnek

a könyv tartalmával nincs kapcsolata, és művészi értelemben nem mutat alapvető újítást. Hasonlóan, kell megítélni Marius Michel francia könyvkötő kezdeményezéseit a múlt század utolsó évtizedeiben. Neki kétségtelen érdeme, hogy állást foglalt kortársai aranyozó-imitáló munkája ellen, és maga rajzolta virágmintás táblaterveivel új stílust próbált alapítani. Mintáinak nyilvánvaló rokonsága a reneszánsz kötések jellegzetes indadíszzeivel, valamint a felületek kitöltése mégis azt bizonyítja, hogy itt is dekorációval van dolgunk: dekorációval a legjobb értelemben. A növényi motívumok frissességében mintha már az „art nouveau” elemeivel találkoznánk, de a kötéshez művészi szempontból alapvető új elemet nem adott hozzá, és a kötés díszítésének a tartalomhoz való viszonya nála is kétes maradt.

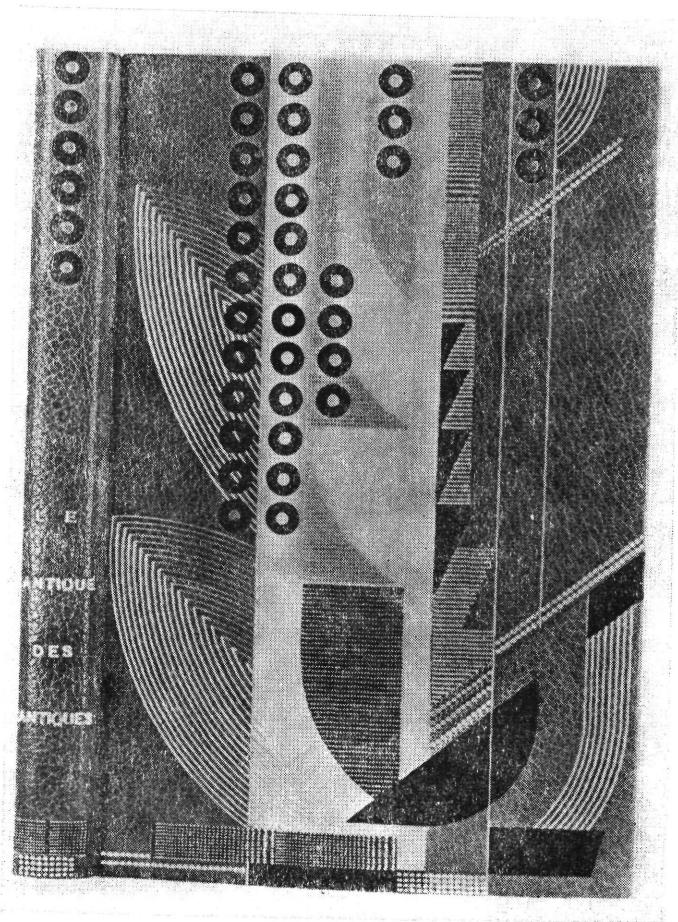

5. kép. T. J. Cobden-Sanderson kötése 1904-ből; aranyozott kék maroken; 35 × 21,5 cm. Tartalma: Landor, W. S.: Pericles and Aspasia. New York, 1903. Fotó: Victoria & Albert Múzeum, London

Rövid történelmi visszapillantásunkat azzal a megállapítással kell zárunk, hogy a bekötött könyv a reneszánsztól az utolsó századfordulóig elsősorban díszített tárgy volt, és nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben műtárgy. Emellett szólnak nemcsak a dekorációnak a fentiekben leírt ismertetőjegyei és sajátosságai, hanem az a tény is, hogy a könyv tartalma, témája szinte egyáltalán nem befolyásolta a kötés díszítését. Ezzel szemben a mai művészi kötésnek pont ez, a tartalommal való kapcsolata az egyik leglényegesebb követelménye. Ennek a gyökereit azonban a múltban hiába keressük.

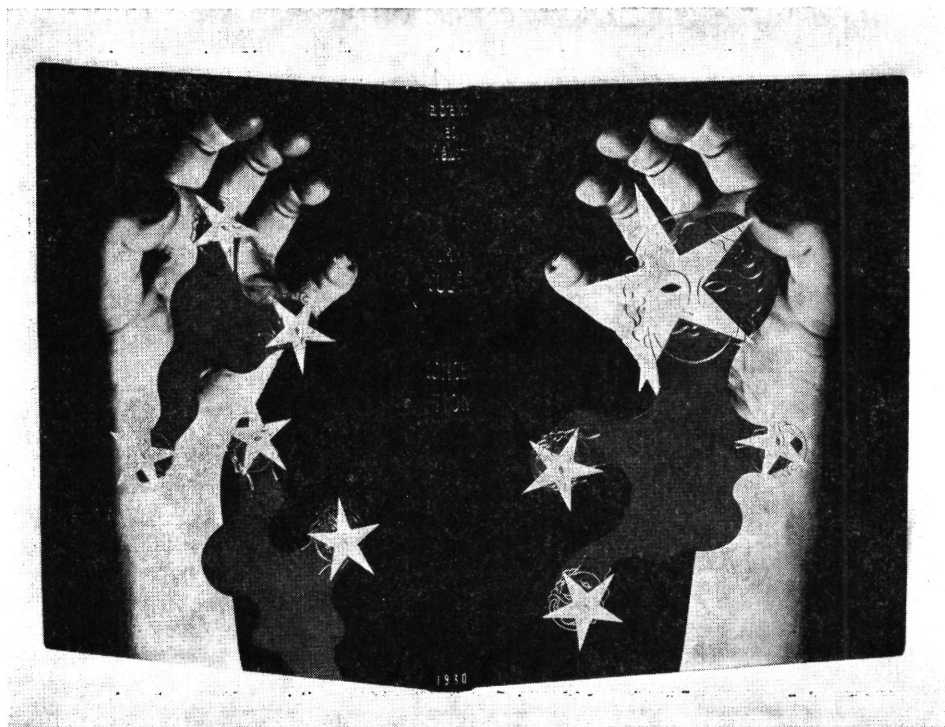
A könyvkötésművészetben alapvető újítások csak a 20. század első évtizedei folyamán jelennek meg, csak akkor születik meg a könyvkötés mint valójában művészi alkotás. E fejlődés hátterében két fontos tényezőt lehet felismerni. Elsősorban ide tartoznak azok az impulzusok, amelyek William Morris-tól és az „Arts and Crafts” mozgalomtól indultak ki, és Európa különböző országaiban az iparművészet újraélesztéséhez vezettek. Nagy lendülettel iparművészeti iskolákat és műhelyeket alapítottak, ahol az új irányok, mint pl. a „Jugendstil” országonként különböző megjelenési formái határozzák meg az új formanyelvet. Ilyen például az 1903-ban alapított „Wiener Werkstätte”, ahol Kollo Moser és Josef Hoffmann szecessziós stílusban tervez, többek között könyvkötést is. Ha a „belle époque” vége felé a legtöbb ilyen áramlat el is apadt, megmaradt a sokoldalú tervezőművész („decorateur”, „designer”) új típusa.

A másik, a művészettörténet szempontjából nagy jelentőségű tényező, a sok akkori avantgarde művész lázadása a véget érő 19. század szentesített eszméi és doktrínái ellen. Az impresszionizmusnak a hivatalos párizsi szalonokból történő kiűzése óta a művészet nemcsak az akkori társadalom látszólagos bizonyosságai ellen fordul, hanem a saját látszatigazságai ellen is. Új tartalmakat keresnek, de új utakat, új eszközöket és anyagokat is. Nemcsak lenvászonnal és ecsettel lehet egy műalkotást létrehozni: színes papír, textil vagy fa is használható kollázsok készítéséhez, sőt zsámoly és egy darab kerékpár is művészi tárggyá válhat, ahogy azt Marcel Duchamp első „ready-made”-je mutatja 1913-ban. Az akkori avantgarde művészek közül sokan — mint Arp, Kandinsky, Klee, a Delaunay házaspár vagy Mondrian — hozzájárultak a klasszikus műirányok és az ún. alkalmazott művészet közötti korlátok felszámolásához. Nemcsak egy festmény vagy egy szobor, hanem mindenféle más tárgy is a művész jogos megnyilvánulási lehetősége lett, és ennek a felismerésnek köszönhető, hogy napjainkban már a kerámia-, porcelán-, üveg-, textil- vagy fatárgyak vitathatatlanul a mai művészet egyenrangú ágai. Hogy a könyvkötés is lassan és szerényen próbálkozik ebbe az új áramlatba bekapcsolódni, azt egy párizsi új stílusú tervezőművészeknek, „decorateur”-nek, Pierre Legrain-nek köszönhetjük, aki kezdetben a bútorok és a textil iránt érdeklődött, 1917-től kezdve azonban mindinkább a könyvkötés felé fordult. Nem tanult könyvkötő, terveit azonban tehetséges könyvkötőkkel valósíttatta meg, épp úgy, ahogy bútorterveit. Ezek a tervek messze eltértek a múlt hagyományaitól: geometriai elemeket használnak fel, tekintet nélkül a kötésformára, elhagyják a szimmetriát, megkísérik figyelembe venni a könyv tartalmát (6. kép). Legrain kötéseit 1919-ben kiállították a „Salon des Artistes Décorateurs”-ben, ahol pozitív kritikát kaptak, és élénk érdeklődés mutatkozott irántuk. Legrain a kötések százait alkotta meg az alatt a néhány rövid év alatt, ami korai, 1929-ben bekövetkezett haláláig hátra volt. Voltak vevői — és voltak követői. A legismertebb közülük Paul Bonet, aki szintén „dekoratőr”. Első kötéseit 1925-ben a

6. kép. Pierre Legrain kötése 1925-ből. Lazacszínű maroken, szürke és fekete bőrrátét, aranyozás. Tartalma: Le cantique des cantiques, Paris, 1925. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

„Salon d'Automne”-ban állították ki, és közel egy fél évszázadon keresztül erős befolyást gyakorolt a könyvkötésművészet fejlődésére. Néhány kötése, pl. szürrealista korszakából (7. kép), a közönséget sokkolta, más kötéseit azonban sokkal inkább a könyvkötőket és aranyozókat, akiknek még soha nem kellett ilyen megoldhatatlannak tűnő feladatokkal megbírkózniuk. Mert Bonet is a szakemberekre bízta kötésterveinek kivitelezését, mint azóta is követői és utódai: Rose Adler, Pierre Lucien Martin, Henri Creuzevault, Georges Leroux, Monique Mathieu és sok más művész-könyvkötő Franciaországban. Ez az együttműködés lehetővé teszi, hogy az újító ösztönzések kívülről jöjjenek, nem a könyvkötőktől, hanem művészektől, akiknek a fantáziáját sem a hagyomány, sem a sok technikai szakismeret nem gátolja. A minőség szempontjából viszont fontos, hogy a tervező kötéseinek kivitelezését magas szakképzettségű hivatásos könyvkötő-, illetve aranyozómesterek végezzék, akik nemcsak hogy hajlan-

7. kép. Paul Bonet kötése 1934-ből. Fekete maroken, krémszínű és kék bőrrátét, fotókol-lázs, aranyozás. Tartalma: André Breton — Paul Eluard: *L'immaculé conception*. Paris, 1930. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

dók erre az együttműködésre, hanem büszkéek is a művészek sikerére, akik ezzel az új művészi tárggyal, amelyet rövidesen „reliure originale”-nak neveznek el, a könyvkötőszakma tekintélyét is növelik. Ennek az együttműködésnek köszönhető az is, hogy időnként néhány nagynevű művész — például Marcel Duchamp, Joan Miró és Salvador Dalí — is hozzájárult ehhez a fejlődéshez néhány kötéssel. A legfontosabb azonban az, hogy a könyvkötés helyet talált az évente tartott párizsi kiállításokon, a „szalonokban”, aminek következtében egyrészt a hivatásos műkritika tárgyává lett, másrészt a közönség széles rétegei is felfedezték a könyvkötést mint műtárgyat. Így lett Franciaország a modern művészi kötésnek bölcsője és hazája, ahol a mai napig a művészi fantázia és technikai fölény kombinációjából egyre újabb csúcsteljesítmények jönnek létre.¹¹

Különböző okai vannak annak, hogy a könyvkötésművészet Európa más országaiban miért nem ugyanezt az utat választotta. Úgy tűnik, hogy Németországban a 19. század utolsó évtizedeiben az erős pozícióban levő könyvkötő-

¹¹ MICHON, L.-M.: *La reliure française*. Paris, 1951. 127—136.

TOULET, J.: *La reliure au XXe siècle*. In: *Métiers d'Art*, No 14, 1981. 24—31.

DEVAUX i. m. 301—327.

iparosság öntudata a magyarázat erre. Ennek nemcsak az a háttere, hogy a német tartományok társadalmában a kézművesség évszázadok óta fontos szerepet játszott általában, hanem az az odaadás is, amivel a fokozatosan zsugorodó könyvkötő kézműipar megtartásáért és újraélesztéséért harcoltak. Ismertek a 19. század utolsó évtizedeiben a könyvkötőmesterek által alapított iskolák, a szakfolyóiratok és szakkönyvek. Olyan emberek sikerei mint Baueré, Adamé, Kerstené és Weissé kétségtelenül alapot adtak a büszkeségre. Úgy tűnik, semmi szükségük sincs kívülről jövő segítségre, használják az új, Paul Kersten által tervezett Jugendstilbélyegzőket, készülnek az első nagy könyvkötés-kiállításra a lipcsei „Bugra” keretében az első világháborús évben, megalakítják 1912-ben a Jacob-Krause-Szövetséget — és joggal vannak tudatában, hogy mi a jelentősége annak, amit elérték, és mennek a maguk útján. Csoda, hogy ilyen háttérrel nem jön létre párbeszéd a művészek és a könyvkötők között? Aligha! S valóban pár évvel később a párbeszéd zátonyra fut, mégpedig Weimarban, ahol Otto Dorfner iparművészeti osztályát az 1919-ben megnyitott Bauhaushoz csatolják. Paul Klee, akit röviddel ezután meghívják a Bauhausba, patronálja a könyvkötészetet is művészileg. Ő örül ennek: „. . . talán idővel egy kis lendületet tudok belevinni. Eddig különösen szolidan dolgoznak, de semmi új szellemet nem érzek . . .”, írja feleségének, Lilynek 1921. április 14-én.¹² Az ügy azonban hamar megghiúsul, mert Dorfnernek a könyvkötő hagyományok alapján kialakított formafogalmai és nagyon határozott eszméi leküzdhetetlen akadályvá váltak, és szerződését a Bauhauszal felbontották.¹³ És ami az európai könyvkötésművészet szerencsés csillagzatú órája lehetett volna, megíratlan üres lap maradt. Micsoda hatást tudtak volna gyakorolni egy Paul Kleenek, a 20. századi alakító formanyelv mesterének a kötése a további fejlődésre?! Miután Németországban a könyvkötőmester öntudatos magatartása megakadályozta a könyvkötészet párbeszédét a művészettel, nem maradt más a kötésművészet számára, mint hogy visszavonuljon a dekorációhoz. Ez azonban röviden korláttá vált, amikor a díszítőbélyegző gyorsan elveszítette létjogosultságát és anakronizmussá vált. Hogy ilyen korlátok közül nagy mestersegbeli tudás nőhet ki, azt Ignaz Wiemeler műve mutatja.¹⁴ Ő a kötésekorációhoz legegyszerűbb eszközökethasználja: geometriai alapelemeket, vonalakat, és betűket mint a díszítés integrált részét. A tipográfia szerencsés hozzájárulását a kötéskialakításhoz kétségtelenül azon kiemelkedő betűművészek és könyvtervezők hatásának kell tulajdonítani, akik a német magánnyomdákat — a Cranach nyomdától a Trajanus nyomdáig — csúcsteljesítményeik eléréséhez hozzásegítették. Így Wiemeler kötése a tiszta, kifinomult dekoráció mintapéldáivá váltak. Mert itt tiszta dekorációról volt szó, ahogy az mind kötéseinek tanulmányozásából, mind pedig saját nyilatkozataiból és tanítványainak valamásából kiderül. Hangsúlyozzák, hogy a könyvkötés nem válhat öncéllá, ami azt jelenti, hogy tudatosan ellenzik, hogy önálló műtárggyá legyen. A német „Einbandkunst” tárgya még ma is — néhány kivételtől eltekintve — inkább egy díszített, dekorált kötés, mintsem műtárgy. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy egy mesterien díszített kötetet kevésbé kellene értékelni, mint egy műtárgyat, hanem csak annyit, hogy két különböző tárgyról van szó!

¹² KLEE, P.: *Das bildnerische Denken*. Hrsg. von Jürg Spiller. 3. Aufl. Basel—Stuttgart, 1971.

¹³ WINGLER, H. M.: *Das Bauhaus*. 2. Aufl. Bramsche, 1968.

¹⁴ WIEMEELER, I.: *Ignatz Wiemeler — Buchbinder*. Hamburg, 1953.

Félrevezető csak az, ha az egyiket — a dekorált kötést — művészetté nyilvánítjuk, még akkor is, ha a készítőnek ez nem volt szándékában. Ebbe már több kritikus megbotlott. Németországban ma is gyakran kategorikusan elutasítják a tervezők és könyvkötők között Franciaországban szokásos együttműködést. Pedig olyan ez, mintha az építésztlől megkövetelnék, hogy személyesen vegye kézbe a kőműves kanalat és a téglát, hogy a maga tervezte falat felhúzza, vagy mintha egy szonáta csak akkor lenne élvezhető, ha a zeneszerző maga ülne a zongoránál. Nem követelünk túl sokat a könyvkötőtől, ha azt várjuk el, hogy a kötés tervezését és kivitelezését egy és ugyanazon személy végezze el? És nem fog ez a könyvkötésnek olyan korlátot jelenteni, amitől az alkalmazott művészet más tárgyai már rég megszabadultak?

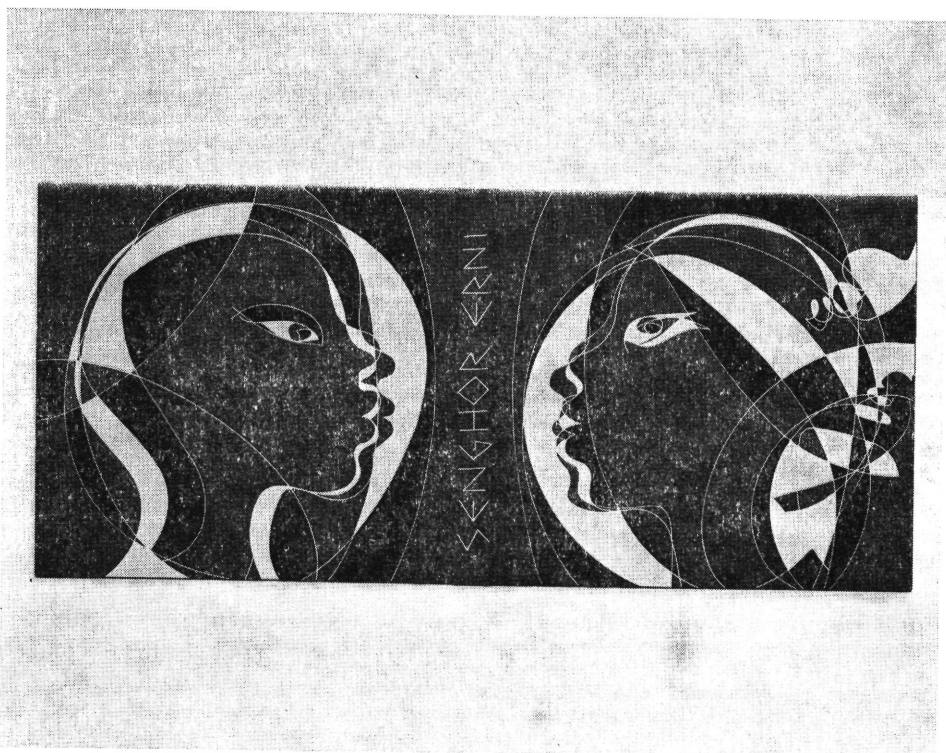
Miközben Németországban — ahogy néhány más európai országban is — a könyvkötő túlságosan öntudatos volt ahhoz, hogy kora művészetével sikeres párbeszédet folytasson, addig Angliában inkább a könyvkötőmester hiánya volt az oka annak, hogy ez a párbeszéd nem alakulhatott ki. Angliában a könyvkötőmester mint kisiparos alig játszott szerepet a századforduló táján. Ehelyett egy-egy neves könyvkötő egy „gyárnak”, mint pl. Zaehsdorf vagy Sangorski & Sutcliffe volt az alkalmazottja, ahol még mindig sorozatban készültek a stílusimitációk, és ahol William Morrisről nem is hallottak, vagy nem akartak tudomást venni. Az „Arts and Crafts” mozgalomnak — amelyen belül a már említett Cobden-Sanderson képviselte a könyvkötést — csak egy kis csoportra volt hatása, de ott aztán a példát évtizedekig követték, és utánozták a virágos dekorációs stílust. Ez eltartott a század közepéig, az 1951-ben megrendezett „Festival of Britain” kiállításig, amíg egy művész-könyvkötő szakítani mert a hagyománnyal. Edgar Mansfield volt ez, aki véglegesen lemondott a díszítőbélyegző használatáról, mint szobrász modellezte a bőrborítást, és különféle új módon kidolgozott reliefekkel és szabadon futó vonalakkal a kötéskialakítás teljes szabadságát kivívta. Miután ő, mint szobrász a könyvkötéssel felhagyott, és az új utat már megmutatta, olyan művészek, mint Ivor Robinson vagy Philip Smith szabadnak érezték magukat, s a könyv kötését műtárgyként (objet d'art) felfogva, rajzi és festői eszközökkel közelítették meg. És itt az angliai fejlődésnél is meg kell jegyezni, hogy az újítások főként ezektől a nem könyvkötőktől származnak, tervezőktől (ezért „tervező-könyvkötő”, „Designer-Bookbinder”), akiknek az „ipar”-ral, az üzemi könyvkötéssel alig van kapcsolatuk.¹⁵ Helyszűke miatt a többi európai országról már nem lehet szó, de hangsúlyozni kell, hogy hasonló folyamatok és kezdeményezések másutt is megfigyelhetők. Mint kiemelkedő példát Hans Erni svájci képzőművész és könyvillusztrátor egyik könyvkötését mutatjuk be (8. kép), amelyet a neves asconai „Centro del bel libro” kivitelezett.

Reméljük, a fentiekben sikerült bebizonyítani, hogy századunkban sem a könyvkötő játszotta a legfontosabb szerepet a könyvkötésművészet fejlődésében: a nem közvetlenül a kézműiparhoz tartozó művész hozzájárulása nélkül ez a fejlődés nem következett volna be. Hasonlóan a reneszánszkori viszonyokhoz — a művészek alkotta minták, mintakönyvek nélkül a könyvdíszítés nem kapott volna saját formát. Közben azonban néhány dolog alapvetően megváltozott, és a mai művész nem tudja a könyvkötő számára a könnyen kéznél levő

¹⁵ MANSFIELD, E.: *Modern Design in Bookbinding*. London, 1966.

SMITH, Ph.: *New Directions in Bookbinding*. London, 1974.

¹⁶ HOBSON, G. D.: *Les reliures à la fanfare*. London, 1935.

8. kép. Hans Erni kötése 1970-ből. Kék maroken, piros és fehér bőrrátét, fehér vonalak. Kivitelezés: Centro del bel libro, Ascona. Tartalma: Léopold Sédar Senghor: Terre promise d'Afrique. Lausanne, 1966. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

bélyegzőornamentikát rendelkezésre bocsátani. Az aranyozó bélyegző nyelve elnémult, korunkban már nem értik meg. A könyvkötő ma nem nyúlhat a bélyegzőket tartalmazó szekrényhez, ha jön a megrendelő, és díszített kötést kér tőle. Most a mai grafikai művészet formaelemeihez kell nyúlnia, az egyszerű vonalakhoz, pontokhoz, foltokhoz, amelyek azután hamarosan bőrrátétként vagy valamilyen más formában kerülnek a kötéstáblára. Ha azonban csak azért kerülnek oda, hogy a tábla ne maradjon üresen — itt a díszítés, a dekoráció alapelveire utalunk ismét —, akkor csak arról van szó, hogy a korábbi bélyegzők helyett a mai képnelyv elemeit használják, de művészet ezáltal még nem jön létre. A szakmáját értő műkritikusnak ezt fel kellene ismernie, annak ellenére, hogy a kétféle tárgy, ti. a díszített kötés és a művészi kötés, a műtárgy, egymáshoz nagyon hasonlóak. De hát hogyan különböztesse meg a kritikus ezt a két tárgyat egymástól, ha mi magunk a szakmában is minduntalan összecezeréljük a művészet és a díszítés fogalmát? Megnehezíti a kötés kritikusának a feladatát az is, hogy egyre inkább egy harmadik kategóriával is számolni kell, nevezetesen a barkácsolók és dilettánsok kötéseivel. Egyre gyakrabban jelennek meg a különböző kiállításokon sok fáradsággal és odaadással, türelemmel és próbálkozással, de művészi hozzáértés nélkül készült kötések. Minden lebecsülést mellőzve — Cobden-Sanderson is dilettánsként kezdte — világosan

meg kell mondani azonban, hogy az ilyen kötések az előbb említett kategóriákkal nem egyenértékűek, és ezért nem lenne szabad azokkal együtt kiállítani ezeket.

Hogy a nem egyenértékű, lényegükben különböző kötések még nagy nemzetközi kiállításokon is összekerülnek, azzal magyarázható csak, hogy sok könyvkötőmester és amatőr könyvkötő nélkülözi az önkritikát, másrészt pedig a modern könyvkötés mint műtárgy sok helyen még nem eléggé ismert. Ha a műkritika ilyesmit nem ismer fel és nem igazít helyre, akkor ez nemcsak a könyvkötés művészetének árt, hanem a könyvkötő tisztán kézműves, szakmai munkájának is kárt okoz, és tekintélyét aláássa. Mert a kizárólag kézműves munka, a szakmailag első rangú, de nem díszített kézikötés is — amelyet soha nem állítanak ki, de a kézműipar fenntartása szempontjából nagyon fontos — ezáltal árnyékba kerül. Hogy mennyi még a zűrzavar ezen a téren, mutatja pl. az 1978-as San Franciscó-i nagy nemzetközi kiállítás címe: „Hand bookbinding today — an international art”, ahol tehát nyilván nem tudtak dönteni a kézikötés és a művészet fogalma között. Hasonlóan kétértelmű volt a lipcsei 1981-es IBA pályázata, illetve kiállítása „Die Praxis des Handbuchbindens” címmel. A helyszínen ki is derült, hogy a kézikötés és művészet két különböző dolog. Csoda hát, hogy a zsüri bicskája ott is beletört?

Be kell azonban ismerni, hogy addig nincs jogunk a hivatásos kritikának szemrehányást tenni munkánk szakkritikai megítélésének feltűnő hiánya miatt, amíg a saját körünkön belül sincsen tisztázva, hogy mi a művészet és mi nem művészet a könyvkötés terén. Hivatásos műkritikára nem várhatunk addig, amíg mi magunk nem határoztuk meg saját mércénket, amíg mi magunk nem döntöttük el, hogy technikailag mi a helyes és helytelen, mi csak díszítés, és mi a művészi alkotás a mi területünkön. Amíg mi magunkat nem vetjük alá ezeknek a kritériumoknak, és nem vizsgáljuk ezeket felül újból és újból, addig nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a műkritika nem törődik alkotó tevékenységünkkel. Pontos ismérvekre van szükségünk, amelyek nélkül semmiféle eszmecsere nem lehetséges — világos definíciók nélkül mindig újra nyelvi zűrzavar keletkezik, ami a jövő útját csak homályosabbá teszi. Mert — ahogy Konfucius mondja —, „ha nem helyesek a fogalmak, akkor nem stimmelnek a szavak; ha nem stimmelnek a szavak, nem jönnek létre a művek”.*

SZIRMAI JÁNOS SÁNDOR

The Art of Bookbinding in the 20th Century

A Historical Essay

During the last years there seems to be an increasing tendency to consider bookbinding as an art. However, art critics are hardly aware of what happens in this field, whereas in the world of the bookbinders themselves there is a considerable confusion as to what exactly a bookbinding as a piece of art should be. What was meant by the “art of bookbinding” in the past, and what criteria are required to qualify a bookbinding as a work of art today?

* A szerző köszönetét fejezi ki Poprády Gézának a fordítás fáradságos munkájáért és dr. Rozsondai Marianne-nak értékes bírálatáért és javaslataiért, valamint a kézirat sajtó alá rendezéséért.

The author surveys some historical aspects and concludes that in the past, bookbindings were not meant to be art in our present-day terms: mediaeval treasure-bindings were objects of religious devotion, to serve a glory other than that of the makers, who did not consider themselves as artists — that very notion started to rise only with the renaissance. Neither were decorated bindings of later periods true works of art: the bookbinder was certainly not responsible for the artistic content of the ornaments on the tools he used. These were derived from pattern-books, like, for example, that of Peter Fletner of 1549, whose ornaments have been utilized for blind-stamping whole covers on many books of the 16th century (see Figs 1, 2). Similarly, several Grolier-bindings are known to carry exact copies from Francesco Pellegrino's famous pattern-book of 1530. The "fanfare" style was by no means an artistic contribution of the bookbinder — he just copied the patterns, like many other craftsmen, to decorate all kinds of objects according to the prevailing taste of the time (see Figs 3, 4). Or, for that matter, of any subsequent period, since these principles prevailed for many centuries to come, as testified by the many luxurious bindings in the baroque, rococo, empire, or whatever style flourished at a given period. Later special pattern-books for bookbinders also appeared and helped to dictate the taste — or the lack of taste, as witnessed by the many mistaken imitations during the 19th century. And all that was a mere decoration of the empty space of the book covers by whatever ornament was considered fit to serve the purpose. Even ideas and ideals of William Morris remained confined to the principles of decoration only, and bindings by Cobden-Sanderson are often more reflections of the past than works of modern art (Fig. 5).

Bookbinding as an art is the product of a few early 20th century designers and avant-garde artists, who for the first time seem to have recognized the bookbinding as a legitimate object of genuine artistic endeavour. In the early twenties, Pierre Legrain revolutionizes bookbinding by introducing simple geometrical elements instead of the ornamental tools or gouges, and is followed by Paul Bonet who attempts to use the idiom of contemporary art like in his surrealist bindings (Figs 6, 7). Very significantly, these developments are due to non-bookbinders, and the conflict between Otto Dorfner (an influential German binder) and Paul Klee at the Bauhaus in Weimar in the late 1920-ies illustrates the resistance by the traditionalist bookbinders to any innovation in what they consider to be exclusively their field. And again nearly half a century elapses before it becomes clear that the aim must be more than just to decorate — by now, at last, we are starting to understand that a decorated object is not necessarily an object of art.

After a brief survey of the development in Germany, France and in Great Britain, the author concludes that — in view of the general lack of understanding on the part of the public as well as of the art critics — the designer bookbinder himself must be prepared to take primary responsibility for defining the aims and setting the standards and criteria required to make bookbinding into a work of art.

KÖZLEMÉNYEK

Fráter György a püspöki tisztségről. Az esztergomi Simor Könyvtár egy 15. század végéről származó kódexéről¹ az a hagyomány, hogy a pálosok könyvei közül való. A 93×50 mm nagyságú, vaskos kis kötet táblái későbbiek, valószínű, hogy csak a 19. században kerültek a kódexre: a felső tábla zománcterakásos rézveret a karácsonyi ünnepkör ábráival, az alsó sima rézveret: Madonnával. Mindkettő bizánci stílusú.

Egy 17. századi kéz a 25. levélre feljegyezte, hogy „Nonnulli dicunt hoc Diurnale fuisse S. Pauli primi Eremitae” — vagyis: „Néhányan azt állítják, hogy az a diurnale Remete Szent Pál szerzetéé volt”. Ezt az állítást a 19. század közepén még egyszer feljegyezte a kötetbe Nemeckay István prépostkanonok, aki a bejegyzés szerint 1856-ban a kötet tulajdonosa volt.

A kötet rövid leírással szerepelt már a Magyar Könyvszemle 1886. évfolyamában,² részletesebbel a Simor Könyvtár nyomtatott katalógusában.³ Az utóbbi a tartalmi leírás mellett megemlíti azt is, hogy a kötet végén különféle feljegyzések, köztük magyar nyelvűek is vannak.

A kódex két elkülönülő tartalmi részre osztható: ff.3—133., 218. „Liber psalmodum, ymnorum vel soliloquiorum prophete david de christo”. ff.134—217., 219. Loci biblici in serie alphabetico. Az elején és végén hiányos. Az első magyarozott fogalom: bonum, az utolsó: vidue. A 219. levél rektóján: zophistice.

A Psalterium margóin, különösen annak elején sok glossza található. E glosszák átnézése megerősíti a diurnale elnevezés jogosságát, ugyanis a margón gyakoriak a hórákra utaló megjegyzések, s ezek alapján egyértelmű, hogy a kötetet breviáriumbozásra használták. De ez egyértelmű abból is, hogy a zsoltárok után mindig szerepel oratio. Sőt, a kötet főszerzőjét író kéz a kötet elején odaírta a margóra: In hoc libro sacra scriptura continetur per modum laudis divine.

Számunkra most a korábbi publikációban felemlített bejegyzések az érdekesek. A 219—224. leveleken ugyanis különféle, latinul és magyarul írott, a 16. század első feléből származó szövegeket találunk. A 219. levél verzóján a kötet egyik tulajdonosa(?) megnevezi magát:

„Ego Martinus eram Serus(!) inplenus Jesu Christi in Ecclesia Sanctae Magdalena(e) Budensi . . .” (4. sz. melléklet.).

Néhány oratio után a 221. levél a Veni creator spiritus szövegét tartalmazza. A 222. levél rektóján és verzóján azonos kéz az alábbiakat jegyezte be (1—2. sz. mellékletek):

¹ Jelzete: II.7803.

² DANKÓ József: *Simor János bíbornok-érsek könyvtárának kéziratai.* = MKsz 1886, 111. nr.5.

³ *Catalogus operum bibliothecae Joannis cardinalis Simor . . .* Strigonii 1904, col.179.

A *Iuuentute* mea amaui et
 Seruaui ex Corde *Domino* et sem
 per que(?) amabo
Domini secundum Heli et
 Daud . . (?) fili hominis peca
 uerimus ne nos iudica
Domine soluas laqueos et
 Catenas de Manibus et
 Pedibus nos expelle et dele
 re innumerabilem Copiam
Exercitus Paganorum de Su
 perficie Regni *Sancti* Step
 ha ni et *Sancti* Ladislai Regis
 et per(?) Angelos Nos *Domine* duc
 nos in teram Qui nosti
 quod oramus te *Domine* in *Sancta* Ciuitate
 tua in *Sancto* Domo tuo ex Corde
 nostro Aleluia et Ossa nostra
 post mortem quiescant
 inter beatas osses(opes?) *Sancti*

Gerardi et *Sanctae* Margaretha(e)
Domine exaudi Preces nos
 tras et duc quaesumus uos
 ad Patriam Nostram
Domine

Officia Episcopi
 Ha ualaki püspekseget keua[n]
 iesles dolgot keván szuksege
 penig ez okáért a pispec[
 nek okosnak és megfedetl[en]
 lenni, mert Pispek Pasto[r]
 az az Szent gyülekezetre ual[o]
 gonduielsesnek tiszte, az ok
 ert nem eleg tudni hogy [δ]
 a Pispec de meg is kell
 felelni kedues Haszankn[ak]
 is amit suk pispec Haza[n]
 kba elmulastutt en H[el]
 re Fogom Hozni ha leh[et(?)]
 Pispec Hazamba

A 223. levél rektójának alsó margóján olvasható korabeli bejegyzés:

Kegielmes uram Jesusom lig irg
 almas scegin lilkennek es zo
 boduch a puculbol engem

A 223. levél verzóján erősen eltérő frásképmű vers található:

Hoc Psalterium
 hodie est meum
 Quis cantat mane
 Ignotus sum plane
 Frater Georgius
 Mi care Amicus
 fuit cum donauit
 quia me amauit
 Sed qua Episcopus
 Amico oblitus

Cras cras elamat Coruus
 Frater Georgius
 Strenus sapiens
 Non intelligens
 Suos Satelites
 Eburu.(?) Sedes
 Caput Mahumetum
 Habet iam paratum
 Cui conportauit
 Quod Deo rapuit

Az idézett bejegyzések megerősítik azt a hagyományt, hogy a kötet egykor a pálos szerzeteseké volt. Sőt annak egykori használója, Fráter György, a kortársak és az utókor szemében is híres-hírhedt alakká vált. Szapolyai János király 1528 tavaszán vette maga mellé őt a sajlóádi pálos priorságból, s tette meg legbizalmasabb tanácsadójává. 1534-ben váradi püspöknök nevezte ki. A király halála (1540) után a kiskorú János Zsigmond gyámja, majd helytartó. A két, majd három részre szakadt ország egyesítése lebegett folyton szeme előtt, s ennek érdekében a török, Ferdinánd és Erdély közt minden lehető hasznos dolgot igyekezett kihasználni 1551-ben Ferdinánd emberei gyilkolták meg Alvincen.

Most közölt bejegyzései, és a rá vonatkozó, későbbi tulajdonos által írt vers is adalékul szolgálnak Fráter György jellemének, cselekedeteinek jobb megértéséhez.⁴

⁴ Fráter György életéről és alakjának a magyar irodalomra gyakorolt hatásáról I. ÖLTVÁNYI Ambrus Jókai Mór *Fráter György* c. regényének kritikai kiadásához írt kísérő tanulmányát. (I. kötet. Bp. 1972, 355–501.)

A latin nyelvű részt első személyben indította (Ifjúságomtól fogva szerettem és szolgáltam az Úrnak . . .), majd többes szám első személyű imává formálta (. . . vétkezünk, ne ítélj meg minket Uram, oldd fel kezünkről és lábunkról a köteleket és láncokat, izz minket és pusztítsd el a pogányok hadseregének megszámlálhatatlan tömegét Szent István és Szent László országának területéről, és angyalaid által minket Uram, vezess minket a földre, akik, tudod, hogy szívünkből imádunk Téged szent városodban, a Te házában, Alleluja. És csontjaink a halál után nyugodjanak Szent Gellért és Szent Margit csontjai (?) közt. Uram, hallgasd meg imáinkat és kérünk, vezess minket hazánkba, Uram.).

Magyar nyelvű bejegyzésével a püspöki tisztségről vall: a püspöknek nem elég gyülekezetével törődnie, hanem a hazára is gondot kell fordítania. A kötelességüket elmulasztó püspökök valószínű nem tettek meg mindent a pogány törökök ellen. Így itt is a latin nyelvű bejegyzésével azonos hurokat penget Fráter György, de itt már nem ima formájában, hanem püspöki hatalommal — és egyéb tisztségekkel — kezében teszi meg ígérését, hogy meg fog „felelni kedves hazánkunk”.

A sok mulasztás, a bajok helyrehozatalát akaró püspök „ha lehet” szavai talán a különböző lehetőségeket latolgatásai. A törökkel való alkudozásai tükröződnek egykori barátjának versében, aki egyértelműen elítélően utal Fráter György politikai szerepére, nyilván annak az előző levélben olvasható bejegyzéseit is szem előtt tartva, legalábbis az utolsó sorok erre engednek következtetni.

Mikor írhatta e bejegyzéseket Fráter György? — Ha Szapolyai János nem ígért neki már 1534 előtt is püspökséget, akkor 1534-ben, vagy később, lehetséges, hogy Buda 1541. évi eleste után. Nem tudjuk megmondani, ki lehetett az a barátja (esetleg pálos rendtársa), akinek a ma Esztergomban őrzött kötetet adta, s aki a közölt verset írta. Mindenesetre Szent Gellért és Margit sírjainak említése a későbbi időpont feltételezését erősítik.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Gutgesell Dávid ismeretlen levele. Már eddig is tudomásunk volt a bártfai Gutgesell-nyomda 1579-es válságos helyzetéről, egy most előkerült dokumentum azonban még jobban fényt vet a történetekre. Rudolf császár és király 1579. február 8-án Prágában kelt rendeletében megtiltotta a privilégium nélküli nyomdák működését.¹ A rendelkezés nem volt új, azonban különösen érzékenyen érintette az 1577-ben működni kezdett bártfai műhelyt. A királyi Magyarországon ez évben három nyomda tevékenykedett: a nagyszombati katolikus nyomdát nem fenyegette a bezárás veszélye; Bornemissza Péter ugyan költözödni kényszerült Semptérről Detrekőre az „Ördögi kísértetek” miatt, főúri patrónusai azonban teljes védelmet jelentettek számára a királlyal szemben; egyedül a szabad királyi városban tartósan letelepedett protestáns Gutgesell sorsa vált bizonytalaná. Érdekében akcióba lépett a városi tanács, ismert egy beadványuknak dátum nélküli fogalmazványa, amelyben nyomdai kiváltságot kérnek, s egyúttal jelentik, hogy eltiltották Gutgesell mestersége gyakorlásától.² Az eddig továbbra is homályban maradt, miképp működhetett mégis folyamatosan tovább a nyomda, mikor a privilégiumot csak

¹ ÁBEL Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Bp. 1885. 186—187.

² ÁBEL Jenő: *i. m.* 187—190.; SZIMONIDESZ Lajos: *Gutgesell Dávid iskolakönyvkiadványai Bártfán 1579-ig*. MKsz 1941. 389—390.

jókora késéssel, 1584. augusztus 1-én kapta meg Ernő főhercegtől.³ Erre kapjuk meg a választ az alább következő levélből: miután a városi tanács hivatalosan kérte a kiváltságot, Gutgesell a bártfai egyház vezetői által támogatva beadvánnyal fordult a Szepesi Kamarához, s egy birodalmi német jogszokásra hivatkozva kérte, hogy a kiváltság megkapásáig is folytathassa tevékenységét, s kapjon erről a tanács egy biztosító iratot. A dolog előre eltervezett voltát mutatja, hogy a városi tanács beadványát és a nyomdász levelét ugyanaz a személy fogalmazta: a két irat érvelése hasonlít, egyes helyeken szó szerint is egyezik. A ravaszul megtervezett manőver eredményeképpen a bártfai városatyák fedezni tudták magukat, mivel többször is deklaráltatott, hogy ők engedelmesek voltak, és betiltották a nyomdát (bár nem valószínű, hogy ezt tényleg megtették volna), a Szepesi Kamara biztosító levele vagy hallgatóságos beleegyezése birtokában már nem jelentett számukra veszélyt a Rudolf-féle rendelet.

Az eddig ismeretlen levél több új információt is tartalmaz, illetve megerősíti eddigi ismereteinket. Megtudjuk, hogy a legutóbbi tűzvész súlyos károkat okozott Gutgesellnek, s ismét értesülhetünk arról, amit már az eddig ismert városi beadvány is tartalmazott,⁴ hogy a bártfai patriciuscsaládból származó nyomdász Bécsben tanulta a mesterséget (tévésen írja Fitz József, hogy a bécsi egyetemen is tanult).⁵ Az 1579-ben készült nyomtatványok sorrendjét is pontosítani tudjuk. Még a tiltó rendelkezés megérkezése előtt elkészülhetett Mento Gogreff műve,⁶ melynek előszava 1579. március 30-án kelt, erről nincs szó a levélben. Leírja viszont, hogy egy magyar prédikációskönyvön, Kulcsár György Postilláinak második kiadásán,⁷ már dolgozik, s hogy még egy Krakóban összeállított kalendáriumot készül kiadni — ez utóbbi, eddig csak feltételezett kiadvány létezésére itt egy újabb bizonyíték.⁸

A levél szövege a következő:⁹

Supplicatio ad Cameram Scepusiensem Davidis Gutgesell Bartphensis.

Generosi ac Egrigii Domini ac patroni mihi summa reverentia colendi. Quandoquidem mihi ad mandatum suae Maiestatis prohibitum sit a senatu Bartphensi exercere artem typographicam: quam solam didici, et per eam victum per aliquot annos quaesivi, non habeo in hac mea necessitate post Deum, ad quem confugiam, nisi ad Generosas Dominationes vestras, humillime supplicans, uti eadem dignentur pro me misero suas interponere preces apud suam Maiestatem, quo possim eam artem, quam didici sub imperio suae Maiestatis, nempe Wiennae, sub eiusdem imperio tractare ac victum per eam pro me, coniuge et liberis meis honeste quaerere. Promitto me nullos tales libellos, qui contrariuntur sacrae scripturae, et confessioni nostrarum Ecclesiarum a Divo quondam Ferdinando permissae in lucem emissurum. Quia vero postillam quondam Ungaricam iam sub praelo meo habeo, quam intermittere absque extrema meae rei familiaris antea satis afflictae per proximum incendium, iactura, ac interitu, non possum, ut ad finem eam deducam vestro permisso id facere mihi liceat, etiam atque etiam precor et obtestor. Hac absoluta praeter Calendarium Cracoviae conscriptum, nihil mihi exprimendum permitti cupio usque ad responsum a sua maiestate acceptum. Quare ne gravemini Generosi Domini annuere huic meae petitioni, et ad eam mihi benigne respondere. Quod quidem omni gratitudine reservare semper studere conabor. Sed quoniam absque literis assecutoriis Senatus noster non

³ FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában.* Bp. 1967. 254.

⁴ ÁBEL Jenő: *i. m.* 188.: „nam hanc unicam didicisti Wiennae”.

⁵ FITZ József: *i. m.* 252.

⁶ RMNy 424.

⁷ RMNy 426.

⁸ RMNy 425.

⁹ Magyar Országos Levéltár, Szepesi Kamara levéltára, E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae, 1579. május. No. 1.

sit cessurus de suo proposito, Generosas Dominationes Vestras rogo, ut eadem Senatui Bartphensi scribere velint, ut non impediatur artificium usque ad responsum suae Maiestatis; Quandoquidem non tantum recentium, sed et veterum Imperatorum Sacri Romani imperii iura haec dubitant, ut accepto mandato Imperatoris differatur executio usque ad informationem suae Maiestatis, et responsum eiusdem. Unde neque Generosae Vestrae Dominationes neque ego fidelis semper subditus suae Maiestatis aliquod periculum expectare et metuere debemus, quandoquidem sua Maiestas sit princeps, custos, et tutor, ac defensor legum et iurium sanctorum quondam Imperatorum et Caesarum. Hisce Generosas Vestras Dominationes commendo in manus et protectionem Divinam. Scriptum Anno 1579. die Maii 20.

Generosarum Vastrarum Dominationum
servitor

David Gutgesell
Typographus

Idem supplicat Johannes Schader
Pastor Bartphensis et
Thomas Fabri Ludirector ibidem.

Magyar fordításban:

A bárffai David Gutgesell kérvénye a Szepesi Kamarához.

Nemes és méltóságos urak, igen tisztelendő patrónusaim! Mivel nekem a bárffai szenátus Ófelsége parancsolatára megtiltotta, hogy gyakoroljam a nyomdászi mesterséget — csak ezt tanultam, és néhány éve ezzel keresem a kenyeremet — ebben a szorultságomban Isten után nincs kihez fordulnom segítségért mint nemes uraságtokhoz, alázatosan könyörögve, hogy méltóztassatok értem, szerencsétlenül közbenjárni Ófelségénél kéréseitekkel, s ezáltal ezt a mesterséget, melyet Ófelsége birodalmában, Bécsben tanultam, gyakorolhassam ugyancsak az ő uralma alatt, s tisztességesen megszerezhessem vele az élelmet magam, feleségem és gyermekeim számára. Ígérem, egyetlen olyan könyvet sem fogok kinyomtatni, amely ellentétes a Szentírással és egyházainknak a szent emlékezetű Ferdinánd császár által jóváhagyott hitvallásával. Mivel pedig egy magyar prédikációs-könyv már a sajtóm alatt van, amelyet félbehagyni vagyonom végső romlása és pusztulása nélkül — ezt a legutóbbi tűzvész korábban már eléggé megrendítette — nem tudok, újra és újra kérem és esedezem, hogy engedélyetekkel dolgozhassak rajta a befejeztéig. Ezt elvégezvén a Krakkóban összeállított kalendáriumon kívül semmi másra nem kívánok nyomtatási engedélyt, egészen addig, amíg meg nem kapom Ófelségétől a választ. Ezért ne vonakodjatok, nemes urak, elfogadni a kérvényemet, és kegyesen válaszolni rá nekem. Ezt bizony mindig törekedni fogok hálával megiszolgálni. De mivel a mi szenátusunk biztosító irat nélkül nem fog engedni elhatározásából, kérem nemes uraságtokat, hogy szíveskedjetek írni ugyaneme bárffai szenátusnak, ne akadályozza mesterségemet Ófelsége válaszána megérkezéig; mivel a Szent Római Birodalom uralkodóinak törvényei — nemcsak az újabbaké, hanem a régieké is — e tekintetben ingadoznak, hogy az uralkodó rendeletének kézhezvétele után elhalasztatik-e a végrehajtás Ófelsége informálásáig és az erre adott válaszig. Ezért sem nemes uraságtoknak, sem nekem, Ófelsége mindig hűséges alattvalójának, nem kell valamilyen veszedelmet várni és attól félni, mivel Ófelsége a szerzője, őre, oltalmazója és védelmezője az egykori szent császárok és uralkodók törvényeinek és jogainak. Ezek után ajánlom nemes uraságtokat Isten kezébe és gondviselésébe. Iratott az 1579. esztendőben május 20-án.

Nemes uraságtok
szolgája

David Gutgesell
nyomdász

Ugyanezt kéri Johannes Schader
bárffai elsőpap és
Thomas Fabri bárffai iskolamester.

SZABÓ ANDRÁS

A középkori magyar történelem egy nem létező forrása. Gombos Albin Ferenc *Catalogus fontium historiae Hungaricae* című nagybecsű művének maradandó értékéről mi sem tanúskodik ekésebben, mint az a tény, hogy a magyar középkori történelem búvárlói a megjelenésétől eltelt majd fél évszázad alatt tudomásunk szerint mind ez ideig nem találtak benne említésre méltó hibát.¹ Szentpétery Imre annak idején elhangzott kedvező ítélete a mai napig helytállónak bizonyult. Igaz Szentpétery csupán általánosságban bírálta Gombos művét. Az anyag tartalmi értékelését a kor történetén munkálkodókra bízta.² Gombos forráskiadványának különösképpen azok látják hasznát, akik kutatásaik során a magyar történelem külföldi forrásait kénytelenek, ha csak kivonatosan is tanulmányozni.

Mint ismeretes, Gombos művében összegyűjtött minden, számára hozzáférhető szöveget, illetve szövegrészt, amely az Árpád-kori magyar történelemre vonatkozó adatot tartalmaz. Természetesen senkitől sem lehet elvárni, hogy ilyen óriási munkát hiánytalanul végezzen el. Fennáll annak reális lehetősége, hogy a források tömkelegében Gombos — legjobb tudása mellett is — átsiklott egy-egy magyar vonatkozású adat felett. Így például nem vette fel művébe Roger Hoveden *Annales*-ét, mely forrás közli, hogy Alfred Worcesteri püspök 1058-ban Jeruzsálemba Magyarországon át utazott.³ Mi magunk részéről azonban ez alkalommal éppen egy ellenkező esetre szeretnénk felhívni a kutatók figyelmét. — Természetesen anélkül, hogy Gombos érdemeit kisebbiteni szándékunkban állana.

Forráskiadványában Gombos a 2096. szám alatt, *Epistola anonymi testis oculati de capta urbe Constantinopolitana anno 1204.* címmel a magyar történelem kútfői közé sorolta egy névtelen szemtanú beszámolóját Konstantinápolyinak 1204-ben a kereszteshad által történt elfoglalásáról. A levél szövegét az *Annales Godefridi S. Pantaleonis monachi ad annum 1204.* című elbeszélő forrás tartotta fenn.⁴ Mint a többi külföldi forrást, Gombos ezt a névtelen levelet is. A. Potthast jegyzéke alapján vette fel művébe.⁵ Gombosnak természetesen nem állt módjában, hogy ennek az 1896-ban kiadott műnek adatait felülvizsgálja, jóllehet azok közül, egyik-másikat, a két kiadvány megjelenésének időpontja közt eltelt négy évtized alatt a forráskritika túlhalalhatta.

Potthast a Névtelen tanú levélét ugyan önálló forrásként tartotta számon, a forráskritika azonban bebizonyította ennek téves voltát. Egy francia forráskiadó: M. Bouquet még annak idején helyesen azonosította az *Epistola* szerzőjét.⁶ Az azonosítást Bouquet számára az tette lehetővé, hogy a Levél szövege, az említetten kívül fennmaradt még egy helyen; az, egyébként Potthast katalógusában is szereplő *Chronicon Regia Coloniensis*-ben.⁷ Ez a forrás azonban a Levéllel szó szerint egyező szöveg szerzőjének nevét is feltüntette. Mint az Bouquet megállapította, az addig névtelennek tartott Levél írója nem más mint Hugo de Saint Paul gróf, a negyedik keresztes hadjárat egyik vezéralakja.

¹ GOMBOS A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCC, I—III*, Budapestini, 1937—1938. Ismerteti: Szentpétery I., *Századok*, 1938, 519—523.

² SZENTPÉTERY: *i. m.*, 523.

³ Vö.: HAKLUYT R., *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nations; made by sea or overland to the remote and farthest distant quarters of the earth at any time within the compass of these 1600 years*, II. London, 1927, 403. Továbbá: MOMČILOVIĆ B., *Neki rani kontakti Engleza sa Srbijom (do 1600. godine)*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XVI/2(1973), 637.

⁴ GOMBOS: *i. m.*, II, 895—896. L. továbbá a 6. sz. jegyzetet.

⁵ POTTHAST A., *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, I, Berlin, 1896. A továbbiakban az 1954. grazi fototyp kiadást idézzük.

⁶ BOUQUET M.: *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, 18, Paris, s. a.

⁷ POTTHAST: *i. m.*, 239—240.

⁸ BOUQUET: *i. m.*, 517.

Bouquet felfedezése által a Godefrid barát Annalesében közölt level elvesztette önálló forrásértékét. Ezután csupán az említett szerző levele csonka másolatának kell tekinteni.

Mivel a Kölni Királykrónikát, illetve annak magyar vonatkozású töredékét, mely a Levél szerzőjének nevét is tartalmazza Gombos felvette művébe, az azonosítást — habár ez nem tartozott szigorúan véve kiadói feladatai közé — maga is elvégezhetette volna. Ő azonban csupán Potthastra támaszkodott, és nem értékesítve Bouquet felfedezését, szintén kétszer közölte Hugo de Saint Paul levelét, illetve annak töredékét: egyszer a Királykrónikában, írója neve alatt; másodszer pedig mint a Névtelen tanúté.⁹ Ez valószínűleg nem következett volna be, ha Gombos — akár csak a saját maga számára is — elvégzi nemesak, amint azt Szentpétery észrevételezte, a főcímek, hanem azontúl az egyes közölt szövegrészek összehasonlítását is. Ezt Gombos, Szentpéterytől eltérő véleményünk szerint, legalább is a fent ismertetett esetben nem tette meg.¹⁰

A tartalmi összehasonlítást a Gombos művét felhasználni szándékozó kutató kénytelen elvégezni. Nem lehet ui. eleve kizárni további hasonló esetek előfordulását. Ha azonban ez az óvatosság indokolatlan is lenne, Gombos jegyzékéből mindenféleképpen törülnünk kell az Epistola anonymi testis oculati-t mint nem létező kútfőt. E levél, azáltal hogy megszűnt általában történeti kútfő lennie, elveszítette egyszersmind forrásértékét a magyar történelem számára is. Ezáltal a magyar történetírás szegényebb lett ugyan egy kútfővel, de gazdagabb egy, a forráskiadás terén szerzett tapasztalattal, melyet jövőendő, Gomboséhoz hasonló jellegű publikációk esetén feltétlenül kamatoztatnia kell! Nem téveszthető azonban szem elől, hogy minden újabb kútfőkiadáshoz az ő művét kell alapul venni. Szolgáljon addig is ez az adalék segítségül Gombos nélkülözhetetlen művének jobb ismeretéhez és alkalmazásához!

ROKAY PÉTER

Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639). Egy Keszthelyen őrzött, 1652-ben megjelent párizsi nyomtatvány¹ kötésének töltelékanyagából magyar nyelvű nyomtatványtöredékek kerültek elő, köztük az *Útitárs* című imakönyv eddig ismeretlen kiadásáé. E töredékek a mű csonka címlapját, ajánlását, kalendáriumát és tartalomjegyzékét őrizték meg számunkra.

Az *Útitárs* első kiadását eddig csak utalásból ismertük. Megjelenési évére az 1643-as kiadás egyetlen fennmaradt csonka példányának előszavából lehetett következtetni, melyben Rezenyi György poszonyi kanonok ezt írja:

„A Kegyes Olvasóhoz: Három esztendővel ez-előtt, egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember szedegetett vólt egybe egy Imádságos Könyvetskét, a' Keresztyének közönséges hasznára; melyet ÚTI-TÁRS-nak nevezett.”²

Korábbi szakirodalmunk — Szabó Károly tekintélyétől is megerősítve — az 1643-ban megjelent „három esztendővel ez-előtt” kifejezést szó szerint értelmezve az első kiadást 1640-re datálta: „Föltűnő, hogy az 1640-ben több mint ezer példányban kibocsátott első kiadásból ma egy sem ismeretes.”³

⁹ GOMBOS: *i. m.*, I, 483; II, 895—896.

¹⁰ Vö.: SZENTPÉTERY, *i. m.*, 520, 521.

¹ PONCIUS, Joannes: *Integer theologiae cursus ad mentem Scoti*. Parisiis 1652. Jelzete: KE 8.

² RMK I 1607. Pélvány a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

³ Uo.

Vallatára fogván az előkerült töredékeket, az alábbi megfontolások alapján helyesbítünk kell az 1640-es megjelenés évet:

1. Az imádságos könyvecskét ajánló könyvnyomtató írásának kelte: „Sz. Mátyás Apostol napján. 1639.” Az ajánlást a könyvnyomtató a kötet kiszedése után szokta írni. Hogy a kötetet már kiszedték, bizonyítja az is, hogy a töredékeken található tartalomjegyzék lapszámokat tüntet fel.

2. A naptárrész 1639-től 1661-ig tart. Semmi értelme nem lett volna az 1639-es év feltüntetésének, ha a kötet 1640-ben jelent volna meg. (A második kiadásé: 1643-tól 1665-ig tart.)

3. Végezetül, a csonkán megmaradt címlapon — ha a betűk arányos elhelyezését figyelembe vesszük — az MDCXXXIX-es évmegjelölés esik középre.⁴ (L. 1–2 képet!)

Az előkerült töredék nyomtatási helye Pozsony, ideje 1639. Az ajánló sorok végén egy eddig ismeretlen könyvnyomtató neve is fölbukkan: *Zavari György*.

A 17. század első felében „a pozsonyi nyomda kiadványai többnyire hiányos impresszummal, rendszerint a műhely megnevezése nélkül jelentek meg ... 1631–1642 közötti években a hely és évszám mellett a pozsonyi nyomtatványokon egyetlen egyszer sincs a műhely megnevezve.”⁵

Holl Béla kutatásaiból tudjuk, hogy Némethi Jakab „... élete utolsó tizenegy esztendejében, 1635–1644 között Pozsonyban a kollégium nyomdájának vezetője, igazgatója (corrector typographiae, praefectus typographiae) volt.”⁶ Vagyis az ő igazgatása alatt működő Pázmány-féle nyomdának⁷ volt könyvnyomtatója Zavari György.

Az *Útitárs* szerzőjéről az újonnan előkerültek alapján sem tudhatunk meg többet: „egy Istenes Papi személy”, vagy ahogy Rezenyi György írta: „egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember.” Vagyis Hajnal Mátyás szerzősége továbbra is csak feltételezés. Hajnal Mátyás ugyanis egyik vezető egyénisége volt annak a „jezsuita-missio”-nak, amely Esterházy Miklós nádor és felesége Nyáry Krisztina körül, a főurak katolizálásában tevénykedett,⁸ ám nemcsak ő teljesített szolgálatot az Esterházy udvarban. A hiányos ajánló sorokat olvasva megtudhatjuk, hogy az imádságos könyvecskét Thurzó Örszébetnek, Esterházy Miklós második felesége leányának készítették.

⁴ A tükörméret 74×48 mm a címlapon is (a keretdíszot beszámítva). Miként a legalsó sorban lévő „esztendőben” szót pontosan középre helyezték, bizonyára a felette szereplő sorral is ezt tették: azaz a 'Posomban helymegjelölés előtti távolságot tartották meg a jobb oldalon is. Az M.DC.XL., vagyis az 1640-es évszám ezek alapján nem jöhet szóba, sőt az 1639-es év is csak az M.DC.XXXIX., és nem az M.DC.XXXVIII. alakban szerepelhet.

⁵ HOLL Béla: *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből*. MKSz 1973, 375. — Ecsedy Judit szíves közlése szerint 1623 és 1648 között a pozsonyi nyomtatványokon a következő variációkkal találkozhatunk:

Pl. 1623–1638. „Nyomtatták Posomban (vagy Posomban) ... esztendőben.” (Kivéve: 1631-ben, mikor Rikesz Mihály volt a nyomdász. RMNY 1509, 1510.)

1639. „Posomban 1639. esztendőben.” RMK I 697.

1640. „Ki-nyomtattatta Posomban (t. i. a szerző). RMK I 705. stb.

⁶ HOLL Béla: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1980. 176.

⁷ Pozsonyban a 17. század első felében három nyomdai felszerelést különíthetünk el: 1. „A Pázmány által a magyar jezsuitáknak adományozott nyomdát”. 2. a „Typus Ferencffyanus”-t. 3. és a „Typus novissimus”-t. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 383. Töredékünk megjelenési éve kizárja, hogy az utóbbi kettő szóba jöjjön, ugyanis a korábban megszerzett „Typus Ferencffyanus”, melyet Ferencffy Lőrinc királyi titkár Prágában saját költségén vásárolt, Némethi Jakab szorgalmazására csak a tulajdonos 1640-ben történt halála után került Bécsből Pozsonyba. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 384.

⁸ RMNY 1422. és Jenei Ferenc: *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*. ItK 1960, 687.

A bevezető sorok elmondják még azt is, hogy Nyáry Krisztina „panaszolkodott egy[házi ember]ek-előtt, olly Magyar Imádságos könyvetskék szűk-vólta-felől mell'eket Ifiuság, s kiváltképpen Leányaszszonyok, jó módgyával magokkal hordozhatnának.” A kis méretű imakönyvvel Nyáry Krisztina kívánságának tettek eleget, hogy a „Leány aszszonyok jó módgyával magokkal” hordozhassák. Tetszetős külsejére Malomfalvai Gergelynek, Battyhány Ádámhoz írt levelében is történik utalás:

„A' mint uezsem ezembe nehezen lehet olyan formaban az imadsagos könyv, mint az utitárs, mind az által azon lesznek tellyes tehetségem szerint, hogy Nağodk kedue szerent legyen.”⁹

Az *Útitárs* olvasottságát és népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a Rezenyi György ajánlás, melyből kiderül, hogy az 1639-ben ezernél több példányszámban nyomtatott könyvecskéből 1643-ban már nem volt forgalomban egy sem.¹⁰

Az *Útitárs* című katolikus imakönyv¹¹ az OSZK bibliográfiai nyilvántartása szerint, 1769-ig kilenc kiadásban¹² jelent meg. Egynél több példány egyikből sem maradt fenn, pedig például az 1686. évi (példányból nem ismert) nagyszombati kiadás 3000 példányban került forgalomba.¹³ Valószínű, hogy e népszerű imakönyvet a ma ismertnél többször kinyomtatták.

Az 1639-es kiadás tartalomjegyzékét összehasonlítva az 1643-ban megjelentével a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az 1643-as kiadás 396 lap terjedelmű. Az 1639. évi (a tartalomjegyzék alapján) néhány lappal lehet 319-nél több. A második úgy követi az első felépítését, hogy néhol betold egy-egy új imádságot, esetleg kiegészíti (kiegészítheti) a már meglévőt.
2. A második kiadás „laistroma” (= tartalomjegyzéke) — az előző pontban írtak alapján — nem szó szerint másolja az 1639-es kiadásét.
3. A Rezenyi-féle (1643) kiadás fennmaradt példányából a címlapon kívül hiányzik a március és április hónapi kalendárium. Az első kiadás kalendáriuma teljes.
4. A naptár rész, a megjelenési évtől függően, eltér.
5. Az 1639-es kiadásból előkerült két ív valószínűleg próbanyomtatnak készült. A próbanyomat ívei 12-es beosztásúak. A kilövés azonban rosszul sikerült, s így az ív megfelelőképpen nem hajtogatható. Az alkalmazott ívjel: (?)
A címlapot keretdísszel látta el, a tartalomjegyzéket pedig egyszerű záródísszel fejezte be a nyomdász.

⁹ ESTERHÁZY Miklósné, szül. Nyáry Krisztina, első férje: *Thurzó Imre*. Ebből a házasságból született Thurzó Erzsébet.

¹⁰ Az RMK I 1607. (Pozsony 1643.) előszavának részlete: „Mivel pedig e' Könyvetskének (noha akkor [ti. „három esztendővel ez-előtt''] ezernél-is többet bocháltak-ki) már minden Nyomatatási el-fogytak; hogy annak emlekezete, a' Nyomatatásokkal-együtt feledékensébbe ne menne; ujonnan akarám nap fényre hozni, és magam költségével (noha nem sokkal) a' Magyarok javára ki-nyomatni . . .”

¹¹ *Útitárs* címmel 1734-ben Fábri Gergely Győrött evangélikus imakönyvet is jelentetett meg: Nürnberg impresszummal.

¹² A kiadások és a példányok lelőhelyei: Pozsony 1639. (Keszthely) — Pozsony 1643. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Nagyszombat 1678. (Bp. OSZK, RMK I 1226a.) — Nagyszombat 1686. (Ø) — Kolozsvár 1714. (Pozsony, Egyetemi Könyvtár) — Győr 1745. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Csíksomlyó 1749. (Bp. OSZK) — Nagyszombat 1764. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) — Nagyszombat 1769. (Bp. Egyetemi Könyvtár).

¹³ SZABÓ József: *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610-től 1826-ig*. Gutenberg (Eger) 1866, 85.

Az 1639-es *Útítárs címlapja* (kiegészítve a későbbi kiadásokból):

U T I — T A [R S] / R E G G E L [’s E S T V E] / és egyéb [üdőkben] / gyakorlando Im[ádságok, ha-] / lá-adások, [Dicsiretek, és] / Lelki [óhajtások.] / M E L L Y E K, [M I N T - E G Y J Ó] / U T I — T Á R S [A S Á G az em ?] / bert e’ Földi szá[rán ?] / dokságban vi-gasz[tallyák, ve-] / szedelemtől oltal[mazzák és] / végre Mennyei [hazájába] / jutattyá[k] / ¹Posomban, M.DC. [XXXIX.] / esztendőben.

Zavari György könyvajánlása:

...etes és Ngős / ... U R Z O Ó R - / ... Aszszonnak, / ... int: es Ngős / ... Z T E R - H A S I / ... erelme Házás- / ... kegyelmes Aszszo- / ... nak. / ... ya Isten tőlünk, / ... nyom, hogy az ő / ... k emberek-kő- / ... m, semmit hátra / ... Ezt, szeme-előtt / ... or-Ispánné Aszszo- / ... Grof Nyári Kristina / ... d Szerelmes Annya, / ... panaszol-kodott Egy- / ... ek-előtt, olly Magyar / Imádságos könvetskék szük-völ- / ta-felől, mell’e- ket Ifiuság, ’s kivált- / képpen Leány-aszszonyok, jó mód- / gyával magokkal hordozhatná- nak. Méltó panasznak látvan / ezt egy Istenes Papi személy, arra / indíttatott, hogy mas Imádságos / könvekből, rövid és aítatos Imád- / ságokat, ’s Lelki eppültre-való / dolgokat szedegetvén egybe, azo- / kat én-általam, az eléb említettekén / kívül, egéb rendeknek-is javára, / e’ kis formában ki-nyomtat. . . á. / E Könvetskét pedig, Uti-társ- / nak ne-vezte: nem chak azért, hog’ / azt magunkal könnyen viselhet- / tyük, hanem még a’főlött, a’ben- / ne-levő Imádságotskáknak, és Ai- / tatosságoknak természetziért-is; / mellyek Útünk terhét künnebbi- / tik, fáratságát nyugottják, sze- / renchétlenségét távoztattják, szo- / morúságát vigasztallják. / Noha pedig külső színében, ez / eggy-ügyűeb, hogy-sem mellyel én / Ngd eleibe merjek menni: mind- / azáltal, ennek belső mivoltát te- / kintvén, a’ Ngd méltóságához ezt / méltatlannak nem ítélem. Ille- / n- / dő böchüllettel azért, imé én e’ / Könvetskét Ngodnak nyújtom: / kérvén azon, hogy Ngd-is aláza- / tos szolgáljától ezt jó neven vegye. / Posomban, Sz. Mátyás Apostol / napján. 1639. Ngdnak / Alázatos szolgálja, / Zavari György Könyv-nyomtato.

HÜBERT ILDIKÓ

Teleki László nevelésügyi munkásságához. A magyar művelődéstörténet számon tartja, de nem ismeri kellően és ezért nem tekinti jelentősnek Teleki László (1764–1821) munkásságát.¹ A nemzeti nyelvért, az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelvű színjátszásért sokan küzdöttek ebben a korban Bessenyeitől Széchenyiig. A nagy nevek, az igazán jelentős művek mellett azonban mégis figyelmet érdemel Teleki László három munkája is, amelyekből egységes és haladó művelődéspolitikai koncepció bontakozik ki. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent a legkorábbi kéziratban maradt.² A kézirat általános nevelésméleti, a *Buzgó esdeklések* és az akadémiai tervzet közoktatási, tudomány- és művelődéspolitikai vonatkozásai kiegészítik egymást.

Thaisz András, Teleki László életrajzírója a *Tudományos Gyűjteményben* közzétett munkájában³ említést tesz arról, hogy Teleki a nevelésről „tudományos munkát” írt, de magát a művet nem ismeri. A kézirat 1907-ben került elő. A Teleki család levéltárának egy része ekkor került az Erdélyi Múzeum tulajdonába. Kelemen Lajos az anyag ren-

¹ L. VOINOVICH Géza: *Idősebb Gróf Telekei László irodalmi munkássága* ItK 1899. 129—167. — NÉGYESY László: *Egy régi magyar kultúrpolitikusról*. MPEad 1901. 595—605. — LUKÁCSY Sándor: *Id. Telekei László nevelésügyi reformgondolatai*. Köznevelés 1963. 346.

² *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó Esdekléssei gr. Telekei Lászlónak*. Pest 1806. 296. — *Über die Einrichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn*. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth, 1810. — TELEKI László: *A nevelésről*. MTAK Kézirat-tár, Régi s új írók 4-r. 133 sz.

³ Thaisz András: *Gróf Széki Telekei László életrása*. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 89—95.

dezése során bukkant rá a nevelésről szóló munkára, melynek részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor. Imre Sándor 1925-ben a *Protestáns Szemlében* mindössze⁴ egy rövid cikkben emlékezett meg a kéziratról, egy évforduló kapcsán. Ő négy szöveg-változatot ismer. Akkoriban három példány az Erdélyi Múzeum Levéltárában volt (kettő a Teleki, egy a Wesselényi család iratai közt), egy pedig az Akadémia Kézirat-tárában. Ez a családi könyvtárral együtt 1844-ben kerülhetett oda.

A kézirat keletkezésének körülményei is érdekesek: Teleki, fiai majdani nevelőjének, a külföldön tanuló Szabó Andrásnak írta 1796-ban az útmutatást. Az Erdélyben található, *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címet viselő kéziratváltozatok tele vannak személyes jellegű utalásokkal.

1809-ben Wesselényiné Cserei Ilona tanácsot kért rokonától, Teleki Lászlótól, milyen elvek szerint neveltesse fiát, az akkor 13 éves Wesselényi Miklóst. Teleki elküldte a *Tanácsadás* módosított változatát. (Ez található a Wesselényi család iratai között.) „Ami a planumot illeti — írja Cserei Ilonának — én jobbat nem küldhetek a magam meggyőződése szerint annál, amely szerint a magam tulajdon fiú gyermekeimet neveltem. Most azt leíratom, kivéven azon részét amely egyedül a magam gyermekeire alkalmazható, ahelyett pedig az alkalmazást a Nagyságod egyetlen egyére teszem meg.”⁵

Az Akadémián található kézirat a *A nevelésről* címet viseli.⁶ A 8 ív terjedelmű mű elméleti jellegű, rendszeres nevelés- és oktatáselmélet magyar nyelven, melyet szerzője kiadásra szánt. Ennek bizonyítéka a következő néhány sor a bevezetésből:

„De nem fog talán más is engem megítélni, hogy munkától üres óráimat ezen igen nemes tudománynak megírásával töltvén, az erről való gondolataimat Anyai nyelven ezen rövid munkátskámiban Hazám fiai jobb részeknek ítélete alá botsátom.”⁷

Hogy a kézirat végül is miért nem jelent meg nyomtatásban, nem tudjuk, okát csak találgatni lehet. Elég ha az 1793-as cenzúratörvényt kiegészítő 1796. május 6-i dekrétumra gondolunk, az egyre szigorúbbá váló közlési feltételekre, vagy egyszerűen arra, hogy Teleki 1796-ban írta a művet, egy évvel a magyar jakobinus mozgalom bukása után. (Itt kell megemlítenünk azt a tényt, hogy Teleki László külföldi tanulmányútja idején (1784—1787) Göttingában ismerkedett meg közelebbről a szabadkőműves eszmékkel — bár nevelőjétől, Cornides Dánieltől korábban is hallhatott ezekről — és apja határozott tilalma ellenére csatlakozott a társasághoz.)⁸

A bevezetésben Teleki beszél a pedagógiának — mint önálló tudománynak — rendkívüli szükségességéről és hasznáról:

„A mai megvilágosodott emberi korban minden egyéb tudományok a pallérozásnak legfőbb pontjára fel vitettek, és ez az emberi nemzetet annyira szerentséltető tudomány azaz a nevelésnek mestersége annyira el van hagyva, hogy vagy igen kevesen írtak róla, vagy akik írtak is, azok is tsak immel-, ámmal és nem fundamentumosan dolgozták ki ezen nevezetes tárgyat.”⁹

Fájlalja, hogy „a Magyar nemzetnél oly kevés betse vagyon ezen tudománynak.” Teleki célja nem pusztán magyar nyelvű, hanem egy *eredeti* magyar nevelés és oktatáselmélet megírása volt:

⁴ IMRE Sándor: *Gróf Teleki László Tanácsadása nevelésről*. Protestáns Szemle 1925. 603—608.

⁵ IMRE Sándor: *i. m.* 606.

⁶ A kézirat nagy része Teleki László kézírása.

⁷ TELEKI László: *A nevelésről*. 4-

⁸ Vö. F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán* 345.

⁹ TELEKI László: *A nevelésről* 5.

„Minekelőtte pedig azon munkához fogtam volna, elolvastam nagy részét azon Német s Frantzia könyveknek amelyek a nevelésről szóllanak, de kéntelen vagyok megvallani, hogy azok közül egy se tett nekem eleget, és ezért úgyis gondoltam el magamban, hogy ezen munkámban a magam gondolatját kövessem. . . . Ez nem fordítás, hanem Anyai nyelvemem originális munka.”¹⁰

Rendszert próbált alkotni:

„A nevelés mestersége még eddig Systhemaba nem hozatott, ezért bajos systematice rolla írni. . . Megpróbálok, hátha Systhema alá tudnám hozni.”¹¹

A továbbiakban körvonalazza a nevelés általános elveit. Mikor ezt a részt olvassuk, hasonlóságot fedezhetünk fel, (sokszor még a megfogalmazásban is) a szerző nézetei, és Hajnóczynak 1792-ben az országgyűlés művelődési bizottsága reformtervéhez fűzött megjegyzései között.

Teleki általános elvnek tartja, hogy a tanulási lehetőséget minden gyermek számára biztosítani kell, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, vagyoni állapotára, vallására. Állami kézben levő szabályozott iskolarendszert kíván, és az oktatás magyar nyelvűségét. Az elemi ismeretek mellett az iskolának a jövőendő pályára is fel kell készítenie a gyermekeket. Ez egyben az iskolázás időtartamának meghosszabbodását is jelenti.

A „gazda nevelés” a „mesterember nevelés” a „kereskedő nevelés” a „provinciális (hivatalnok) nevelés” a „katona nevelés” és a „papi nevelés” különböző iskolatípusokban folya, speciális program szerint.

A nevelés célja, hogy a „Hazának és a közönséges polgári társaságnak” hasznos tagjává váljon a gyermek. Egyéni boldogságát találja meg a társadalom érdekében kifejtett közhasznú tevékenységben. A szerző felosztása szerint a nevelés három fő területe a következő: *Educatio Physica*, *Educatio Moralis*, *Scientifica Educatio*. A három terület, a *testi*, erkölcsi és értelmi nevelés „szorosán egybe van kötve egymással. . . úgy, ha akármelyik ezek közül negligáltatik, az egész nevelésben a nevezetes fogyatkozás kitetszik.”¹² Megjegyzi, hogy „a mi Haza-béli iskoláinkban nagy fogyatkozás, hogy tsak az utolsót tartjuk a Nevelés objektumának, a másik kettő pedig egészen negligálva vagyon.”¹³

A továbbiakban Teleki részletesen ír a *testi* és erkölcsi nevelés elveiről. Nézetei Locke hatását mutatják, akinek műve nemcsak eredetiben, hanem német és francia fordításban is megvolt apja könyvtárában. A magyar változat, melyet Székely Ádám fordított és adott ki 1771-ben, szintén megtalálható Teleki József könyvei között.¹⁴ A kézirat legterjedelmesebb része az értelmi nevelés kérdéseinek rendszeres kifejtése. Míg Locke az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, Teleki helyesen ismerte fel, hogy a kettő egymással összefüggő, de mégis önálló területe a nevelésnek. Az értelmi nevelés legfontosabb elve a fokozatosság. A gyermek rendszeres oktatása öt-hat éves korban kezdődjön. Ekkor már minden gyermek jól beszél az anyanyelvén. Ez alapfeltétele az olvasás és írás elsajátításának. Miután a gyermek anyanyelvén már jól ír és olvas, gondot kell fordítani az „értelemmel való olvasás és írás” képességének kialakítására.

Ezután kezdődhet az élő nyelvek tanulása. A nyelvtanulás elengedhetetlen feltétele az anyanyelv „fundamentumos” ismerete. Teleki itt megjegyzi: „Én a magam Nemzetit tisztellem, nemzeti nyelvét betsülöm, de mégis távoll vagyok attól, hogy magyar em-

¹⁰ TELEKI László: *i. m.* 7.

¹¹ TELEKI László: *i. m.* 9.

¹² TELEKI László: *i. m.* 10.

¹³ TELEKI *i. m.* 16.

¹⁴ CSANAK Dóra: *i. m.* 374.

bernek idegen nyelveket nem helyes tudni.”¹⁵ Újszerű az a felfogása, hogy a gyermeknek érteni és beszélni kell a környezetében élő népek nyelvét. (A magyar gyermeknek a román és a szlovák nyelvet.) A tudományos pályára készülőknek tökéletesen kell beszélni és írni a világnyelveken, németül, angolul, franciául. A „megholt” nyelvek ismerete is lényeges, „de csak a magasabb képzettséget igénylő pályákra készülőknek.”

Érdekes, bár vitatható Telekinek az a nézete, hogy csak a nyelvek elsajátíttatása után, tíz — tizenegy éves kor körül kell elkezdeni a tudományok tanulását. A következő tudományokat kell oktatni: „historia, mathesis, metaphisica, phisica, statistica, politica, aesthetica, medicina, theologia és a testi gyakorlások tudománya”. A tárgyak tartalmára, a „mit tanítsunk” kérdésére nem tér ki, az oktatás módszereit azonban részletesen tárgyalja a „A Tanításnak és tanulásnak Módjáról” című fejezetben.

Érdeemes kiemelni az önálló ismeretszerzésre vonatkozó elvét. Ezt Teleki „magától való tanulásnak” nevezi. Ezen a területen elsőrendű feladat mai szóhasználattal élve, az „olvasóvá nevelés”. Az olvasást „a gyermek ne tartsa munkának, hanem gyönyörűségnek. Az olvasáshoz való hajlandóságot ha már így megvan, igen könnyű nem csak fenntartani, hanem napról-napra tovább is vinni.”¹⁶ Az olvasásnak nem pusztán az értelmi, hanem az érzelmi nevelésben is szerepe lehet. Ezt a gondolatot Teleki így fogalmazza meg: „Vannak olyan románok, amelyek nem csak az értelmet, hanem a szívet is fejlesztik.” Azt vallja, hogy a gyermeket semmiféle olvasmánytól, még a „vallásellenes” könyvektől sem szabad eltiltani. Az olvasás engedélyezése és megvonása a jutalmazás és büntetés eszköze lehet.

A későbbiekben a pedagógus személyiségére vonatkozó gondolatait a „Nevellőnek tökéletességéről” cím alatt írja le, majd a mű utolsó részében pontokba szedve még egyszer összefoglalja a nevelésről vallott felfogását.

Ha értékelni próbáljuk a művet, legfőbb erényeként a rendszerességet emelhetjük ki. Teleki áttekintette a nevelés elméletének minden területét, munkáját logikusan, világosan építette fel; a kézirat tartalmaz néhány valóban eredeti gondolatot és új összefüggéseket tár fel. Az 1796-ig publikált magyar nyelvű neveléstudományi művek¹⁷ közül, tartalmát és stílusát tekintve, egyaránt kiemelkedett; kár, hogy nem jelent meg.

A nevelélméleti kézirat születése és a *Buzgó esdeklések* megjelenése közötti tíz év a nyelvünkért folytatott harc jegyében telt el. Ezt a művét Teleki egy pályázati felhívás hatására írta.¹⁸ A csaknem háromszáz lap terjedelmű munka 1806-ban jelent meg; részei a következők:

- A magyar nyelvnek eredete a nemzeti históriából lehúзва.
- A magyar nyelvnek minéműsége, természetete és theoriája.
- Annak meghatározása, mennyire ment légyen eddig a magyar nyelv pallérozása.
- Mitsoda akadályai voltak eddig a magyar literaturának?
- Azon eszközökről és módokról amellyek által ez után a magyar nyelv kimivelése élémozdittatik.
- Némely a magyar nyelv pallérozása és közönséges béhozása körül való nehézségekről.
- Toldalék.

¹⁵ TELEKI László: *A nevelésről* 47.

¹⁶ TELEKI László: *í. m.* 65.

¹⁷ A fordításoktól eltekintve 1796-ig a következő pedagógiai témájú művek jelentek meg Magyarországon, magyar nyelven: 1. *Petrovsky Sándor írchoz Molnár Jánosnak Tizen-öt levelei midőn őt a jó nevelésre való írásra ösztönzé.* Pozsony—Kassa, 1776. — 2. PERLAKY Dávid: *A gyermekek jó neveléséről való rövid oktatás.* Komárom, 1791. — 3. SZAKONYI József: *Oskolai Vezér vagy az okos és hasznos tanításra vezető könyvetske.* Pozsony, 1792.

¹⁸ Kultsár István pályázati felhívása.

A mű részletes ismertetésére nem kerülhet itt sor, de kiemeljük Telekinek a közoktatásügyre és a nemzeti művelődésre vonatkozó gondolatait. Érdemes ezeket összevetni a szintén 1806-ban megjelent ún. „második Ratio”-val.¹⁹

Teleki felismerte, hogy a nyelv csak a tudomány és a művelődés egészével párhuzamosan fejlődhet. A művelődés legfőbb tényezőjének az oktatást tartja. Összefoglalja a magyar közoktatásügy korabeli állapotát, elemzi a súlyos hiányosságok okait. Itt említi meg, hogy az aggasztó állapotok egyik oka az, hogy a pedagógia, mint tudomány Magyarországon szinte ismeretlen. Ennek kidolgozását és „systemába hozását a mi magyar nemzetünk még csak meg sem izlette.” Kimondja, hogy az ez által okozott kárt alig pótolhatjuk. Éppen ezért javaslatai között elsőrendű helyet foglal el a pedagógia szervezett oktatása. Elengedhetetlennek tartja, hogy a tanárok a „gyermeknevelés mesterségéhez való tökéletes értést” is elsajátítsák. Ez csak magas szintű és szervezett tanító- és tanárképzés keretében valósulhat meg. A második Ratio ezt a kérdést elhanyagolja, hiszen a tanítóképzést a normaiskolákban kívánja megoldani, ahol tudományos igényű képzésről nem lehet szó.

Teleki szorgalmazza az iskolarendszer tartalmi és módszertani megújítását. A falusi és kisebb városi iskolákban az elemi ismereteket egységes alapelvek szerint kell tanítani. Ezen a Ratio által is megfogalmazott elven túllépve, Teleki a szakismeretek oktatását is alapvetőnek tartja. Kimondja, hogy falun oktatni kell a mezőgazdasági ismeretek elméletét és gyakorlatát, a városi iskolákban pedig a jövőbeni mesteremberek és kereskedők számára szükséges ismereteket. A gimnáziumokban természettudományokat és modern nyelveket, de emellett latint és görögöt is tanítsanak.

A tanítás nyelve minden iskolatípusban, a főiskolákon is, a magyar nyelv legyen. Teleki hisz abban, hogy nyelvünk alkalmas mindenféle tudomány művelésére, és a tudományok magyar nyelven történő oktatása a nyelv fejlődését is elősegíti.

Nem kerülik el a szerző figyelmét a tankönyvek problémái sem. Felismeri, hogy szükség van egységes tankönyvekre, mert csak így biztosítható az oktatás megfelelő színvonala. A tankönyvírást egy felelős testületre bízna, amely az adott tudomány szakembereiből állna. Az iskolai oktatás elavult módszereit is felül kívánja vizsgálni. A tanárok elvont, minden gyakorlatiasságot nélkülöző előadásait fel kell hogy váltsa a pedagógus és a tanulók közös munkája. A pusztán az emlékezetet igénybe vevő számonkérés helyett a gondolkodtatás legyen a cél. A Ratio szerkesztői az önálló gondolkodást nemhogy célnak nem tekintették, hanem igyekeztek gátak közé szorítani. A tanulók fegyelmezésének problémája is foglalkoztatta Telekit. A brutális módszerek helyett a meggyőzés, a jó példa, a szép szó erejében hisz, ellentétben a dokumentum szerkesztőivel, akik a testi fenyítést, súlyosabb esetben az elzárást, a „carcert” tartották a legcélravezetőbb fegyelmezési módszereknek.

Érdekes, újszerű és ma is aktuális gondolata Telekinek a tudósképzés eszméjének felvetése. Már gyermekkorban kiválaszthatók azok a tanulók — és nem elsősorban a főnemesek gyermekei közül —, akik alkalmasak felsőbb tanulmányokra, alkotó tevékenységre. Őket becsülni és támogatni kell. Ez az állam feladata. Gondtalan tanulási lehetőséget kell nekik biztosítani itthon és külföldön, tanulmányaik befejezése után pedig lehetőséget kell nyújtani nekik arra, hogy kizárólag hivatásuknak élhessenek, ne kelljen megélhetésükért küzdve, tudományos munkájukat háttérbe szorítani. Ez az igény már messze túlmutat a kor dokumentumain.

Teleki művelődés- és tudománypolitikai elképzelései, amelyeket a *Buzgó esdeklések* utolsó részében és később az akadémiai tervzetben kifejt, haladóak. Felismeri a szín-

¹⁹ *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Litterariae per Regnum Hungariae et Provincias adnexas.* Budae, 1806.

háznak a nemzeti művelődésben betöltött komoly szerepét, és már ekkor magyar nyelvű színjátszást kíván, állandó magyar színházat, és ami egészen egyedi: szervezett színész-képzést. Megemlíti a nyilvános könyvtárak felállításának szükségességét is. A cenzúra nélküli tudományos könyvkiadást a majd megszülető Tudós Társaság hatáskörébe utalja.

A Tudós Társaság felállításának eszméje, szervezeti kereteinek kidolgozása, működésének tartalmi és formai szabályozása mindvégig Teleki érdeklődésének előterében maradt. Pályadíjat tűzött ki 1806-ban egy akadémiai tervet kidolgozására²⁰ és a beérkezett művek felhasználásával maga is megírta elképzeléseit. Az intézmény felállítását már nem érthette meg, mint ahogy haladó nevelés- és oktatásméleti gondolatainak nagy része, közoktatási és művelődéspolitikai reformjavasolatainak többsége is csak évtizedekkel később valósulhatott meg.

Ő nem is kívánta elismerést. „Csekély munkátskáival” hazáját akarta szolgálni, mint annyian ebben a korban.

FEHÉR KATALIN

A magyar zenei sajtó történetéből: a Zenészet Lapok (1860—1876). 1860. október 3.: a magyar zenei sajtó megszületésének dátuma. Ezen a napon indult meg az első magyar zenei újság, a *Zenészet Lapok*, amely 1876. augusztus 5-i utolsó számáig, másfél évtizeden át a magyar zenetörténet egyik legdinamikusabban fejlődő korszakának tanúja, s egyben szervezője volt.

A politikai, irodalmi, művészeti lapok zenei rovatairól leváló, önálló magyar zenei lap terve hosszú vajúadás után jutott el a megvalósulás pillanatáig. A magyar zenei újságírás 1830-as 1840-es évekbeli ígéretes kezdetei után, az 1848—49-es szabadságharc leverését követő évek osztrák önkényuralmi rendszere nem kedvezett a magyar lapalapítási kísérleteknek. Az önálló zenei lap létrehozásával kapcsolatos első elképzelések így csak a politikai nyomás enyhülésével, 1856-tól kezdve merülhettek fel egyre sürgetőbb igénnyel a napi sajtó hasábjain.¹

1859-ben több művészeti ág képviselői közös folyóirat kiadását tervezték. Ebben a lapban a zenei rovat már a korábbiaknál jelentősebb szerephez juthatott volna, de még mindig csupán egy művészeti-irodalmi újság része, egyik tárcarovata lett volna. A tervezett lap szervezői végül nem tudtak megállapodni a belső arányok kérdésében, s jellemző módon épp a zenei rovat nagyobb térkövetelése borította fel a közös vállalkozás eredeti célkitűzéseit. Egyre nyilvánvalóbbá vált: a magyar zenei élet megérett egy új zenei intézmény, a zenei sajtó létrehozására.²

A zenei újság alapításával kapcsolatos első tervek 1856 óta Ábrányi Kornél, a későbbi laptulajdonos és főszerkesztő személyéhez fűződtek. Ábrányi Kornél kitűnően képzett, európai tájékozottságú muzsikusból volt. Liszt Ferenc és Erkel Ferenc fiatalabb nemzedék-társaként 1843—44-ben Párizsban Chopintól és Kalkbrennertől vett zongoraórákat, 1846-ban Bécsben Joseph Fischhof tanítványa volt. Zongoraművészként 1847-ben mutatkozott be Pesten, de szólista karrierjét röviddel utóbb kényszerűen félbeszakították 1848—49 eseményei. Pedagógiai és zeneszerzői tevékenysége mellett az 1850-es években kezdett zenei újságírással foglalkozni: 1855-től az egyik legtekintélyesebb politikai napikp, a *Pesti Napló* zenei referense lett. Zenekritikusként, zeneszerzőként, zenepedagógusként egyaránt jól látta, hogy a szabadságharc után újjászerveződő magyar zenei életnek

²⁰ *Hazai Tudósítások I.* 1806 június.

¹ Vö.: *Pesti Napló*, 1856. XI. 6.

² Az 1859-es lapalapítási kísérletről lásd: Ábrányi Kornél: *Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig*, Budapest, 1892. 13—14.

központi elméleti orgánusra, rendszeres kritikára, s legfőképpen zeneileg képzett, értő közönségre van szüksége. Elképzelései megvalósításához a kor legkiválóbb magyar zenei szakembereit sikerült megnyernie.

Már az említett 1859-es lapkísérletnél Ábrányi mellett találjuk Mosonyi Mihályt, aki nem csak zeneszerzőként, hanem zenei íróként is a magyar zene szolgálatába kívánt szegődni, Bartalus István és Szénfy Gusztáv zenetudósokat, valamint Rózsavölgyi Gyujta zeneműkiadót. Lényegében ők alkotják majd az egy évvel utóbb, 1860 októberében meginduló első magyar zenei lap fő munkatársait is.

A lapkiadással kapcsolatos szervezőmunka 1860 tavaszán éledt újjá, szerencsés hazai és nemzetközi viszonyok közepette. A Lombardia elvesztésével meggyengült Habsburg-monarchia területén 1859 nyara óta újult erővel támadtak fel ismét a nemzeti mozgalmak. Magyarországon is hazafias tüntetések sora, megélnékül kulturális élet jelezte a politikai légkör kedvezőbbre fordulását. A napisajtóban 1860 nyár elején jelentek meg a zenei lap alapítására vonatkozó hírek, majd az olvasókat toborzó előfizetési felhívás, s nem sokkal később, augusztus 8-án Ábrányi Kornél már a *Zenészet*i Lapok mutatóvív-számát küldte szét.³

Nincsenek pontos adataink az első évfolyam előfizetőinek számáról, de joggal feltételezhetjük, hogy a lapindítás tetemes költségeit, köztük az 1848-as sajtótörvényben előírt kaució kifizetését, jelentős részben Ábrányi Kornél földbirtokainak jövedelme fedezte. Ő fizette a nyomdai előállítás költségeit is. A korabeli magyar hírlapkiadói gyakorlat ellentétben ugyanis, mely szerint a lapok tulajdonosa általában a nyomdász volt, s a szerkesztő csupán a nyomdász-laptulajdonos alkalmazottja, a *Zenészet*i Lapok esetében fordított volt a viszony. Ábrányi Kornél, mint főszerkesztő, megvásárolta a lap tulajdonjogát: őt terheltek a nyomdaköltségek, de áldozatvállalása megteremtette a lap viszonylagos szellemi függetlenségét, az egységes irányítás lehetőségét.⁴

A *Zenészet*i Lapok 1860. október 3-tól hetente egy alkalommal jelent meg, 8 újságoldalon, 1 nyomdai ív terjedelemben. Előfizetési ára — évi 10 Ft — meglehetősen magas volt: átlagosan másfélszer annyiba került, mint a korabeli hasonló terjedelmű és periodicitású szépirodalmi, vagy politikai lapok. A magas árat némileg ellensúlyozta, hogy a hetilaphoz negyedévenként zeneműmelléklet is járult, kortárs magyar zeneszerzők zongorára, vagy ének-zongorára komponált műveiből.

Maga a hetilap, a 19. századi magyar újságok jellegzetes típusát képviselte, azt a lap típust, amely nem választotta szét a folyóiratokra és a sajátosan hírlapokra jellemző rovatokat, s a tudományos, ismeretterjesztő cikkek, valamint a referáló, hírközlő anyagok együttes közlésével, egyfajta kombinált lap típust hozott létre.

Ábrányi Kornél és munkatársai programja az európai színvonalú magyar műzenei stílus és a fejlett, polgári hangversenykultúra megteremtése volt. Legsürgősebb első feladataik egyike a magyar zenei szaknyelv kidolgozása és meghonosítása volt. Folytatásos zeneelméleti, zenetörténeti, zeneesztétikai sorozatokat indítottak, melyek a kor — első-sorban német — zenetudományi irodalmának magyar nyelvű összefoglalásával, kettős feladatot láttak el: korszerű zenei ismereteket terjesztettek, s megteremtették a magyar zenetudományi terminológia alapjait. Sorozataik sok esetben az első magyar nyelvű zenei tankönyvek első változatai, vagy fontos előzményei lettek.

A *Zenészet*i Lapok egyik legfontosabb rovata a különböző szerzőktől, különböző címeken 16 éven át rendszeresen jelentkező zeneműkritikai rovat volt. A Bartalus István, Mosonyi Mihály, Ábrányi Kornél tollából származó bírálatok, írójuk vérmérséklete szerint eltérő élességgel, de közös elvi alapról szóltak a legfrissebben megjelent magyar

³ A mutatóvív-szám tartalmilag azonos volt az okt. 3-i első számmal.

Az 1868—72 közötti évfolyamok megváltozott tulajdonviszonyára még visszatérünk.

zenei kiadványokról. Az olcsó sikerekre vadászó dilettáns nóta és csárdás szerzőket a szakmai színvonal védelmében marasztalták el; a zeneszerzői mesterség magasabb fokán álló német vagy francia zenekultúrájú „kozmpolita” zeneszerzőket, az idegen minták szolgái utánzása miatt bíralták. Eszményképük a kor legmagasabb zenei-technikai színvonalán álló zeneszerző, aki a magyar népdal és verbunkos hagyományok felhasználásával a német, francia, olasz nemzeti iskolákkal egyenrangú magyar nemzeti műzene-stílust teremt.

A *Zenészet*i Lapok vezetőikrei a távoli célhoz vezető út napi stratégiáját dolgozták ki. Kezdetben, a nemzeti összefogás szükségességének meghirdetésével, szövetségest kerestek a már meglévő kulturális és zenei intézmények vezetőiben. Nagyszabású elképzeléseket vázoltak fel a Magyar Tudományos Akadémia zenei hivatásáról, egy zenetudományi bizottság felállításáról, a Nemzeti Zenede és a pesti Nemzeti Színház megvalósítandó zenei reformjairól. Az említett intézmények konzervativizmusa, lassú haladása azonban már a 2. évfolyamtól kezdve a *Zenészet*i Lapok egyre hevesebb bírálatát váltotta ki.

Különösen a Nemzeti Színház művészeti vezetőivel éleződött ki a helyzet. A színház operatagozatának vezető karmestere, egyben a színházi zenekar tagjaiból alakított filharmóniai társulat vezetője, Erkel Ferenc volt. 1861-ben bemutatott Bánk bán című operáját a *Zenészet*i Lapok kritikája is korszakos jelentőségűnek értékelte. Munkásságát — műsorpolitikája vitatható volta miatt — mégis hamarosan sorozatos támadásokkal illették. Ahogy a filharmóniai hangverseny-kritikákban, a „Nemzeti Színház” rovatban Ábrányiék minduntalan szóvá tették, a karmester Erkel túl gyakran tűzte műsorára Verdi és a francia nagyopera alkotásait, és nem szerepeltette jelentőségéhez mérten Wagner művészetét.

Wagner művészetének kétféle megítélésében a magyar zenei élet 1860-as évekbeli nagy dilemmája fejeződött ki. Erkel a nemzeti opera első eredményeit féltette a német mester elementáris hatásától (ez húzódott kétségtelen Wagner miatti vonakodása mögött), míg vele szemben Ábrányi és köre a magyar műzene megújulásának egyik lehetséges mintáját látta és láttatta Wagner műveiben. A magyarországi Wagner-recepció története azonban, ahogy a *Zenészet*i Lapok Wagnerrel kapcsolatos későbbi állásfoglalásai is jelzik, nem csupán a művek befogadásának története. Az osztrák uralkodóházzal történt kiegyezés előtti években Wagner neve politikai szimbólum is volt: az ellenzéki Ábrányi és munkatársai számára a hangadó bécsi Wagner-ellenes körökkel szemben, Bécsből való függetlenségünk, önálló véleményalkotásra való jogunk zenei kifejezője. Ezt igazolja a két tábor későbbi közeledése is. Amikor a Nemzeti Színház színpadán a 60-as évek második felében sorra megszólaltak Wagner művei, a *Zenészet*i Lapok már egyre gyakrabban aggályainak adott hangot: a pesti növekvő Wagner-kultusz nem kimondatlanul is Erkel korábbi félelmét, a germanizáció veszélyét igazolta-e?

Wagner művészetének ellentmondásos értékelésével szemben Liszt Ferenc és a *Zenészet*i Lapok kapcsolata végig harmonikus volt. A lap vezető publicistái, Ábrányi Kornél és Mosonyi Mihály, Liszt magyar híveiként, egyik fő feladatuknak tekintették a Liszt-művek hazai népszerűsítését, a mester és Magyarország közötti közvetítő szerep vállalását. Programjuknak megfelelően a *Zenészet*i Lapok hírvovata hétről-hétre tájékoztatott a zeneszerző életének legfontosabb eseményeiről, készülő műveiről, külföldi és itthoni hangversenyeiről. A tárcarovatban színes életképekben, riportokban számoltak be egy-egy Lisztnél töltött látogatásról. A zeneműkritikai rovatban rendszeresen ismertették a legfrissebben megjelent Liszt-műveket, a hangversenybeszámolókból folyamatosan értékelték a Liszt-művek hazai terjedésének első eredményeit.

Fontos szerepet vállaltak a Liszt-elleni támadások itthoni semlegesítésében. Különösen a lap indulásakor volt nagy szükség erre. 1859-ben jelent meg Liszt *Dés bohémiens et de leurs musique en Hongrie* c. könyve, melynek a magyar cigányzenére vonatkozó téves

koncepciója heves hazai sajtótámadásokat váltott ki. A *Zenészet*i Lapokban 1861-ben, a könyv magyar változatának megjelenése alkalmából jelentek meg Mosonyi Mihály tárgyilagos hangú, Lisztet védelmező írásai. Recenziót írt a fordításról, mely sok pontatlansága, félreérthető fogalmazása miatt nem lehetett alkalmas Liszt gondolatainak hű közvetítésére: óva intett tehát a vita további elmérgesedésétől.⁵ Egy másik írásában maga is leplezetlenül beszél a könyv nyilvánvaló hibáiról, de azokat egy nagy ember megbocsátható tévedéseinek minősíti.⁶

A *Zenészet*i Lapoknak, közelebbről Ábrányi Kornélnak, döntő szerepe volt abban, hogy 1865 után Liszt egyre sűrűbben Magyarországra látogatott, 1875-ben az újonnan megnyíló pesti Zeneakadémia elnöke lett. Ábrányi, mint széles látókörű zenepolitikus és kitűnő szervező, jól felismerte, mit nyerhet a magyar zenei élet és mit az öregedő Liszt Ferenc, a kapcsolat folytonosságának megteremtésével. Minden alkalmat megragadott tehát, hogy a Zeneakadémia tervével kapcsolatban, vagy egy-egy jubileum, nevezetesebb társadalmi esemény alkalmából, a *Zenészet*i Lapokban Liszt hazahívását indítványozza. 1865-ben a Zenede fennállásának 25. évfordulója, 1867-ben a koronázás, 1869-ben az országgyűlés megnyitása, 1870-ben a pesti Beethoven centenárius, 1873-ban Liszt 50 éves művészi jubileuma, 1875-ben a pesti Liszt—Wagner hangverseny, jelentős részben Ábrányi Kornél kezdeményezése és szervező munkája révén válhatott Liszt-ünnepé, a magyar zenei élet új erőfeszítésekre sarkalló, kiemelkedő eseményévé. Elmondható, hogy a *Zenészet*i Lapok másfél évtizedes működésének egyik legnagyobb érdeme a magyarországi Liszt-kultusz kibontakoztatása és folyamatos ébrentartása volt. De a lap Liszttel való kapcsolata sajtótörténetileg is rendkívül fontos volt. Liszt művészetének propagálása a *Zenészet*i Lapok olyan állandóan visszatérő, központi gondolata volt, mely a lap azonosságát, egységes koncepcióját gyengébb periódusaiban is végig megőrizte.

Kevesébbé volt egyenletes a *Zenészet*i Lapok vonalvezetése a magyar műzenei törekvéseket szolgáló zenei publicisztika következetes kidolgozásában. A *Zenészet*i Lapok történetének 1866 májusáig tartó „hőskorszakában”,⁷ Ábrányi, Rózsavölgyi, Mosonyi, Bartalus munkásságának köszönhetően, megszületett az első elméleti számvetés, s vele párhuzamosan — Liszt, Erkel, Mosonyi műhelyében — beérlelődtek a múlt századi magyar műzene legjelentősebb alkotásai. Az 1866 októberében induló 7. évfolyamtól kezdődően azonban észrevehetően elerőtlenedett a magyar műzene programja, elkoptatottá váltak a népi hagyományra építő elméleti megfontolások. Ábrányi körül kicserélődtek a régi munkatársak, Rózsavölgyi még 1861-ben meghalt, Bartalus és Mosonyi személyes ellentétek miatt vált ki a lap szerkesztőségéből. Az új munkatársak, Ábrányi fiai és nemzedéktársai, Wagner eszméiért rajongtak, s apáiknál kevésbé volt fontos számukra a magyar műzenei nyelv kimunkálása. De a jelenség mögött ott érzékelhetjük a 19. századi magyar zenetudomány megoldatlan problémáját, a korabeli népdal-fogalom tisztázatlanságát is. A kor népies műdaltermése, melyre „népdalként” építeni akartak, az 1860-as évek végére már elhasznált zenei formuláival, nem lehetett alkalmas az európai rangra számottartó, magyar műzenei törekvések ösztönzésére.

1866 után, a magyar műzenei program elbizonytalanodása a *Zenészet*i Lapok profiljának bizonyos módosulását eredményezte. Kevesebb lett a zeneelméleti, zenetörténeti

⁵ MOSONYI Mihály: *Zeneirodalmi újdonság*. *Zenészet*i Lapok, 1861. VII. 17. 1. évf. 42. sz.

⁶ MOSONYI Mihály: *Levelek Paulina kisasszonyhoz*. *Zenészet*i Lapok, 1861. X. 17. 2. évf. 3. sz.

⁷ A *Zenészet*i Lapok 1866. máj. 6. és okt. 7. között a porosz—osztrák háború és az országban dúló kolerajárvány miatt nem jelent meg.

ismeretterjesztő sorozat, nagyobb teret kaptak a napi zenei élet eseményeihez kötődő kritikái rovatok és az oldott, csevegő stílusban írt tárcák. Érezhető volt, hogy a szerkesztők a közönség szélesebb rétegeinek megnyerésére törekedtek: több volt a versbetét, s a Nemzeti Színház rovatban, a lap történetében először, megjelent a rendszeres színműkritika. Hiába volt azonban a közönségnek tett minden engedmény, a lap állandó anyagi gondokkal küszködött: néhány száz előfizetőjéből nem tudta előteremteni a lap előállításának tetemes költségeit. A deficit csökkentésére Ábrányi a gombamód szaporodó fővárosi és vidéki dalegyletekhez fordult segítségért. Bennük remélte azt a társadalmi bázist, mely anyagi támogatásával biztosíthatta volna a lap fennmaradását.

A döntő fordulat 1868 szeptemberében következett be, amikor az Országos Magyar Daláregyesület Debrecenben ülésező vezetősége a *Zenészet*i Lapokat saját hivatalos közlönyéül fogadta el, 1868 decemberében megvásárolta a lap tulajdonjogát, s Ábrányitól átvállalta a lap előállításának anyagi terhét. Az új helyzet természetesen újabb programmódosulással járt együtt. A 9. évfolyamtól kezdődően az egyesület megbízott főszerkesztőjeként dolgozó Ábrányi, a lap fő feladatául a magyar dalárdamozgalom támogatását tűzte ki célul. Elkerülhetetlenül együttjárt ez a tematika bizonyos elszegényedésével. Felszaporodtak a lapban a helyi érdekű, vidéki közlemények, aránytalanul nagy terjedelemben jelentek meg a dalárdák belső szervezeti problémáival foglalkozó cikkek. A tartalom leszűkülését némileg ellensúlyozta, hogy a lapot ekkor olvasták a legtöbben. Bár a szerkesztőségi közlemények 1868 után is ostromozták az olvasóközönség közönyét, a lapfenntartására kibocsátott részvények jelentősen növelték az olvasók számát. Földbirtokosok, papok, tanárok, jogászok, kishivatalnokok, magyarrá asszimilálódó német származású polgárok olvasták a *Zenészet*i Lapokat a korabeli Magyarország minden vidékéről.

A tulajdonjog átadása az Országos Magyar Daláregyesület és Ábrányi között hamarosan nagy feszültségeket szült. Az egyesület vezetői sokallták a lap kiadására fordított összegeket, s más rovatok terhére a dalárdatematika további bővítését igényelték volna, Ábrányi viszont ragaszkodott korábbi széles látókörű szerkesztői koncepciójához, s nem volt hajlandó egyezkedni. 1872 őszére már elkerülhetetlenné vált a szakítás.

A lap legutolsó korszaka a csaknem 3 hónap szünet után, 1873. január 12-én újrainduló 13. évfolyammal kezdődött. Ábrányi visszavásárolta a *Zenészet*i Lapok tulajdonjogát, s ezzel ismét övé volt a lap szellemi arculatára vonatkozó döntés joga. Az előző évi konfliktusok után nem vállalta tovább a dalárdamozgalom domináló programját, s ezt a régi alcímhez való visszatérés is jelezte: a lap ismét „heti szakközlöny” lett „a zeneművészet összes ágai köréből”. Az univerzális szerkesztői koncepcióra — a dalárdatematika háttérbeszorulása mellett — az ismeretterjesztő rovatok felelevenítése utalt elsősorban. E zeneelméleti, zenetörténeti, zeneesztétikai sorozatok színvonala azonban már sajnálatos módon nem érte el az első korszak hasonló sorozatainak színvonalát, melynek az volt a magyarázata, hogy Ábrányi mellett már nem volt Mosonyi, vagy Bartalus nagyságrendű munkatárs. Néhány alkalmi szerző (Megyeri Károly, Gáspár Imre, Hajdu László) közreműködésétől eltekintve, a lapot gyakorlatilag Ábrányi írta. Többnyire ő szerkesztette a főváros zenei életéről szóló híreket, hangversenybeszámolókat is. Rendkívül gazdaggá vált ez az anyag. A Liszt személyével és művészetével kapcsolatos hírek mellett egyre több volt az újonnan alakult dal-, vagy zeneegylet, melynek színvonalas működése a szélesebb nyilvánosság érdeklődésére is számot tarthatott. 1871 óta Pesten működött Richter János, a magyar származású, később Európa-szerte ünnepezt Wagner-dirigens, aki a Nemzeti Színház karnagyaként Pesten is Wagner kultuszának megteremtője volt. De a fejlett operai és hangversenyélet mellett rendszeresen helyet kaptak a lapban a Zeneakadémia megalakulásával, majd első tanévvel kapcsolatos hírek is. — Mégis, ez az európai színvonalúvá felövő magyar zenei élet — paradox módon épp viszonylagos fejlettsége miatt — egyre kevésbé volt képes központi zenei lapja eltartására.

Egymás után jelentek meg azok a magyar nyelvű zenei tankönyvek, melyek a *Zenészet* *Lapok* ismeretterjesztő sorozatait nélkülözhetővé tették.⁸ 1872-től a konkurencia is megjelent a piacon, a Fellegi Viktor szerkesztette *Apollo* megindulásával. Ez a lap ugyan elsősorban zeneműfolyóirat volt, s nem hetenként, hanem csak kéthetenként jelent meg, borítója szöveges mellékletet is tartalmazott a legfontosabb magyar zenei hírekkel. Vonzerejét növelhette látszólagos olcsósága is: előfizetési ára évi 5 Ft volt, fele a régebbi folyóiraténak. Nem lehetett kétséges, hogy az új kiadvány megosztotta a *Zenészet* *Lapok* amúgy sem széles olvasótáborát.

A *Zenészet* *Lapok* egyre heroikusabb küzdelmet folytatott létéért. Megjelenése akadozott, a korábbi évenkénti 52 szám az utolsó 4 évfolyamban 41, 33, 38, illetve 15 számra apadt. 1875 után megszűnését már szubjektív okok is siettettk. A Zeneakadémia 1875. november 14-i megnyitása óta Ábrányi volt a Zeneakadémia titkára és több fontos tantárgy (zeneelmélet, zeneesztétika, zenetörténet, magyar zene) tanára. Zeneakadémiai feladatai mellett egyre kevésbé vállalhatta az „egyszemélyes” újság napi teendőit. Az utolsó torzó évfolyam volt a bizonyosság erre. A 2. zeneakadémiai tanév megkezdése előtt Ábrányinak már nyilvánvalóan választania kellett. Liszt Zeneakadémiája mellett döntött.

SZERZŐ KATALIN

Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében. Ismeretlen József Attila-dedikációk Takács Ferenc gyűjteményében. Értékes adománnyal gyarapodott 1983-ban a Hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár: Takács Ferenc (1893 – 1956) szociáldemokrata politikus¹ özvegye az intézménynek ajándékozta férje könyvtárának maradványát. A nagylelkű gesztussal nemcsak könyvészeti ritkaságok, irodalomtörténeti jelentőségű kötetek kerültek közgyűjteménybe, a 312 darabból (341 műből) álló kollekciónak arra is lehetőséget adott, hogy általa hozzávetőleges pontosságú képet alkothassunk a könyvtár egészéről, egy munkásmozgalmi vezető érdeklődési köréről, műveltségéről.

A szegényparaszti származású Takács 1893. október 2-án született Hódmezővásárhelyen, a fogékony, Ady-rajongó kőművestanonc 1908-ban lett tagja az építőmunkás szakszervezetnek, egyszersmind a szociáldemokrata pártnak.² A mozgalom ettől kezdve negyven esztendőre mindennapi életének részévé vált. A világháborúba az elsők közt hívták be, néhány hónap múlva azonban súlyosan megsebesült – mindkét térdét átlőtték – és hosszas kórházi ápolás után 1916-ban 50%-os rokkantként leszerelték. 1918 októberében már a helyi pártszervezet titkára, a Tanácsköztársaság kikiáltása után is vezetője az egyesült munkáspárt vásárhelyi szervezetének.

A háború alatt, a pozsonyi kórházban kőműves szakvizsgáját tette le, a szegedi Csillagbörtönben, ahová 1919 őszén került, németül tanult. Szabadulása után magánérettségét akart tenni, de a rendőri felügyelet alatt álló munkásvezető vizsgáját a megyei tan-

⁸ Lásd többek között: BARTALUS István: *Zene-katé Lobe után*, Pest, 1863; uő.: *Elemi összhangzat- és számjelzéstani Wohlfahrt után*. Pest, 1867; ÁBRÁNYI Kornél: *Elméleti s gyakorlati összhangzattan*. Pest, 1874, stb.

¹ *Munkásmozgalmatörténeti Lexikon*. Bp. 1976. 647–648. (Több adat, így a halálozás időpontja is téves.) – *Magyar Életrajzi Lexikon* 3., kiegészítő kötet. Bp. 1981. 774–775.

² Életéről bővebben l. HORVÁTH Julianna: *Takács Ferenc biográfiája*. Szeged, 1980. Kézirat. 116 + 23 l. (Szakdolgozat a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történeti tanszékén. Másolata a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében.)

felügyelő nem engedélyezte. 1923 őszén megnősült, 1924-ben iparengedélyt kért. 1926-ban negyedik jelöltként indult az országgyűlési képviselő-választáson, egyelőre eredménytelenül. A város parlamentjébe, a törvényhatósági bizottságba sikerült csak bejutnia három évvel később, a párt más képviselőivel együtt. 1931-ben újra képviselőjelölt, 1932 februárjától városi párttitkár. Tömeggyűlések szervezése, tiltakozó beadványok, javaslatok a válság elleni harc útjelzői — és a hatósági retorziók: bíróság, rendreutasítás, sajtóper, a gyűlések betiltása. Amikor 1933-ban a helyi ipartestület elnökévé választják, a miniszter felfüggeszti a testület önkormányzatát. Takács nagyon fontosnak tartja a tömegnevelést, a falusi szervezőmunkát, az 1931-ben létesült Munkásotthon előadások, eszperantó tanfolyam, legális és illegális szemináriumok állandó színhelye. Itt működik a dalárda, a szakcsoporthoz közös könyvtára (a harmincas években mintegy másfélezer kötettel), megfordult a Munkásotthonban Móricz Zsigmond, Veres Péter, vásárhelyi tartózkodásai idején állandó vendég József Attila.

Az 1935-ös választás a szociáldemokrata párt főlényes győzelmét hozta Vásárhelyen, Takács egy ciklus idejéig a tanyai, falusi lakosság, a mezőgazdasági szegénység szószólójaként a parlamentben folytathatta harcát. Hogy tevékenységét városa figyelemmel kísérhesse, folyóiratot indított: a *Magyar Alföld* (később *Nagy Magyar Alföld*) évi tíz számmal 1935—1939 között jelent meg Vásárhelyen. 1936-ban csehszlovákiai, felvidéki, majd dániai tanulmányutat tett, utóbbi helyen a szövetkezeti rendszert tanulmányozta. Az új választáson, 1939-ben a háborúra készülő Horthy-rendszernek Takács Ferencet is sikerült kibuktatni a parlamentből. A háború idején tovább dolgozott a helyi pártszervezetben, ezekben az években került szorosabb kapcsolatba a *Szabad Szó* c. hetilappal.

A felszabadulás után ott van a debreceni újrakezdők között, bevásárlóják a nemzetgyűlésbe, sőt a kormánynak is tagja. 1945. június 1-ig iparügyi miniszter, ez év őszétől földművelésügyi államtitkár, 1946 januárjától árvízvédelmi kormánybiztos is, a Siócsatorna építésének irányítója. 1948. május 20-án, mivel nem akart átlépni az alakuló Magyar Dolgozók Pártjába („Nem akarom elhagyni az utolsó percig azt a pártot, amelynek köszönhetem, hogy ember lettem.”), nyugdíjazták. Még az év őszén elvették a földjét, csakhamar nyugdíját is megvonták, s 1950. június 21-én hazaárulás vádjával börtönbe zárták. Szaládja három év után hallott róla először. 1955. november 26-án „kegyelemből” szabadon engedték, a börtönben szerzett betegsége azonban csakhamar elvitte, 1956. május 13-án meghalt. A Legfelsőbb Bíróság 1957. szeptember 25-én acta ki a határozatot ártatlanságáról.

Élete — vele kapcsolatban is elmondható ez — nyitott könyv. Tanulás, munka, egyszerűen megfogalmazható cél; állandó előrehaladás, emelkedés a munkásosztállyal együtt, használni a köznek. A versszerető kőművestanonc a könyvek segítségével, konok, kitartó önművelés útján szakmát, irodalmi, ideológiai műveltséget, a mozgalomban eltöltött évtizedek alatt pedig jelentős politikai tapasztalatot szerzett, de politikusként, vezetőként is ugyanaz a melegszívű, őszinte, egyszerű ember maradt, mint aki volt.

Széles körű érdeklődése — mint könyvei is mutatják — a szövetkezeti rendszertől a képzőművészetig sok mindenre kiterjedt. Nemesak magyarul olvasott, a börtönben, s a magánérettségire készülve, németül is megtanult, s angolul, franciául, eszperantóul is beszélt egy kicsit. Fiatal éveitől naplót vezetett, utazásait, ha csak munkát keresett is, igyekezett mindig ismeretszerzésre használni. Háza a harmincas évektől írók, művészek találkozóhelye, a rászorulóknak menedék: sokszor megfordult náluk Medgyessy Ferenc, Németh László, Erdei Ferenc, Somlay Arthur, de lehetőségeihez mérten mecénás is, támogatta az 1933-tól Vásárhelyen nyomorgó Kohán Györgyöt,³ s az ő költségén jelent

³ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Kohán-kronika*. Vásárhely, 1933—1943. = Művészettörténeti Értesítő, 1979. 1. sz. 51—64. p.

meg a vásárhelyi költő, Pákozdy Ferenc 1943-as *Förgetegben* című kötete és Shakespeare szonettfordításai.⁴ A népi írókon s a Szegedi Fiatalokon kívül, 1932—1936 között kapcsolatban állt József Attilával is.⁵ József Attila 1929 és 1935 között hónapokat töltött Vásárhelyen. 1929 februárjában érkezett először ide, 1930-ban, 1932-ben és 1934-ben az év jelentős részét itt töltötte Makai Ödön Szentesi (ma Szántó Kovács) út 24., majd Villasor 14. (ma Ady Endre út 4.) szám alatti otthonában, nővéreinél. Utoljára 1935 augusztusában járt a városban. 1930 májusában itt írta Fábián Dániellel a Bartha Miklós Társaság *Ki a faluba!* című röpiratát, 1932. december 14-én nagyszerű előadást tartott a kortárs költészetéről, 1934 tavaszán pedig a *Medvetánc* kötettervén dolgozik itt. Takács Ferencné visszaemlékezése szerint⁶ férjének a költővel való személyes megismerkedése az 1932-es előadás alkalmával történt. Ezt követően József Attila a Munkásotthon, és Galysai Miklós költő, későbbi múzeumigazgató vendégszerető háza, a „Müveröm” mellett gyakran fölkereste Takácsék Száraz utca 7/a számú házáat is, sokszor úgy, hogy együtt tértek haza a házigazdával a Munkásotthonból. Mint a Takács Ferenc által a költőnek írt levelekből⁷ is kitűnik, ismeretségük a hasonló gondolkodású emberek kapcsolata: Takács verset kért József Attilától a vásárhelyi *Magyar Alföld* számára (sajnos nem jött); cikke jelent meg a *Szép Szó* 1936-os első számában, 1935-ös választási győzelméhez a költő és Szántó Judit megleghangú levélben gratuláltak.

A *Külvárosi éjnek* a Takács Ferenc könyvei közt őrzött dedikált példánya valószínűleg megismerkedésük dokumentuma, bár érdekes módon a megajándékozott neve nem szerepel rajta. Attila másnak szánhatta (a dátum szerint 1932. október 24-én) a kötetet, de a nevet ugyanazzal a tintával sűrűn lehúzta, s csak a további szöveg olvasható: „szeretettel. Bp. 1932. okt. 24. József Attila”. (A könyv még névnap ajándéknak is tekinthető, hiszen Ferenc napja december 3-án van, s ők Takácsné szerint december közepén ismerkedtek meg.) Az 1934 karácsonyára megjelent *Medvetánc*-példány dedikációja már egyértelmű: „Takács Ferencnek meleg barátsággal. Bp. 1934. dec. József Attila”. Ez a kötet a rendes kiadáson kívüli száz kézzel számozott példány közül a nyolevannyolcadik.

József Attila kötetei mellett — a jelesebb dedikált művek sorát áttekintve — megtaláljuk a Takács-hagyatékban az Illyés kezenyomát őrző *Puszták Népe*, *Erdélyi József válogatott verseinek*, a *Fehér toronynak*, nyelv művelő könyvének, az *Árdeli szép holdnak* Vásárhelyi Pákozdy Ferenc első kötetének, *A Tisza sirályának*, Sárközi György *Dózsa* című drámájának, Számadó Ernő *Májusfa*, s Várnai Zseni *Ím itt az írás* című verskötetének ugyancsak ajánlással ellátott példányát is. (Ez utóbbi Rudnay Gyula Várnai Zseni portrérajzával megjelent számozott darab.)

A kollekcio néhány szép könyve Takácsnak a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával való kapcsolata emlékéét őrzi. Radnótinak a szegediek kiadásában megjelent korai művei közül találunk itt kettőt: a *Lábadozó szél* és az *Újhold* című kötet, Ortutay két munkája, a *Mondotta: Vincze András béreslegény, Máté János gazdalegény* című balladagyűjtését (Buday György fametszeteivel és dedikációjával) és Tömörkény Istvánról szóló tanulmányát, valamint Baróti Dezső *Juhász Gyula* c. művét. Különösen figyelemreméltó a szegedi kiadványok közül Buday György két fametszet-kötete, a *Boldogasszony búcsúja* és a *Book of ballads* (utóbbi szintén dedikált), valamint a Kner-tipográfia egyik legszebb munkája, az Ortutay Gyula—Buday György közös vállalkozásában közreadott híres *Nyíri és rétközi parasztmesék*. Ez a könyv grangerizált kötet, Takács Ferenc a kötés-

⁴ Megjegyzés a kötet kolofonján.

⁵ KŐSZEZFALVI Ferenc: *József Attila és Szántó Judit levele Takács Ferenchez*. = Honismeret, 1980. 2. sz. 23—24. p.

⁶ Takács Ferencné Balla Erzsébet, Hmvhely, Ady Endre út 32. sz.

⁷ József Attila válogatott levelezése. Bp. 1976. A 255., 261., 262., 271. sz. levél.

tábla és az előzéklap közé beragasztotta Buday György 1936. szeptember 6-án kelt, neki címzett levelét, melyben az vásárhelyi megismerkedésükről emlékezik meg, s küldi az ígért könyveket a Munkásotthon számára.

Néhány további számozott, aláírt bibliofil kiadvány Takács képzőművészeti érdeklődéséről tanúskodik, Dandé Józsefnek, Lajos Ferencnek és Molnár C. Pálnak a Magyar Grafikusok Könyvei sorozatban megjelent metszetgyűjteménye is megtalálható könyvei között, valamint Almási Gyula Bélának Vásárhelyen, 1947-ben kiadott fametszetkötete, az *Örökmécs*.

Takács Ferenc 1950. június 21-ig, elhurcolása pillanatáig gyarapította gyűjteményét, érdeklődésének, tájékozódásának megfelelően rendszeresen, tudatosan vásárolt könyvet. Könyvtára ebben az időben — özvegye szerint — mintegy tízszerese lehetett a közgyűjteménybe került maradéknak, körülbelül háromezer kötetből állt. (Börtönbe zárása után négy egymást követő éjszaka szállította el az államvédelmi hatóság budapesti, Széher út 92. szám alatti házából a könyveket, írásait, fényképeit, kitüntetéseit.)

Jegyzék, katalógus a gyűjteményről nem készült, így nem tudhatjuk, hogy az egész milyen összetételű lehetett. A könyvtárunkba került maradvány három német (Eötvös: *Der Dorfnotar*, Davids: *Der Buddhismus*, Marx: *Das Kapital*) és egy angol nyelvű (Buday: *Book of Ballads*) kötet kivételével valamennyi magyar nyelvű, 12 külföldön kiadott magyar könyvet leszámítva Magyarországon megjelent, kevés kivételtől eltekintve huszadik századi kiadvány. Mindössze hét az ennél korábbi. A legrégebbi egy Vácon, 1787-ben megjelent népszerű olvasmány, Della-Vallétól a *Szerelem példája az-az Szerentsés Florentziai*. A 19. századi kötetek közül figyelemre méltó egy 1842-es Biblia, Nagy Ignác 1844-es *Torzképek* c. munkája, és Váلكai Imre 1858-ban, Bécsben kiadott *Irodalmi s művészeti daguerreotypek* c. műve. Ebből a századból való még Virág Benedek *Poétai munkái*, valamint Petőfi verseinek és Az ember tragédiájának századvégi díszkiadású példánya.

(A külföldön, a bécsi Magyar, a pozsonyi Práger Kiadónál, illetve Komáromban, Kolozsváron és Zilahon megjelent könyvek szinte kivétel nélkül politikai munkák, mint például Szabó Ervin *Társadalmi és pártarcok a 48—49-es magyar forradalomban*, Kropotkin *A francia forradalom*, E. E. Kisch *A hét gettó*, E. Benes *Nemzetek forradalma* című könyve és mások.)

Ami a kötetek zömének korát illeti — amint az alábbi táblázat is mutatja —, a legtöbb 246 kötet 1911 és 1944 között jelent meg.

Időszak	Kötet	Az állomány %-a
18. sz.	1	0,3
19. sz.	6	1,9
1900—1910	25	8,0
1911—1920	43	13,8
1921—1930	63	20,5
1931—1940	99	31,4
1941—1944	41	13,3
1945—1949	25	8,0
1949 után	9	2,8
Összesen:	312	100,00

A 312 kötetes mintát jellemzőnek fogadva el azt mondhatjuk tehát, hogy Takács a tízes, húszas években vetette meg könyvtára alapjait, hisz a kötetek egyharmada ebből az időből való. Igazolva látjuk azt a természetes föltevést is, hogy politikai pályája csúcán, különösen a harmincas években s a koalíciós időszakban érezte leginkább szükségét a jó irodalomnak, ekkor vásárolta a legtöbb könyvet.

A 341 mű tartalmi megoszlását tekintve az arány 60–40%, a hagyaték 205 szakirodalmi és 136 szépirodalmi munkából áll. A részletes megoszlást a következő táblázatban szemlélhetjük:

Szépirodalom

Líra	45 mű, az egésznek 13,2, a szépirodalmi műveknek 33,1%-a
Epika	75 mű, az egésznek 22,0, a szépirodalmi műveknek 55,1%-a
Dráma	16 mű, az egésznek 4,7, a szépirodalmi műveknek 11,8%-a

Együtt: 136 mű, az egésznek 39,9, a szépirodalmi műveknek 100%-a.

Szakirodalom

Társadalomtudomány	184 mű, az egésznek 54,00, a szakirod. műveknek 89,8%-a
Természettudomány	21 mű, az egésznek 6,1, a szakirod. műveknek 10,2%-a

Együtt 205 mű, az egésznek 60,1, a szakirod. műveknek 100,0%-a

Jellemző a gyűjteményre — a tulajdonos érdeklődésének megfelelően — a líra hangsúlyos jelenléte, s talán még inkább az, milyen költséket olvasott Takács. Goethe kivételével kizárólag magyar, Balassit s Petőfit leszámítva csak kortárs szerző kötetét találjuk itt, egyedül Adytól hetet (!), azután Tóth Árpád összes verseinek ötödik kiadását, József Attila, Radnóti, Erdélyi József, Várnai Zseni már említett műveit, Fodor József, Jankovich Ferenc, Kiss József köteteit. (Ady négy prózai kötetével és négy róla szóló művel az irodalomtörténeti munkák között is fölbukkan.)

Az epikában már magasabb a külföldi szerzők aránya, bár a művek valamivel több mint fele itt is magyar. (Főleg kortárs szerzők, Móricz hat, Karinthy öt, Tömörkény három művel szerepel.) Jelen van egy-két kötettel például Dosztojevszkij, Knut Hamsun, Pirandello. Az angol prózát Shaw és Oscar Wilde képviseli, a franciát La Fontaine, Anatole France, Flaubert, a németet Goethe és Feuchtwanger, de megtaláljuk a gyűjteményben az Aeneis, a Kalevala példányát, Dantétól a Babits-fordította Isteni Színjátékot és a magyar, skót balladairódlom legszebb darabjait többféle válogatásban.

A líra és az epika gazdagsága mellett már-már szegényesnek tűnik a drámák választéka. A felerészben magyar és idegen munkákat tartalmazó kis kollekcióban Shakespeare és Moliere vígjátékai, tragédiái mellett Madách Tragédiája, Németh László *Cseresnyés-e* és Sárközi György *Dózsa*-ja a legjelentősebb színpadi mű.

A társadalomtudományi munkák csoportja a tartalmat tekintve igen széles skálájú. A politikai, filozófiai munkák mellett szép számmal találni itt történettudományi, irodalomtörténeti műveket, de képviselve van a szociológia, a néprajz, a vallás- és a művelődéstörténet. A szerzők többsége — a 184 mű közül 141-nél itt is magyar. A bolsevik eszmék hazai megjelenése idején Takács világnézete, szemlélete már kialakult — nem vált kommunistává, pártja elveit képviselte becsületos meggyőződéssel, egy átlagos szociáldemokratánál azonban — származásánál, olvasottságánál fogva — nyitottabb maradt. Sokkal érzékenyebb volt például a földkérdésre, az agrárproletáriátus helyzete érzelmileg is mélyen érintette, figyelemmel kísérte, ahogyan a népi írók újra fölfedezik Magyarországot, kereste a félf feudális helyzetből a kivezető utat.⁸

⁸ Személyiségének, tevékenységének jobb megismeréséhez további támpontokat ad MARJANUCZ László *Egy szociáldemokrata politikus pályája* c. cikke (= Délmagyarország, 1983. december 10. 8. p.), ezen kívül özvegye által összeállított részletes életrajza, valamint 1945 utáni cikkeinek és beszédeinek ugyancsak özvegye által összeállított gyűjteménye. Utóbbi két dokumentum szintén megtalálható a Németh László könyvtárban.

Jellemzően tükrözi mindezt a marxizmus, általában a társadalmi kérdések irodalmának könyvtárába emelt része. A *Kommunista Kiáltvány*, *A tőke* (1903-as, hamburgi, német nyelvű kiadása), a Szabó Ervin szerkesztette két kötetes Marx—Engels válogatott művei sűrűn aláhúzott, széljegyzetelt példányain kívül Lassalle, Bernstein, Kautsky, az ausztró-marxista Max Adler, Ottó Bauer, Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin, H. G. Wells könyvei voltak a polcán. Kézjegye tanúsága szerint újdonságként vásárolta meg például Henry Georg *Társadalmi kérdések* c. 1921-es, vagy Takács József *A földmunkásmozgalom célja és közelebbi feladata* c. 1922-es kiadású művét. Olvasta, használta Ágoston Péter *A magyar világi nagybirtok története*, Kerék Mihály *A magyar földkérdés*, Pogány József *Dánia a parasztdorádó* c. munkáját, megtaláljuk könyvtárában az egyke irodalmának oly fontos munkáit, mint Kodolányi *Baranyai utazása*, vagy Hidvégi János *Hulló magyarság* c. műve. Foglalkoztatják a tételes vallások és a marxizmus érintkezési pontjai is, tanú erre gyűjteményéből többek közt Barbusse *Jézus*, Renan *Jézus élete*, Schmidt József *Buddha élete, tana, egyháza*, Samuel Keeble *A szentírás szociális tanításai* c. munkája.

A természettudományokat képviselő viszonylag kisszámú kötet főleg építészeti, csillagászati, mezőgazdasági, biológiai ismeretterjesztő munkákat tartalmaz.

A hagyaték jó tíz százaléka sorozati példány, több-kevesebb darabja itt van a Kultúra Könyvtára, a Faust Kis Könyvei, a Tudományos Zsebkönyvtár, a Magyar Szemle Kincses-tára, a Magyar Szemle Társaság Kiskönyvtára, a Magyarok Könyvtára és a Szabó Dezső Füzetek sorozatának.

Takács az egyéni arculatú, jellegzetesebb kiadói kötést meghagyta, sok könyvét azonban ízlése szerint újraköttette, alkalmasint a legkedvesebbeket, legfontosabbakat. Így kaptak például a versek szinte kivétel nélkül egységes kék, a politikai munkák pedig fekete vászonkötést. A harmincas évek végén exlibris is készült a gyűjteményhez, a tulajdonos Kohán György Olvasó nő című művének kicsinyített másával látta el könyveit.

KÓSZEGFALVI FERENC

FIGYELŐ

Varjas Béla (1911–1985). Búcsúzom Varjas Bélától az Országos Széchényi Könyvtár képviselőjében. Azok nevében, akiknek emlékezetében maradandóan él volt főigazgatónk eddig még a történeti megértés jegyében kellően nem méltányolt könyvtárvezetői tevékenysége. Azok nevében is, akiknek pályakezdéséhez, indulásához az ő feledhetetlen személyisége adott vezetői és baráti ösztönzést.

Elköszönnék Tőled, Varjas Béla, a nemzeti könyvtárosok. Bennük él a bizonyosság, hogy a közvetlenül előttünk járók közül a nagy elődök sorába magasodsz, mert amit az Országos Széchényi Könyvtárban vezetőként vállaltál, keveseknek jutott osztályrészül.

Főigazgatói korszakodhoz, a nevedhez fűződik intézményünknek az új világ követelményeihez igazodó számos lépése. Főigazgatói kinevezéseddel azonos évben, 1949-ben a Széchényi Könyvtár kivált a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetéből és hivatalosan is nemzeti könyvtárrá nyilvánítva, önálló intézménnyé vált. A nagyobb lehetőségekhez jutott könyvtár szervezetének kialakítása nem történhetett meg máról holnapra: évek alatt fokozatosan ment végbe. De nem maradt egyetlen terület sem, amely ne részesült volna fejlesztésben. Új távlatokat nyitó reformok vették kezdetüket.

Ugyancsak vezetésed idején, 1952-ben, vagyis a Széchényi Könyvtár alapításának 150 éves évfordulójakor történt az a fordulat, amelynek keretében a kormányzat a Széchényi Könyvtárra ruházta az országos feladatok egész sorát. Ekkor történt az alapozás — most már a nemzetközi modellhez igazodás jegyében — a kor követelményei szerinti nemzeti könyvtári feladatrendszerhez.

A rendkívüli funkcióbővülés, valamint három vidéki (a keszthelyi, zirci és gyöngyösi) műemlékkönyvtárnak a Széchényi Könyvtár gondozása alá helyezése, továbbá újabb különgyűjtemények létrehozása szükségessé tette az intézet általános újjászervezését.

Minden mai munkánk kezdeténél ott van a Te kezéd nyoma. Kevesen kérdezték Tőled akkor: vállalható-e, elviselhető-e a roppant terhelés?

Vállaltad, mert megvolt a hozzáértésed, felkészültséged. Kiváló könyvtárosok, ígéretes fiatal kutatók közül emelkedtél a vezetői posztra, az intézmény saját neveltjeként. Tudtad: kikre támaszkodhatsz. Vállaltad, mert egyenes derékkal álltál az új társadalmi kezdeményezések vonalába.

„Tíz év óta nagyot fordult a világ” — írtad az 1955-ös tanulmányodban, amelyet a könyvtári tudományok alapjainak és rendszerének szenteltél. De tartottál tőle, hogy fel fordul a világ. Békétlenség tükröződött rajtad, többen még ellenkezést is láttak benned, amikor úgy vélted, hogy időnként a gondolatot a zűrzavar, a lendületet az eufóriás rajongás váltja fel. Az igényesség, a minőség, az érték pártján álltál.

Az egyetemi könyvtáros képzés megindítása is a nevedhez fűződik. E megbízatásod közben is tudtad, hogy tudományos ismeretnek a dolgok olyan látását szoktuk általában nevezni, amely a valósággal közvetlen, félreismérhetetlen és igazolható kapcsolatban van.

A könyvtári munka gyakorlatával — vagyis attól nem elszakadva — bizonyítottad oktatói és tudományos kutatói felfogásod helyességét.

Amikor a Széchényi Könyvtárból kiváltál, a könyvtáros szakma szegényebb lett, a tudományos kutatás meg gazdagodott Általad az elmúlt évtizedekben. Nekem nagyon hiányoztál, mert ha csak könyvtáros „inasként”, ha csak rövid ideig is, de könyvtárosi „segédmunkásként” kezded alá dolgozhattam kezdő korszakomban. Később is többször szükségem lett volna támogatásodra.

A Széchényi Könyvtárba visszatértem után, de különösen az elmúlt években, nagy elégtétel volt számomra néhány találkozásunk. Jó volt tudni, hogy az intézményünk Tudományos Tanácsának tagjaként tisztelhattunk. A szeptember végi, a régi falak közötti együttlétünk még táplálta bennem a reményt, hogy a könyvtár történetének új, fontos állomásához érkező is számolhatunk hozzáértéssel, tanácsaidal.

A reményem szertefoszlott. Búcsúzó Tőled, kedves Béla, így mondhatom, mert időközben Hozzád időződünk.

Ám, amíg élünk, mi a követőd, meg majd azok, akik nyomainkon járnak, amíg él a közösségi emlékezet, amíg lesz nemzeti könyvtár, a neved — többszörösen és több okból — megörökített marad.

HAVASI ZOLTÁN

Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől. Varjas Béla halálával folyóiratunk ismét egyik kiemelkedő személyiségét, egykori szerkesztőjét és újraindítóját veszítette el, azt, aki Kóhalmi Béla és Dezsényi Béla mellett a *Magyar Könyvszemle* 1945 utáni fejlődésére talán a legnagyobb hatással volt. Igaz, szerkesztői tevékenysége a bekövetkezett történelmi események miatt viszonylag rövid időre, mindössze négy-öt esztendőre korlátozódhatott, de ezek az évek alapvetően határozták meg folyóiratunk irányát a második világháború után kezdődő új történelmi korszakban.

Varjas Béla a felszabadulás után vette át a szerkesztést, és a folyóiratot a nehéz körülmények között is — az 1946. évfolyam vékonyka, mindössze másfél száz oldalnyi terjedelme jól jelzi a papírínséget — a legmagasabb színvonalra emelte. A kötet szerzőinek nevei is jelzik ezt, hiszen elég, ha csak arra hivatkozunk, hogy olyan, akkor még fiatal, illetve már beérkezett tudósok szerepeltek itt írásaikkal, mint pl. Csapodi Csaba, Dezsényi Béla, Gábrriel Asztrik, Gáldi László, Hubay Ilona, Kozocsa Sándor, Scheiber Sándor, Tolnai Gábor, Trencsényi Waldapfel Imre. Magas színvonala sem menthette azonban meg a folyóiratot, amely hosszú éveken át áldozatává vált a magyar könyvtörténet, de egész magyar könyvkultúránk számára is oly sok kárt okozó vulgarizáló tendenciáknak és művelődéspolitikai gyakorlatnak. E felfogás ellentétét vélt látni a *Magyar Könyvszemle* által képviselt irányzat és az akkor öröndetes fejlődésnek indult közművelődési könyvtárügyünk között.

Hogy e korszak elmúltával a *Magyar Könyvszemle* 1955-ben újra megindulhatott és a múlt évben elérhette a századik évfolyamot, jelentős mértékben Varjas Béla érdeme volt, aki a szocialista könyvtártudomány alapelveinek kidolgozása és a magyarországi egyetemi könyvtárosképzés megindítása mellett fontosnak tartotta a folyóirat újjáélesztését is. A *Magyar Könyvszemle* 1955-ben, Varjas Béla szerkesztésében folytathatta azt a régi hagyományokba nyúló, de a modern társadalmi és tudományos igényeket is figyelembe vevő hivatását, amely számos hazai tudományág számára is valóban alapvető, interdiszciplináris jelentőségű. A Magyar Tudományos Akadémia akkori Könyvtártudományi Főbizottságának folyóirataként jelent meg az a két évfolyam, amelyet az újraindítás után, Varjas Béla neve fémjelzett. Tartalmi gazdagság, a korábbi években elhanyagolt

tudományos könyvtárainkkal kapcsolatos és más színvonalas könyvtörténeti publikációk jellemezték ezeket az évfolyamokat. És bár az újabb történelmi vihar következtében Varjas Béla szerkesztői tevékenysége ezúttal is, sajnos, mindössze 2—3 esztendőn át tarthatott, maga a folyóirat túlélte az újabb krízist, sőt megerősödött és elérte a világ viszonylatban is ritka évszázados jubileumot. Hogy ez így történt, hogy a lap fennállásának 109. évében jár és hogy már a 101. évfolyama jelenik meg, abban nagy része volt annak az előrelátó, tudományos alapvetésnek, amelyet a felszabadulás utáni időszak első szerkesztője, majd a folyóirat újraindítója, Varjas Béla adott a *Magyar Könyvszemlének*.

Művelődéstörténetünkben jól ismert, hogy hazánkban Tótfalusi Kis Miklós óta nem annyira elismerés és kitüntetés, mint valami más jár azoknak, akik könyvkultúránk érdekében fáradoztak. Mi mégis bízunk abban, hogy a jövő e hagyományt mégis csak elveti egyszer, számba veszi és megbecsüli mindazokat, akik a magyar művelődés értékeinek megőrzése és a magyar nép számára való közkinccsé tétele érdekében tettek valamit. E reményben búcsúzunk Varjas Bélától végül azok nevében is, akiket mint szerkesztő éppen e folyóirat által indított el a tudományos pályán.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601—1635. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 2. tom. 1601—1635. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó. 856 l., 36 t.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* című bibliográfia, könyvvézeteli kézikönyv második kötete az 1601—1635 közötti korszak 774 hazai kiadványának leírását, ismertetését tartalmazza. E kötet szerves folytatása az 1971-ben megjelent első kötetnek (ismertetését l.: Dörnyei Sándor: *Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról.* Magyar Könyvszemle, 1972. 127—130.), mely 1972-ben akadémiai díjat kapott. Szabó Károly *Régi magyar könyvtára* 1. és 2. kötetében regisztrált művekhez képest, a vonatkozó korszakot figyelembe véve a gyarapodás mértéke mintegy 40%-os.

A bibliográfia összeállítói munkájuk elkészítése során változatlanul arra törekedtek, hogy a leírt nyomtatványokról az összes fontos információt közlétegyék: a bibliográfiai adatok után közlik a tartalmi, műfaji megjelölést, a különböző variánsokra, a későbbi kiadásokra, a szerzőre stb. vonatkozó adatokat. Pontos hivatkozásokkal ellátva összegezték a korábbi kutatások eredményeit, egy-egy műről gyakorta 1—2 oldalas értekezést közölve.

A kötet szerkezete is változatlan: a megjelenés időrendjén belül a nyomdászékhely betűrendje a meghatározó, ezt követően a szerző, ill. a mű címének betűrendje adja meg a kiadvány pontos helyét. A kutatók munkáját nagyban segítik a kötet végén közölt indexek: a 10 féle mutató (nyomdahelyek időrendi mutatója, nyomda-, személynév-, helynév-, cím-, incipit-, tárgy-, nyelvi és könyvtárak mutatója, továbbá fontosabb bibliográfiák konkordanciája) mely feltárást és sokszempontú visszakeresést tesz lehetővé. A kézikönyv végén az első kötethez hasonlóan megtaláljuk a kötetben közölt nyomtatványok 4×6 centiméteres címlap-reproduk-

cióit. E kitűnő ötlet elkerülhetővé tette a bibliográfiai leírásokban a néha feleslegesen hosszú címek teljes közlését. Viszont így a kutató mégis minden fontos adathoz hozzájuthat, s már ez önmagában is sok segítséget, információt adhat pl. egyes művek meghatározásához, azonosításához. Ezt a módszert korábban egyetlen bibliográfia sem alkalmazta, azóta viszont már külföldön több helyütt is követésre talált. Sajnálatos, hogy a jelen kötetben leírt példányok közül a legnagyobb igyekezet ellenére sem sikerült mintegy 10—12 mű esetében a címlapmásokokat beszerezni.

Az RMNY második köteténél, az előző képest lényegében egyetlen szerkesztési eltérést alkalmaztak az összeállítók. Az első kötetben az összes fennmaradt példány lelőhelyét megadták, itt viszont a 17. századi nyomtatványok sajátosságait figyelembe véve némi engedményt tettek: a fennmaradt példányok lelőhelyét csak abban az esetben tüntették fel egyedileg, ha a példányok száma nem haladta meg a tízet, ellenkező esetben csupán arról informálnak, hogy hány gyűjteményben hány példány található, továbbá felsorolják azokat a legnagyobb könyvtárakat, ahol a mű megtalálható. Ez nem csupán sok felesleges adatközléstől mentesíti a bibliográfiát, hanem a pontosabb, tudatosabb tájékozódást is segíti, hiszen egy bizonyos határon túli információ mennyiség már inkább dezinformál.

A bibliográfiát héttagú munkaközösség készítette: Borsa Gedeon, Fazakas József, Heltai János, Hervay Ferenc, Holl Béla, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit. A feldolgozás munkáját a munkatársak először nyomdahelyenként, ezután pedig műfaji szempontból osztották fel egymás között.

Az RMNY első kötetét megjelenése után a hazai és külföldi szakmai közvélemény méltán fogadta nagy elismeréssel, hiszen a bibliográfiai irodalomban nem ismerünk hasonló igényű vállalkozást, mely ilyen részletességgel foglalkozna az egyes művek forrásértékével, megjelenési körülményei-

vel, tartalmával. A most megjelent második kötet méltó folytatása ennek a munkának, az érintett tudományterületek művelőinek nélkülözhetetlen forrásértékű kézikönyve. Bizakodva várjuk a vállalkozás következő kötetének mielőbbi megjelenését.

SZABÓ SÁNDOR

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged 1983. JATE Bölcsészettudományi Kara. 648 l. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

Mindenki, aki a magyar könyvek történetével közvetlenül, vagy közvetve foglalkozik, őszinte érdeklődéssel kell, hogy kezébe vegye ezt a vaskos kötetet. A szegedi bölcsészkar régi magyar irodalmi tanszéke — Herepei János három kötetben közreadott írásai után — a szakma másik nagy öregének, Iványi Bélának könyvtörténeti dolgozatait jelentette most meg. A rendkívül dicséretes vállalkozáson belül is igen jó választás ez. Érdekes kép bontakozik ki a szerkesztői utószóából (599—601. l.) a most kézbe vett kötet keletkezéséről. Iványi jól ismert és sokak által értékelt *Könyvek, könyvtárak Magyarországon 1331—1600* (Bp. 1937) c. munkájának folytatása a szerző életében nem jelent meg nyomtatásban. A ma az MTA könyvtárában őrzött gépirat sajnos az 1663. évnél szó közben megszakad. Még így csonkán is igen jelentős forrásnak minősült, amit a kutatók eddig is haszonnal forgattak (vö. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. 304. l. 2. jegyzet, Ecsedy Judit). Nagyon helyes döntés volt tehát ezt a gépiratot nyomtatásban közreadni. Ehhez azonban a szerkesztők, Herner János és Monok István, igyekeztek megtalálni Iványi említett írásának hiányzó részét 1663-tól. Nyomozásuk sajnos — mindenki sajnálatára — hiábavalónak bizonyult, de mégsem volt eredménytelen: feltárták ugyanis Iványi rendkívül gazdag munkásságának fennmaradt emlékeit: 32 könyv, 132 cikk és ma 14 különböző lelőhelyen őrzött számtalan kézirat és levél (587—596. l.). Ezek közül a könyvtörténeti vonatkozásúakat jelentették meg a most ismertetésre kerülő, testes kötetben.

A kiadvány első felét a már említett „Könyvek...” c. munka teszi ki. Okosan, újra kiadták a kisebbik felét kitevő és még 1937-ben kinyomtatott részt (1601-ig (7—143. l.). A legfőbb értéket természetesen a közel kétszáz lap terjedelmű második rész jelenti az 1601—1663 közötti időkből, a-

mely most első ízben került kinyomtatásra (145—336. l.). Ennek értékelése és méltatása felesleges, hiszen aki csak kézbe veszi ezt az óriási anyaggyűjtést, bizonyosan tisztelettel és hálával adózik Iványi előtt, aki ezt összefoglalta, hogy így közhazsnúvá tegye. Szinte kimeríthetetlen kincsesháza ez ma és a jövőben is mindenki számára, aki a 17. század első kétharmadának hazai kultúrtörténetével foglalkozik. Található benne papír- és nyomdatörténeti adat, rövid és hosszú könyvtárjegyzék, könyvvásárlásról folytatott levelezés stb. mind-mind korabeli iratokból kimásolva. Iványi (1878—1964) ez irányú munkássága több mint fél évszázadot ölelt fel (1904—1959). E hosszú életút során rendkívüli mennyiségű és gondosan megrostált könyvtörténeti adatot gyűjtött össze mindenekelőtt Nyugat- és Északmagyarország levéltáráiból. Az eredeti dokumentumok egy része e század első felének viharaiiban elkallódott, ill. elpusztult, ami ennek a gyűjtésnek amúgy is meglevő értékét csak tovább fokozza.

A kötet következő részét (337—484. l.) Iványi öt könyvtörténeti tanulmánya alkotja. Ezek közül az Eperjessell és a Szepességgel foglalkozó három írása a *Magyar Könyvszemle* hasábján még e század tízes éveiben látott napvilágot. *Batthyány Boldizsár a könyvbarát* c. fontos tanulmánya ugyanennek a folyóiratnak negyedik folyamata utolsó köteteként 1948-ban korrektúrában maradt, és most első ízben kerül végre kinyomtatásra. További öt kisebb, korábban megjelent könyvtörténeti közlemény Iványitól alkotja a következő részt (485—501. l.), amelyek közül három ugyancsak a *Magyar Könyvszemle* között e század első és második évtizedében.

Az említett szerkesztők gondozásában került összeállításra a megint csak öt további közlést tartalmazó „függelék” (503—578. l.) olyan fontos könyvjegyzékek és könyves adatok közlésével az 1610—1704. közötti évekből, amelyeket Iványi emlegetett, esetleg kivonatolt. Külön kiemelés érdemel ezek közül Thurzó György terjedelmes könyvtárjegyzéke 1610-ből (505—535. l. — ezen belül igen részletes és alapos jegyzetek a Thurzó-könyvtárakról az 530—531. lapokon), továbbá a kiegészítő könyvtörténeti adalékok a Batthyányiak levelezéséből (553—578. l.) részben még Iványi, részben Herner és Monok gyűjtésében. Ez utóbbiak voltak azok is, akik jegyzeteket fűztek (579—585. l.) Iványi publikációinak jobb megértése érdekében, ill. felhívják a figyelmet a tárgyalt témákkal kapcsolatban megjelent további szakirodalomra. (Jó lett volna, ha e jegyzetek végén, az 584—585. lapon álló 11 csillagot követően nem

csupán az első négynél, de a többinél is a kötet lapszámára történő hivatkozást találva az olvasó. Ugyanez az eligazítás kívánkozik a jegyzetek legelejére is az 581. lapon.) A szerény szerkesztők igényes munkamódszerére azok egyetlen sora is élesen rávilágít, amikor Mossóczy Zakariás könyvtárának jegyzéke kapcsán megemlíti, hogy „a könyvtárjegyzék 882. tétele után kimaradt: „2 Opera Divi Bernardi”. Ez azt bizonyítja, akárcsak a több olvasati kiigazításuk, hogy az eredeti iratokban ellenőrizték az általuk közreadott szöveget. Csak gratulálni lehet az igényességhez. Ezt a nagyfokú szerénységet és hozzáértést nyilván a sorozat kiadójától, Keserű Bálinttól volt lehetőségük átvenni a fiatal szerkesztőknek.

A szerkesztői utószóából (599–601. l.) további részletek ismerhetők meg munkamódszerüket illetően, továbbá a kötet végén álló mutatók szempontjai is itt nyertek kifejtést. A lelőhelymutató rövid ugyan (610–613. l.), de igen hasznos, hiszen összefoglalja Iványi összes hivatkozását az eredeti forrásokra. A kiadós személy- és helynévmutató (614–642. l.) ilyen forrásgyűjtemény jellegű kiadvány esetében, mint amilyen az Iványi-kötet is, elengedhetetlen. Ez az a kulcs, amely hozzáférhetővé teszi azt a kincsesbányát, amelyet a kötetben publikált adatok képviselnek. Ezért is nagyon fontos, hogy ez a kulcs minél tökéletesebb legyen. Sajnos a fentiekben ismételtelen dicséért igényesség, a mutatókban nem érvényesült olyan mértékben, mint a kiadvány törzsrészeiben. Mintha a vállalkozás végére kifogyott volna egy vagy több is az ilyen, rendkívül munkaigényes feladathoz nagyon fontos kellékekből, mint amilyen az idő, a kedv, a türelem, a segédkönyvekben való jártasság stb. Távol álljon tőlem a szándék, hogy most kipécézzem és tollhegyre tűzzek apróbb botlásokat és hiányosságokat, mégis szükségesnek látszik a fenti kritikái megjegyzés konkrét példákkal történő alátámasztása.

Még az utószóban (600. l.) olvasni arról, hogy nem lehetett biztosan azonosítani a „Monasterium” helynevet. E földrajzi fogalom alatt a mutatóban (632. l.) az 546. és 550. lapszám olvasható. Segítségükkel megtudható, hogy a turóci jezsuita rendház könyvtárában 1704-ben Hermann Busenbaum és Peter Wittfeld jezsuiták egy-egy könyvét írták össze, amelyet „Monasterij” 1657. és 1656. években készítettek. Ez esetben nem kell valami közelebről meg nem jött kolostori nyomdát fedő „monasterium”-ra gondolni, hiszen — amint ez pl. a Sommervogel-féle nagy jezsuita-bibliográfiából kiderül — az

impresszum: „Monasterij Westphaliae apud Bernardum Raesfeldium”. A nyugat-németországi Münster városával azonos tehát a „Monasterij”, ahol Bernhard Raesfeldt nyomdász 1628–1658 között dolgozott, mindenekelőtt éppen a jezsuiták megrendelésére.

A mutatóban magában a névalakok megválasztásáról persze igen sok szempontot lehet felhozni pro és kontra, mégis vannak olyan általánosan elfogadott elvek, amelyeket nem helyes figyelmen kívül hagyni. Ilyen pl. a francia nevekben szereplő határozott névelő („la” és „le”), amely alá kell a betűrendbe besorolni (pl. La Fontaine, Le Nötre). Különböző elrejtve marad a kereső szeme elől az a „Nove, Siegneur de la” (434, ill. 633. l.), akit mint François de La Noue, dit Bras-de-Fer „La Noue” alatt lett volna helyes szerepeltetni. A kötet törzsrészeiben (477. l.) olvasható „Singreiner” a mutatóban „Singreiner”-ként szerepel, míg a neves bécsi nyomdász neve valójában Joannes Singrenius, azaz Hans Singriener volt. De még csak át sem kell lépni a Lajtán, hogy a mutató „Juul”-név problémájára bukkanjunk. (A mutatóban címben az „I, J” együtt szerepel, azonban az alájuk tartozó szavak mégis egymástól elkülönítve találhatók.) Gabriel Ivul, hazai jezsuitáról van szó, akit minden illetékes forrás (pl. Szinyeyei) ez utóbbi névforma alatt tart számon.

Még több a probléma a helynevekkel. Akadnak teljesen elhibáztak: pl. Baden-Baden, amely a párizsi Jodocus Badius Ascensius humanista, nyomdász és kiadó nevéből kerekedhetett, vagy „Ugnad”, amely a német nyelvű levél egyik főnévből sikeredett félre. Külföldi városneveknél szemmel látható a bizonytalanság sok esetben: pl. a 35. lapon „Gandani” a levél keltének helye, amelyet a mutatóban „Gaudani” alatt lehet találni, ami pedig nem mindegy, mert az előbbi (helyes) a belgiumi Gent, míg az utóbbi a hollandiai Gouda latin neve. Az 549. lapon olvasható „Valentiae” sem a franciaországi Valencienne, hanem a spanyolországi Valencia, Reutlingen városa pedig nem azonos Riedlingen-nel, amint ezt a mutató állítja. Ugyanott Passau (Patavia) alatt két lapszám található: az első valóban a bajor városra vonatkozik, de a második viszont az itáliai Padovára. Bosszantó, amikor az utalás nem található (pl. Hardervicium l. Harderwijk), mert így nem lehet eljutni a keresett lapszámhoz. Kevésbé zavaróak a kisebb helyesírási hibák: pl. Brigg — Brieg, Aschafenburg — Aschaffenburg. Ezzel szemben félrevezető lehet, ha ugyanaz a helynév két névalak alatt is szerepel (pl. Eisenstadt — Kismarton, Mailand —

Milánó), hiszen ha a kereső az egyikre rá talál, nyilván azt hiszi — de sajnos tévesen — hogy most már minden erre vonatkozó lapszámot ismer. Feltehetően a nyelvismert korlátai miatt maradtak ki egyes adatok a mutatóból: pl. a 453. lapon „de terminis Misnensibus” — Meissen nem található, az 517. és 524. lapon összesen négyszer is szerepel a „prasky”, azaz prágai jelző és kétszer a morva őrgrofság, de egyik lapszám sem került be a mutatóba. Szokatlan a morvaországi „Olmüe” városnak ez a formája, hiszen a korabeli magyar „Alamóc”, a németből később átvett „Olmütz” és a hivatalos „Olomouc” egyaránt jobban cseng ennél. De a hazai helynevek esetében sincs hiány gondokban: egész sornál tapasztalható elírás (pl. „Murana vár” Murány vára helyett), a magyar névforma kifogásolható hiánya (pl. Rechnitz = Rohonc), téves magyarra fordítás (pl. „Nagytapolczanensis” nem Nagytapolca, hanem Nagytapolcsány — vö. 639. lapon „Tapolcsány”, amely ráadásul a betűrendben „Tacitus” elé került), csonkult névalak (pl. „Gerlach” Gerlachfalva helyett) stb. Nem kérhető számon, csupán figyelembe ajánlható a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány első két kötete mutatóinak használata, ahol a feloldatlanul maradt helynevek közül nem is egy megtalálható (pl. Rarpoek = Rárbók, Vogendrizer = Wagendrüssel).

A szándékoltnál jóval hosszabbra sikerült a fenti példátár, amely így a kívántnál esetleg nagyobb hangsúlyt kapott. Talán azért így sikerült mégis érzékeltetni, hogy milyen, a szó szoros értelmében vett kulcsszerepe van a mutatóknak. A most ismertett kötet önmagában a mutató kritikájának ezt a terjedelmét nem indokolta, de a fentiek elindítottak — legalább is bennem — olyan gondolatsort, amely a hazai, tudományos publikációk túlnyomó többségének egyik Achilles-sarkához vezetett: a mutatózáshoz. Hiába készülnek a legigényesebb kiadványok, ha az azok hozzáférhetőségét hivatott mutatók színvonala több kategóriával elmarad magától a múltól. Az információk mai özönében csak a közvetlenül érintett szakembereknek igen szűk köre vállalkozik arra, hogy egy új kiadványt teljes egészében végigolvasson. Sokkal nagyobb azoknak a száma, akik saját munkájuk során csupán érintőleges kapcsolatba kerülnek e munkákkal. Az őket érdeklő fejezetek, lapok, vagy akár csak egyetlen adat hozzáférhetősége viszont mindenekelőtt a mutatókon múlik.

Visszatérve az Iványi-féle kötet ismertetésére, ki kell emelni annak a sorozatnak jelentőségét, amelyben az napvilágot látott: *Adattár XVI—XVIII. századi szelle-*

mi mozgalmainak történetéhez. A szegedi egyetem I. sz. Magyar irodalomtörténeti tanszéke és annak vezetője, Keserű Bálint „kiadói jegyzet” cím alatt (602—606. l.) programbeszámolót adott az eddigi kötetekről és kitekintést további terveikre. Már évek óta és egyre elmélyültebb munka folyik a könyvtörténet, és ezen belül a hazai XVI—XVIII. századi könyvjegyzékek feldolgozásával az említett tanszéken és a szegedi Egyetemi Könyvtárban. Ennek eredménye a „Könyvtártörténeti Füzetek” c. sorozat eddig napvilágot látott, első két kötete 1981-ből és 1982-ből. A most kifejtett elképzelések további, igen ígéretes kilátásokat körvonalaznak a könyvtártörténet számára. All ez természetesen mindenekelőtt a hazai érdeklődőkre, de éppen a régi könyvtári leltárak nemzetközi anyaga bizonyára felkelti a külföldi szakemberek érdeklődését is, akik szinte kizárólag a fentiekben alaposan megtárgyalt mutatókra támaszkodhatnak. Őket támogatja még az igen rövid, de így is hasznos német és angol nyelvű összefoglaló a kötet végén.

BORSA GEDEON

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Felelős szerk. NÉMETH Mária. Bp. 1983. [1984] 547 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenységét és a hazai könyvtári életben betöltött szerepét dokumentáló Évkönyv első lapjain három nekrológ olvasható. Jóború Magdától, aki 24 éven át volt a könyvtár főigazgatója, Ferenczy Endréné búcsúzik, megállapítva, hogy „főigazgatói működése a magyar nemzeti könyvtár történetének elválaszthatatlan és jelentőségében mégis önálló korszak”. A történész, irodalomtörténész, tudós bibliográfus és szaktudományos felkészültségű könyvtáros, Kemény G. Gábor életútját, tevékenységét Havasi Zoltán elevenítette fel, a sajtótörténet és a 19. századi magyar—német irodalmi kapcsolatok farradhatatlan kutatójának, Dezsényi Béláné Szemző Piroskának portréját Lakatos Éva rajzolta meg. Mindhárom eltávozott szakember irodalmi munkásságát teljességre törekvő bibliográfia tárja fel.

Az Évkönyv a továbbiakban a hagyományként rögződött szerkezeti felépítést követi: a tárgyév történetéről szóló beszámoló után a távolabbi múlt történetéről és a jövő terveiről szóló dolgozatok következnek, majd a könyvtár munkatársainak könyv- és művelődéstörténeti tanulmányai zárják a kötetet.

Somkuti Gabriella, a könyvtár Igazgatási Osztályának vezetője az éves beszámolóban tárgyszerűen ad számot az intézmény egyes osztályainak munkájáról, a hazai könyvtári életben vállalt feladatok teljesítéséről. Ugyanakkor nem hiányzik a beszámolóból annak elismerése sem, hogy a vári felkészülés érdekében bevezetett kényszerű korlátozások, bizonyos munkáknál a személyi feltételek hiánya, az örökös helyhiány és az ebből fakadó rossz munkakörülmények miatt a nemzeti könyvtár egyre nehezebb helyzetben kénytelen a megnövekedett feladatokat ellátni. A sokrétű tevékenységből most csak azt emeljük ki, hogy a Széchényi Könyvtár 1981-ben vált országosan is elismert hivatalos kutatóhelyé. Az OSZK mellett működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1981. évi munkájáról Papp István vezetésével a Központ osztályvezetőinek kollektív jelentése számol be.

1981-ben jelent meg a Széchényi Könyvtárhoz kötődő tudományos munka kiemelkedő teljesítménye, Berlász Jenő műve, amely az alapítástól 1867-ig dolgozza fel a nemzeti könyvtár történetét. A 20. századi történet feltárását több kutató munkájaként lehetne megjelölni. Haraszthy Gyula, Havasi Zoltán, Kovács Ilona tanulmányai után egy hiányzó periódus, az 1919–1935 közötti korszak tudományos munkáját és kiadványi tevékenységét elemzi Németh Mária irattári kutatásokkal dokumentált dolgozata. Németh Mária, aki már az 1945–1974 közötti korszakot is feldolgozta, ezúttal olyan periódust tárt fel, amikor a Széchényi Könyvtár „rangját, nemzeti könyvtári mivolta mellett — tisztviselőinek egyéni kutatói súlya és saját tudományos munkájának eredménye biztosította”.

Történeti dokumentumokat tesz közzé Hőgye István, aki Széchényi Ferencnek a Zemplén vármegye levéltárában őrzött leveleit közli. A „Zemplén Vármegye Közönységével” történeti lelváltásból megtudjuk, hogy a Széchényi által küldött katalógusért hálából a megye könyves almáriummal járult hozzá, hogy a könyvek az „Országos Könyves Tár Házában Pesten szép rendben” tartassanak.

A történeti fejezet ezúttal először bővült ki jövő idejű tervek, elképzelések közlésével. Zirsz Péter *Az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásai. Helyzetkép és teendők a kilencvenes évekig* című tanulmánya az Országos Könyvtárügyi Tanács felkérésére készült. Az Évkönyvben olvasható még három külső szakértő, Futala Tibor, Kovács Zoltán és Vajda Erik rövidített tanulmánya. A témakörbe vágó írások közlésével sajátos helyzet állt elő, a

külső szakértők itt szerepelnek, míg az OSZK szakembereinek írásait a *Könyvtári Figyelő* 1982. 2. száma adta közre. Vajon nem lehetett volna a témakör megbontása nélkül, akár az egyik, akár a másik fórumon kellő teret biztosítani minden érdekeltnek?

Az Évkönyv harmadik fejezete a 16. század végétől a 20. század első harmadáig rendkívül széles körben ad ízelítőt a könyvtár dolgozóinak tudományos tevékenységéből. Vásárhelyi Judit Szenci Molnár-kutatásainak margináliáján született az *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója* című tanulmánya. A *Fides Jesu et Jesuitarum* című népszerű polemikus iratról Vá-sárhelyi kimutatja, hogy a mű második kiadása mögött (Oppenheim, 1610) Szenci Molnár Albert és éppen Heidelbergben tartozkodó honfitársai álltak. A mű magyar fordítójának, Kecskeméti Sánta Jánosnak nemcsak egész pályáját feltárja, hanem szövegkritikai vizsgálatokat is végzett fordítói módszere tisztázásához.

Héjjas Eszter A *kurucmozgalom francia kapcsolatait* követi nyomon az 1674–1679 közötti időszakban. A dolgozat az összes nyomtatásban elérhető forrást feldolgozva rendkívül részletesen értékeli a kurucok francia orientációjának diplomáciatörténeti eseményeit.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok csoport munkatársai folytatják a 17. századi magyarországi nyomdák működésének szisztematikus feltárását. Pavercsik Ilona korábban a löcsei Brewer-nyomda történetét dolgozta fel és adta közre, Ecsedy Judit a gyulafehérvári nyomdával foglalkozott. Ezúttal ismét egy felvidéki város, Kassa nyomdászattörténetébe kaptunk betekintést Galli Katalin és Pavercsik Ilona tollából (*Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*). A betűkészletleírással és gazdag illusztrációs anyaggal dokumentált tanulmány két korszakkal foglalkozik, Dániel Schultz és utóda működésével (1623 és 1639 között) és az 1660-as 1670-es évek ellenreformációs nyomdászataival.

Borsa Gedeon könyvtörténeti tanulmánya a magyar irdalomtörténeti kutatások számára is hoz új adalékokat (*18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben, Martin Ender kiadványai Magyarországon részére*). A címben megjelölt gyűjtőkötet 12 magyar nyelvű népkönyvet tartalmaz, olyanokat is, amelyek szövege eddig ismeretlen volt. Borsa Gedeon beható betűtípusvizsgálatokkal tisztázta, hogy valamennyi művet Martin Ender nyomtatta Nürnbergben a magyarországi könyvpiac számára. A tanulmánya arra is figyelmeztet, hogy a Bayerische Staatsbibliothek hatalmas állományának

16—18. századi hungarika anyaga még számos meglepetést tartogat a magyar művelődéstörténet kutatóinak. Az utolsó mondatok pedig felkeltik az érdeklődést a folytatás iránt, ahol a nyomdászattörténeti vizsgálatok után a kiadvány tartalmi feldolgozásáról is olvashatunk.

A hazai cigánisztika jeles kutatója, Ve-kerdi József *Két korai cigány szógyűjtemény Magyarországról* című közleményében egy 1738-as levél adatait ismerteti, valamint Kazinczy Ferenc kéziratban maradt cigány szógyűjtését teszi közzé.

Szelestei N. László folytatja a *18. századi tudós világról* szóló tanulmány sorozatát. Ezúttal Kollár Adám és Tersztyánszky Dániel szerepét tisztázza a magyarországi tudós társaság tervezetével kapcsolatban (1763—1776). A kéziratok forrásokat feloldozó elmélyült tanulmány számos, a szakirodalomban eddig tévesen megfogalmazott megállapítás tisztázásához járult hozzá. A dolgozat függelékekben Szelestei N. László a tudós társaság 1763. évi tervezetéknek dokumentumait teszi közzé.

Ugyancsak a 18. századi műveléstörténet kutatásához járul hozzá Somkuti Gabriella dolgozata (*Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő.*) A tanulmány első része a méltatlanul elfelejtődött költőnő életét és munkásságát eleveníti fel, a második rész Újfalvy Krisztina 173 tételből álló könyvtárjegyzékét értékeli ki. A töredékes információkat közlő jegyzék műveinek azonosítása nagy munka elé állította a szerzőt, aki sikeresen határozta meg a könyvtár jellegét, helyét a 18. századi magánkönyvtárak között: „E gyűjteményt — bár újra csak magyar nyelvű műveket tartalmazott — már nem illethetjük a »jellegzetesen női bibliofília« jelzővel, hiszen bőven található benne kortársi világi szépirodalom és tudományos mű (történelem, politika, ismeretterjesztő irodalom), vagyis mindaz, ami magyar nyelven a hazai szerzők, ill. fordítók jóvoltából akkor elérhető, olvasható volt”.

Berlász Jenő tanulmánya a zágrábi Nemzeti Könyvtár Dugonics kéziratát ismerteti (*Egy ismeretlen Dugonics-kézirat. A zágrábi „Karikléa”*), feltárva kapcsolatát a nyomtatásban megjelent és a kéziratot Dugonics-művekkel.

Fried István elméleti kérdések tisztázását tűzte ki célul a *Készttség, újítás, periodizáció a kelet-közép-európai romantikában* című tanulmányában és ezt a tőle megszokott igényességgel valósítja meg.

Ambrus Zoltánra emlékezik a kötet utolsó írásával Fallenbüchl Zoltán (*Ambrus Zoltán az író és könyvgyűjtő*). A személyes hangú, ám tényiszteelő tanulmány a századfordulós próza jeles képviselőjének

életútját, munkásságát és könyvtárának tragikus sorsát örökítette meg.

*

Az OSZK Évkönyv tudós szerzői most is magasra emelték a kiadvány színvonalát. Am nem szabad elfeledkezünk arról, milyen felemás helyzetben vannak az itt publikálók. Hálásak lehetnek a könyvtárnak, mert szinte egyetlen tudományos folyóirat sem publikál olyan terjedelmes közleményeket, mint az Évkönyv. Ugyanakkor aki itt teszi közzé írásait, számíthat arra, hogy a szakirodalom nem mindig veszi tudomásul. A 800 példányban megjelent Évkönyv könyvtárak polcaira (vagy mélyére) kerül, bár különlenyomatok készülnek, ez mégsem jelenti ugyanazt, mintha könyvesboltban forgatható, megvásárolható kötetről lenne szó. Viszont azt is be kell látni, hogy ilyen vegyes tematikájú (és drága) kötet nem mindig találna vásárlóra. Vajon a Széchényi Könyvtár miért nem eleveníti fel *Az OSZK kiadványai* sorozatot, amely akár egy-egy terjedelmesebb munka, akár egy szerző több összefüggő tanulmányával ismét a hazai tudományos könyvkiadás érdekes színtelje lenne. Ha az Évkönyv a könyvtár életével, történetével és terveivel foglalkozó önálló kiadvánnyá jelenne meg, a művelődéstörténeti témák kiadására pedig (akár hivatásos kiadóval társulva) bátrabban vállalkozna, nemcsak tudományos hírneve növekedne, hanem tudós munkatársai megtartására és aktív részvételére is biztosabban számíthatna.

NÉMETH S. KATALIN

Magyar könyvészet, 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica, 1921—1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 1. Általános művek — Filozófia — Vallás. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Budapest 1980, Egyet. Ny. 841 l.

Azonos szerkesztő, tehát azonos szerkesztési elvek, azonos szívósság és azonos pontosság: a kötetről mindazokat a dicsérendő jellemzőket felsorolhatnánk, amelyeket a nyelvészetet és irodalmat tartalmazó már megjelent két kötettel kapcsolatban elmondunk, s amelyeket ezeknek használati bizonytalannal igazolva láttak. Emé újabb kötet áttanulmányozása során világosan kirajzolódott, hogy most a három kezdő ETO-szám — 0 Általános művek — 1 Filo-

zófia — 2 Vallás — műveinek rendszerbe csoportosításánál nehezebb feladat hárult a szerkesztőre, munkatársaira, de a lektorokra is. E három szakterület már nehezebben adja meg magát az ETO szorításának, gyakoriak a döntést kívánó átfedések. Csak egyetlen példa: „170 Etika, erkölcs” és „241 Vallás-erkölcstan”. A két szak természetesen elméletileg élesen elválasztható egymástól, de a könyveket általában nem az ETO-rendszer páncélzatának figyelembe vételével szokták írni. Sokszor persze a szerző személye, az alcím vagy sorozatcím, esetleg a kiadó egyértelműen eligazíthatja a szerkesztőt, de számos esetben minden bizonytalanságot lehetett kitérni a könyv kézbevétele előtt. Még jó, ha így a tartalomjegyzék választ adott, és nem mertült fel alaposabb szakértői elmélyedés kívánalma. Ez az egyetlen példa is megvilágíthatja, hogy milyen erőfeszítéseket kívánt ez a kötet. Még akkor is, ha figyelembe vesszük az Előszónak azt az egész kötetre érvényes megállapítását, miszerint régebbi bibliográfiai törekvések bizonyos fokig segítségére voltak a munkálatoknak.

Az eddig felsorakoztatott megmondolások fokozottan érvényesek például a „80 Gyűjteményes művek” kategóriájára. Az ebben szereplő művek mindenképpen kiszorulnak az ETO gyors eligazítást kínáló szerkezetéből, így a legkülönbébb szakterületek kutatóitól külön figyelmet igényelnek. Éppen ennek az ugyancsak elgondolkozató fejezetnek áttanulmányozása juttatta eszünkbe hajdani jó Kőhalmi Bélának híres megállapítását, hogy egy bibliográfia is lehet izgalmas olvasmány. Az e szakterülethez sorolt könyvekről, illetve sorozatokról nyújtott analitikus feltárás 40 lapon keresztül olyan kincsesbányát nyit, amelynek rejtett értékeit eddig a szakbibliográfia is legfeljebb ha felvillantották. Ennél a fejezetnél érzem leginkább az ember, hogy a könyvek regisztrálásán túl e bibliográfia mennyi más értéket is rendelkezik. Szellemi keresztmetszetet ad egy korszakról, annak igényeiről, célkitűzéseiről, vágyairól és problémáiról. Nem tekinthetjük-e például „a magyar nem filozófikus nemzet” — állítás elgondolkodtató igazolásának azt a tényt, hogy a 841 lapos műben a három szakterületből a filozófiának elég volt alig 70 lap, ami nagyjából 8%-nak felel meg?

A bibliográfia első megjelent kötetének impresszuma 1980, a másodiké 1981, ezé a harmadik, jóval igényesebbé 1983. A nagy vállalkozás tehát nagyjából dícséretesen tartja magát az évenkénti megjelenés tervéhez, s ez a kötet már szinte láthatni engedi az alagút végét. A tervezett kilenc kötetből a két utolsó már az indexeket fogja

tartalmazni, tehát az alapműnek közel fele kezünkben van. Különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a természettudományokat és alkalmazott tudományokat felölélő 4. kötet anyagának gyakorlati haszna éppen az Előszó szerint „a felhasználó szempontjából napjainkban már kevésbé számottevő”. Annál nagyobb izgalommal várjuk a „Társadalomtudományok” és a „Művészet, földrajz, történelem” három kötetét, amely a munkálatoknak legnagyobb erőfeszítését jelenti. Hiszen maga az ETO is utal arra, hogy a 3-as szakrendnél mindig szem előtt kell tartani azt, hogy az ide sorolt művek egy része bizonyos idő múltán inkább a Történelem szakba kívánkozik. Szívvel kívánjuk az eddigi lendületet ezekhez a soron következő és annyira várt kötetekhez.

KELECSÉNYI ÁKOS

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Publ. par Péter KIRÁLY. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó, 503.

Az európai művelődéstörténet kelet-európai összefüggéseit feltáró kutatások fokozatos kibontakozása figyelhető meg a felvilágosodás, illetve a 18. és 19. század fordulójára körüli évtizedek kultúrájának területén. Újabb kiadványok és tanulmányok tanúsítják, hogy a magyarországi és kelet-európai polgári átalakulással, a nemzeti megújulási mozgalmakkal s reformtörekvésekkel kapcsolatos kutatások növekvő mértékben foglalkoztatják a szakembereket. A vizsgálódás jellemzője, hogy a társadalomtörténet művelődési területei döntő tényezőkné bizonyulnak a fontosnak ítélt fejlődéstörténeti szakasz feltárásában. A művelődéstörténeti tudatformák a korforduló szellemi, művelődési áramlatai szemszögből bizonyos kelet-európai sajátosságok révén, kölcsönös érdeklődést váltanak ki. Elmondható ez a Budai Egyetemi Nyomda korabeli tevékenységére is, mivel szorosan összefügg a közép- és kelet-európai felvilágosodás és polgárosodás történetével.

A *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848* c. gyűjteményes kötet anyaga több mint fél évszázadról ad áttekintést. Létrejött a 1977 szeptemberében szervezett nemzetközi tudományos eszmecseréhez fűződik. „A Budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi, kulturális és politikai fejlődésében, 1777—1848” című konferencia megrendezésére az Egyetemi Nyomda alapításának 400. évfordulójára alkalmából került sor. A mintegy 100 fővel, egyharmadában külföldi részt-

vevővel lezajlott nemzetközi találkozó elsődleges célkitűzése az volt, hogy a hazai és külföldi szakemberek közösen vizsgálják az Egyetemi Nyomda sokoldalú tevékenységét, különös tekintettel a budai nyomdának a kelet-európai népek kulturális fölemelkedésében és politikai fejlődésében betöltött szerepére.

A konferencia munkája három szekcióban folyt: összesen hatvanhat előadás hangzott el; interdisciplináris jellegénél fogva, számos szakterület képviselői adtak elő. A forrásanyagot a mintegy 5500 különböző nyelvű kiadvány alkotta, amely a jelzett időszakban Budán megjelent: 1723 latin, 1379 magyar, 924 német, 672 szerb, 278 román, 229 szlovák, 127 horvát, 72 héber-jiddis, 41 kárpátukrán, 23 bolgár, 30 egyéb (görög, olasz, francia, angol) nyelvű mű. Ez utóbbi kettő vizsgálatára nem került sor, mivel csak valamely magyarországi nép vagy népcsoport számára készült kiadványokkal foglalkoztak. A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Tudományos Akadémia rendezésében megvalósult konferencia szervezését az egyetemi Szláv Filológiai Tanszék végezte, a kötet szerkesztőjének kezdeményező irányításával.

A konferencia anyaga a három szekcióban elhangzott általánosabb értékű és szűkebb témakörű, többnyire egy nyelvet vagy népet érintő előadásokból tevődik össze. A kötet szerkesztése kettős csoportosításon alapul; az első általános részbe (Problèmes généraux, 27—151) az anyag kb. egyharmada került, a másodikba (Contributions réparties par peuples et langues, 153—471) a többi, a következő sorrendben: Allemand, Bulgare, Croate, Hébreux, Hongrois, Néogrec, Roumain, Russe, Ruthène, Serbe, Slovaque, Yiddish. Ezt követi a megközelítőleg nyolcszáz egységet számláló válogatott bibliográfia hasonló rendben: „Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848 impressorum” (477—497), ami célszerű kiegészítése és tanulságos befejező része a soknyelvű kiadványnak.

Mindez összefügg a kelet-európai nemzeti újjászületést kísérő jelenségekkel, például anyanyelvi mozgalmakkal, nemzeti irodalmi törekvésekkel, a politikai szintéren küzdő írói értelmiség publicisztikai munkásságával, a társadalmi, világnézeti, öntudati összetevők változásával, eszméletörténeti problémákkal. E szélesmedrű átalakulási folyamatban különleges jelentőségűvé válnak a politikai és kulturális élet célszerű eszközei, a küzdelem hatókörét és ideológiái befolyását növelő közvetítő elemek, mint a könyv, a tankönyv, sajtó és ezek létrehozója, a nyomda. A fentiekre

vonatkozó tudományos kutatás és nemzetközi információcsere szempontjából a jelen kötet az utóbbi évtizedek egyik leggazdagabb tanulmánygyűjteménye, mind elvi, mind módszertani tekintetben.

A kötetbe került mintegy hatvan előadás egyharmada, ide sorolva a három bevezető referátumot (Kőpeczi B., Király P., Sziklay L.) valamint a közel ötszáz könyvet bemutató kiállítás megnyitóját (Szekely Gy., Käfer I.), az általános tematika anyagát alkotja. Az idekapcsolódó, meglehetősen változatos témájú, egy-egy népet vagy nyelvet érintő előadások összességükben szintén tartalmaznak általános érdekű tanulságokat. A rendkívül gazdag tanulmányanyag részletező bemutatása helyett csupán néhány általános érdeklődésre számot tartó vonás kiemelésére korlátozódunk,

Jóllehet egyöntetű véleményként könyvelhető el a Budai Egyetemi Nyomda működésének hazai és kelet-európai szempontú pozitív értékelése, az eddigi rávonatkozó szakirodalom meglehetősen szegényesnek minősült. Ezúttal nemcsak számba vették, hanem kritikailag feldolgozták s új kutatásokkal, levéltári forrásokkal kiegészítették a régebbi eredményeket. Az erre vonatkozó polémiákat helyenként a kötet is tükrözi (195—197, 435—436), rögzítve újabb kutatásokra is ösztönző ellentétes nézeteket. Örvendetes jelenség, hogy a magyar szakemberek részvétele jóformán minden nem magyar témát érintő nyelvi csoportban megállapítható, ami a hazai kelet-európai kutatások föllendülésének biztató jele, s a tudományos együttműködés szándékának kifejezése. Elmondható, hogy a konferencia interdiszciplináris anyagával a filológiai munka sokrétűbbé vált, s az Egyetemi Nyomda tevékenységével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom az előzményekhez képest megújult.

Ezzel összefüggésben merül föl az egész kötet alapvető értékelési szempontja, mennyiben teljesült a konferencia eredeti célkitűzése, s mi újat hozott a nemzetközi tudományos tanácskozás. A tömörség kedvéért utalhatnánk G. Wytzens bécsi résztvevő konklúziójára, ami az újdonság erejével hatott, hogy ti. az Egyetemi Nyomda működésének ilyen sokoldalú és árnyalt bemutatására eddig még nem került sor; a pozsonyi E. Pauliny és a moszkvai T. M. Islamov pedig a történelmi kurzus kutatásában érdekeltek együttes részvételének és együttműködésének tényét hangsúlyozták (p. 473—474).

Új megvilágításba került a kelet-európai értelmiség szerepe a budai könyvkiadás és az értelmiség öntudatosodása összefüggésében. Ezekben az évtizedekben a népek és nyelvek eredetéről, történetéről szóló viták

a tudós eszmecserék körébe tartoztak s „az a levelezés, amely magyar, román, szlovák, német, szerb értelmiségiek között folyt, ilyen kérdéseket is azt bizonyítja, hogy a nyelvi és kulturális különállás nem feltétlenül vezetett nacionalista ellentétekhez” (Köpeczi B.). Mivel a birodalmi kormányzat inkább akadályozta, mint elősegítette a népek öntudatra ébredését, az értelmiség feladatvállalása rendkívüli jelentőségűvé vált. Ez a tartós feladat a népművelésnek a nemzeti célok szolgálataiba állítása volt, egyszersmind a nemzeti célok tudatosítása a művelődés különféle eszközeinek, így a sajtónak és a könyvkiadásnak igénybevételével (Niederhauser E.). Az Egyetemi Nyomda új, eddigi legteltesebb kiadványjegyzéke alapján, a publikációk jellegét, mennyiségét és nyelvi megoszlását tükröző számszerű adatokra támaszkodva megállapítható, hogy az 1777-től 1848-ig terjedő szakasz a legfontosabbnak minősül az intézmény négy száz éves történetében. Egy olyan átfogó témakör, mint „eszmei, irodalmi és művészi áramlatok a Budai Egyetemi Nyomda kiadványaiban” tanulmányozása azzal a tanulsággal járt, hogy a jelzett időszakban „teljesen ismeretlen volt egyetlen ideológiai vagy egyetlen művészi és irodalmi irány túlsúlya vagy éppen egyeduralma” (Sziklay L.). A kereskedelmi vállalkozás művelődéstörténeti jelentőségét meghatározza, hogy a Budai Egyetemi Nyomdája minden Magyarország területén élő nép és nemzetiség kulturális haladásának szolgálatában állt (Käfer I.).

A számszerű adatok jóllehet önmagukban is figyelemre méltóak, az elemzés a kisebb megjelenési számok esetében is új megállapításokat eredményezett. A viszonylag magas német, szerb, valamint román, szlovák, horvát nyelvű kiadási arányszámhoz képest alacsonyabb számú kárpátukrán vagy bolgár budai könyvkiadás jelentősége rendkívülinek mondható. Történeti szerepe jelentősebb volt az ukrán kultúra szempontjából, mint ezt maguk a Nyomda szervezői gondolták. Kiadványai ugyanis nem csupán az akkori Magyarország ruszin (ukrán) lakossága között terjedtek, hanem a Kárpáton túli ukránok körében is, hatásuk kiterjedt Nyugat-Ukrajnára is. Külön is foglalkoztak a kárpátaljai ukránok első nyomtatott nyelvtanával, amely az ószláv nyelvi rendszer mellett bemutatta a kisorosz nyelvet, s az élő népnyelvet (G. M. Rudlovesakova, Rot S., Misley P., s mások). A Magyarország határain kívül élő népek művelődését szolgáló budai kiadványok körébe tartoznak a bolgár nyelvű könyvek. Közöttük van az első újbolgár nyomtatott könyv is. A kutatók szerint az Egyetemi Nyomda vetette meg

a bolgár könyvkiadás alapjait, s kiadványainak nagy szerepe volt a bolgár olvasóközönség kialakításában, elősegítette a nyelvújítást és az egységes bolgár irodalmi nyelv megeremtését (G. K. Veneditkov, M. Bur M.). A többi példákra is kiterjedő összegező megállapítás, hogy a Budai Egyetemi Nyomda „egyrészt tudatosan irányított nyelvi-helyesírási munkájával, másrészt az egységes irodalmi nyelvek és helyesírások kidolgozására adott ösztönzéseivel, továbbá liberális nyelvi-helyesírási szemléletével elősegítette a nemzeti nyelvű irodalmak kibontakozását” (Király P.). Magyar vonatkozásban szintén elmondható, hogy a korabeli nyomdák közül a legnagyobb jelentőségű volt a magyar irodalmi nyelv fejlesztésében és az olvasóközönség kialakításában (Benkő L., Fülöp G., Szathmári I.).

A *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848* gyűjteményes kötet teljes anyagának értékelése az egyes kutatási ágak nemzetközi képviselőire hárul. Az új eredmények nemcsak az eddigi kutatások kritikai összegezése szemszögéből érdemelnek figyelmet, hanem megalapozzák a Budai Egyetemi Nyomda sokrétű tevékenységének összehasonlítható módszerű feldolgozását is. Ebben a művelődéstörténeti különféle ágazatainak kelet-európai szakemberei egyaránt érdekeltek, s a kötet tanulságai szerint készek a termékeny együttműködésre. A nemzetközi rangú kiadvány mind a szerkesztői teljesítmény, mind az Akadémiai Kiadó munkája révén elismerést érdemel.

HOPP LAJOS

Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvai, csatakronikái. A kötet anyagát fölmutatta, egybeszerkesztette, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Pogány Péter. Bp. 1983. Magvető K. 667 l. (Magyar Hírmondó.)

A magyar ponyvairodalom ismert szakértője nemrégiben érdekes kiadvánnyal lept meg bennünket. Felmutatta és kísérelt meg a kötetet felszerelve sajtó alá rendezte az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc egykorú ponyvanyomtatványokban megjelent magyar nyelvű epikus és lírai verstermését. Nem volt könnyű feladat sem az eddig ismeretlen, szétszórt anyag felderítése, sem a megmentett daraboknak minden részletkérdésre kiterjedő jegyzetelése. Csak hosszú évek fáradságos munkájával sikerülhetett a majdnem kivétel nélkül egyedi darabokat fellelni, és a szövevényes háttér felderítésével a megértésükhöz szükséges tájékoztatást összehozni. Pogány

Péter mindkét vonakozásban elismerésre méltó munkát végzett.

A sajtó alá rendező az 1848—1849-es eseményekkel egykorú ponyvaénekekben (nevezi őket eseménykrónikáknak, haditudósító verseknek, csatakrónikáknak, újságoló-verseknek is) a XVI. században született históriás énekek nagy családján belül kialakult ún. tudósító versek utolsó kivirágzását látja; a kiadvány jelentőségét a versek *forrásértékében* jelöli meg, abban, hogy a márciusi forradalom és a szabadságharc eszmeáramlatainak, érzelmi kavargásainak hiteles maradványai a hosszas „elföldeltség után” a magyar önismeret számára hozzáférhetőkké váltak.

A kiadott epikus, főként pedig a lírai versek aránylag kevés költői szépséget mutatnak. Tartalmukat tekintve azonban érdekes információkat adnak, s vannak forró, igazi poézisú részletek is.

Az „első szabad tavasz virágaiból” (1—10. számú versek) az öröm és lelkesedés, az uralkodó osztály és a király iránti hála árad. A szerb és horvát mozgolódások hírei a nemzeti érzést fokozzák, a verselők fegyverfogásra, kölcsönjegyzésre biztatnak. Uralkodó a derűlátás: a magyar—német—rác—horvát testvéri egyesüléséből szabad földön jólét, fény fakad. Az idő haladtával azonban egyre több a disszonáns hang a horvátok, rácok, románok magatartása miatt. Még reménykednek, hogy Ferdinánd király rendet teremt; szerető magyarjai ismételten Budára várják. A nyár végére egyre csökken ez a remény, egyre többször nyer kifejezést a leszámolásra készülődés. Az összeütközésekről szóló beszámolóknak felerősödik a nemzeti elfogultság, a gyűlölködés, de nem takarja el a politikai felelősségre törekvés szándékát, a függetlenség, a szabadság ügyével való azonosulást. A nyár folyamán elkezdett versekben (11—30. szám alatt) az önvédelmi harc napi eseményei az uralkodó téma: újoncállítás, hadba vonulás, a délvidéki csatározások. A kiadvány harmadik fejezetében közölt 31—48. számú versek részben Jellasiékkal foglalkoznak. Ponyvára kerül a császári biztosként Pestre küldött és ott felkoncolt Lambert főparancsnok esete, az áruló gróf Zichy Ödön felakasztása, a bécsi forradalmároktól kivégzett hadügyminiszter, Latour históriája. A legtöbb hírt az egyre termékenyebb ponyvaverselő, Putnoki József (1814—1854), „újságai” szolgáltatják a volt jobbagy, János gazda, és a hajdani földesúr közt folyó esti diskurzusok keretében. Akár a nemzet többsége, Putnoki is szembekevert a királlyal; megveti, mert álnokul a magyarok ellen fordult. Ünnepli, népszerűsíti viszont Kossuthot. Ő tudósít a

bécsi eseményekről s ő a magyar Rózsa Sándor költészet első lantosa. A ponyvaversetek napirenden tartják továbbra is s szerbek, románok, szlovákok dolgát. Nagyön megcsöcsök az egykorú ponyvaepika termése 1848—1849 téli időszakában (49—59. sorszám). Alig van visszhangja az osztrák hadsereg ellenünk indított támadásának. Schlick, Windischgrätz előnyomulásának, a móri vesztett csatának, a kormány menekülésének, Pest megszállásának nem akad népi lantosa. Csak a február 11-i újszegedi győzelemről, a március 5-i „igen nevezetes szolnoki csatáról” szól ponyvaének. (A Felvidéken visszavonuló honvédsereg branyiszköi hőstétéről közölt személyes műköltői termék, századvégi visszaemlékezés.) Bem erdélyi sikereiről szóló hála-vers is van egykorú ponyváról a kiadványban. A tavaszi hadjáratból (60—76. számú versek) a bicskei, isaszegi csatáról a Bach-korszak szegedi peres iratai emlegetnek üldözendő ponyvanyomtatványokat, de ezek elvesztek. Budavár győztes ostromáról Putnoki és Greguss Ágost mámoros éneke került ponyvanyomtatványon nyilvánosságra. Mindketten megemléknek az előzetes tavaszi győzelmeket is. Jelent meg több katonadal, induló, táborigény, de a tavaszi győzelmek nem hozták meg a ponyvaénekek kivirágzását, csak a verses epikáét némileg. Legalábbis eddig nem kerültek napfényre. Az 1849. év nyarának szomorú eseményeiről, a szabadságharc bukásáról pedig egyáltalán nincs nyomtatott epikus ponyvaversünk (77—85. sz.). Igaz, hogy az ilyenek megjelentető nyomdák székhelyeit (Debrecen, Szeged, Szarvas stb.) is megszállta az ellenség. A szomorú vég költői megörökítéséből a dugdosott kéziratok lapokról két szép, népszerűvé vált verset közöl a kiadvány. A 83. számú a fegyverletétel utáni bujdosó katonát, a 84. (Döbrentei Gáhbortól!) különböző volt honvédelalokokat állít elének érzelmi telítettséggel.

A közölt anyag összességét tekintve, úgy tűnik, hogy a sajtó alá rendező túltette magát a könyv alcímében jelzett elven. Nemcsak 1848—1849 ponyváit, csatakrónikáit közölte ugyanis, hanem, ahol hézagot talált a „naprakész” röpiratok sorában, ott más forrásból merített. Így pl. mindjárt az első, a márciusi ifjakról szóló darabot Sárosi Gyula *Arany Trombitájából* közölte, holott az csak 1848 decemberében jelent meg, tehát nem egykorú emlék, és nem is olyan ponyvakiadvány, mint amilyenek eredetileg a válogatás anyagául szolgáltak. A későbbiek során is többször merít az *Arany Trombitából*: 51. — Windischgrätz Pesten; 58. — Bem Erdélyben; 60. 63. — a tavaszi hadjárat; — 64.

a debreceni trónfosztás; 65. — a nagysallói és komáromi győzelem. Még kevésbé tekinthető egykorú ponyvának Dolinay Gyula *A szabadság aranykönyve* című kiadványa. Dolinay az események után fél évszázaddal íratta meg népies formában az ifjúság számára 48/49 verses krónikáját, melyből mintegy 500 sort vett át Pogány. Ezek a 48., 53., 62., 77., 79., 81., 82. sorszámot kapott szövegek nála. Nem számíthatjuk ponyvának, de stílusutáznak igen, Jókainak négy énekre tervezett, de az 1848 novemberi-decemberi események miatt csakán befejezett *Pan Jeluszicát*. Ez a műkötői szatíra az *Életképek* egymás utáni öt számában jelent meg akkor. — A 84. szám alatti „A szabadság vértanúi az aradi várban” címmel, „Jaj, de búsan sűt az őszi nap sugára” kezdettel közölt szép ének az 1875-ben napvilágot látott *Az igaz magyar a XIX. századból. Honvéd-dalok, katonabúcsúzó és hazafias magyar dalokból* való közvetlen átvétel ugyan, de Pogány Péter a 640—43. lapon véglegesen igények megoldani a máig élő híres szöveg genezisést az 1849-es keletkezés óta. Hadd említsük még meg a Kriza (47. szám alatt), Kálmány (20, 57. szám alatt) népköltészeti gyűjteményéből újra közölt verseket.

Az előszóban azt írja Pogány, „most összeillesztődött szemünk előtt egy új hazai eposz némileg, melynek különféle — nem ritkán névtelen — szerzői közös megtervezés nélkül is, szándéktalanul is egységesebb, költőibb tudósító művet alkottak”, mint Sárosi Gyula az *Arany Trombitáiban*. Az összeillesztés munkáját a sajtó alá rendező végezte el.

Ez, természetesen keveset változtat a kiadvány értékén. Így is megismerkedhetünk a 48-as forradalommal, az ezt követő szabadságharc tömegmozgósító versszerzésével, bár minden valószínűség szerint a Bach korszak üldözései, erőszaka sokat megsemmisített közülük. Részt vettek a néplelkesítő, tájékoztató, nagyrészt Tinódi újságverselő műfaját foltámasztó munkában nemcsak olyan költők, mint Czuczor Gergely (8., 49., 50.), Lévy József (84.), Tárkányi Béla (73.), Vajda János (4.), továbbá irodalmunk olyan alakjai, mint Döbrentei Gábor (7., 85.), Greguss Ágost (34., 69.), de szerepet vállalt benne Petőfi Sándor (28.) és Arany János is (24., 25., 74—76.). Ismeretes, hogy Arany „a nép lelkesedésben tartására a *Szabadság zengő hárfája* címmel ponyvafüzeteket adott ki, illetőleg szándékában volt ilyen vállalkozást folytatni. A Belügyminiszterhez intézett kérvénye szerint azért, „mert megmaradásunk egyik fő feltételének a népköltészet leghálás feladatának” tartotta „a népre és a hadseregére lehető leg-

nagyobb kiterjedésben hatni.” Kétségtelen, hogy ennek a ponyván terjesztett költészetnek Arany János a legjobb képviselője.

A kiadványban közölt versanyag kb. a kötet 2/3 részét, a kísérő jegyzetek 1/3-át teszik ki. Ez az arány dokumentálja a sajtó alá rendező komoly munkáját. Az *Előszó* a kiadás célját, körét, értékét határozza meg. Az *Utószó* a nyomda-kiadói központokat, azok háziszerszöit, a ponyva-nyomatványok sorsát, lelőhelyeit, az eligazodást szolgáló különféle mutatókat tartalmazza. Ezenfelül bőséges jegyzetapparátus szolgálja az egyes versek megértését, a sokszálú eseményekben való eligazodást, a szereplő személyek, a versek szerzőinek (pl. a titokzatos hajdúszoboszlói, termékeny Radó Imrének), a nyomtatványok kiadójának tisztázását. Ki kell emelnünk utóbbiak közül a pesti Bucsánszkyt s a debreceni Telegdit. Eddigi adatokat ellenőriz és helyesbít. A személyekről minden apróságot földerít. Meghatározza vagy legalább valószínűsíti a versek íróit, a versek szerzetési körülményeit idejét. Utánnyomoz valaha meglevő kiadványoknak. Többször aprólékos filológiai munkával tisztáz kérdéseket, új ismeretekkel gyarapítva irodalomtörténeti ismereteinket. Néha túlságosan is tiszteli a tényeket: Pl. Czuczor *Riadójában* javíthatta volna a kiadás alapjául vett forrás szövegromlását: 4. vsz. 3. sorában „A zsarnokok román népek vigadjanak”-at (zsarnokok *torán*); az 5. vsz. 2. sorában a régtis szólalokat: *huszitanak* megváltoztathatta volna a mai *uszítanak*-ra; a 7. vsz. 3. sorában „ereszszük drága vért” helyett jobb lett volna a másik két forrásban szereplő *eresszünk*.

Ki kell még emelnünk, milyen hozzáértelessel beszél Pogány Péter a ponyvanyomatványok címkének farnetszeiről, amelyek újságillusztráció történetünknek is eddig hiányzó sajátos gyöngyszemei (496—499. lap). A vaskos kötetben 25 eredeti képből gyönyörködhetünk.

A magyar könyv- és hírlapbibliográfia szakemberei örömmel vehetik tudomásul azt az adatot is, hogy a Petrik I. 457. szerint *folyóiratnak* számontartott és eddig hiába keresett „Alföldi csaták” e népies harci füzetek egy részével azonos (492—3. lap).

A „Riadj magyar!” összesítve 18 nyomdaműhely, azonfelül 7 kiadó, majd 41 versszerző anyagából merített, ugyanakkor újabb leletek hírét a szerző hálásan várja. A fenti epikus költemények után immár 1848/49 összes kimondottan lírai (egyleveles) rólapjaiból és plakátszerű prózai szatíráiból hasonló terjedelmű forrásgyűjtemény tervez közreadni.

Hálásak lehetünk a Magvető Kiadónak, amiért lehetőséget adott Pogány Péternek, hogy a Magyar Hírmondó sorozatban megjelentethesse történeti krónikás igényű ponyvairodalmunk eddig ismeretlen oldalát feltáró munkáját. A megjelenéskori példány-szétkapkodás miatt indokolt lenne az ismételt kiadás.

VARGA IMRE

Lévay Botondné—Haiman György: A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882—1944. 1—2. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó.

A gyomai Kner nyomda 1882—1944 között készült könyveinek és egyéb nyomtatványainak bibliográfiája magyar viszonylatban egyedülálló, úttörő vállalkozás. (A bibliográfiát Lévay Botondné készítette, a bevezető tanulmányt Haiman György írta, s ugyancsak ő gyűjtötte össze a nyomda betűit és díszait bemutató hasonmásokat, és ő dolgozta ki az ezek forrásaira vonatkozó elemzéseket is.) Bár hazánkban a nyomdászattörténet régóta meglehetősen folyamatosan művelt területe művelődéstörténetünknek, erre is jellemző az, ami számos interdiszciplináris kutatási terület hazai sorsára: a kisebb-nagyobb részletkérdésekkel foglalkozó cikkeknek, tanulmányoknak viszonylag jelentős a száma, s ugyanakkor az összefoglaló művekben, szintézisekben rendkívül nagy a hiány. Pedig összegezek nélkül nem csak nyomdászattörténetünk folyamatát és fejlődését nem tudjuk áttekinteni, hanem ezek hiányában irodalom- és művelődéstörténetünk is hézagos marad. A komoly összefoglaló munkák létrejöttének egyik alapvető feltétele viszont a források alapos feltárása.

A Kner-bibliográfia egy ilyen fontos alapvetést végzett el századunk egyik legjelentékenyebb könyvművészeti műhelyének történeti feldolgozásához, és egyúttal — a Kner-kiadványok gondos felkutatásával és feltárásával — értékes bibliográfiai összegezt is hozott létre.

A gyomai Kner nyomdának a magyar nyomdaművészetben betöltött szerepe kellően megindokolja, hogy éppen vele kezdődjön el az ilyesfajta nyomdászattörténeti forrásfeltárások sora. A Kner nyomdához — és mindenekelőtt Kner Imréhez — fűződik annak a tipográfiai reformnak a hazai bevezetése, amelyet az ipari forradalom nyomán hanyatlásnak indult európai nyomdászat megújítása érdekében William Morris és követői Angliában kezdeményeztek. E nagy jelentőségű törekvések korunkban sem veszítették el aktualitásukat, hiszen időközben — főként az elektronikus

tömegkommunikációs eszközök hatalmas térhódítása következtében — már a könyvnek nem csak művészi kiállítása, hanem pusztá léte is veszélybe került. Abban, hogy a könyvvel kapcsolatos pesszimistikus jóslatok ne váljanak valóra, a nagymértékben vizuális beállítottságú korunkban komoly szerepe lehet a tipográfiai és könyvművészeti reformtörekvéseknek is. A Kner-nyomda kiadványairól készült gazdag forrásfeltárás jelentősége — fontos művelődéstörténeti szerepén túl — így nő bele napjaink és a közeljövő alapvető kulturális problémáiba is.

Magát a bibliográfiát Haiman György tanulmánya vezeti be. Terjedelme e bevezetésnek nagyobb ugyan mint a bibliográfia előtt található átlagos bevezetőké, de ezt indokolja a szerzőnek az a jogos igénye, hogy a bibliográfia használatához szükséges ismereteken kívül magáról a Kner nyomdáról is nyújtson történeti áttekintést. Ez ugyanis szinte elválaszthatatlan a bibliográfia felhasználásától. Tájékoztatót nyújt a bevezető rész a bibliográfia előzményeiről és keletkezéséről, az összeállítás alapjául szolgált Kner-hagyatékáról és a debreceni KLTE Könyvtárában kialakított Kner-gyűjtemény létrejöttéről. Különösen szerencsés a kutatás szempontjából, hogy ez utóbb említett, gondosan kiegészített különgyűjteményben a bibliográfia teljes anyaga — eredetiben vagy másolatban — hozzáférhető.

A kiadvány sajátos jellegét és leglényegesebb tulajdonságát így foglalja össze Haiman György: „A kiadványok feltárása... nem egyszerűen időrendi és mennyiségi számbavétel, hanem a nyomda és kiadó tevékenységének fő jellemzőit kívánja tükrözni.” Lévay Botondné a bibliográfiát röviden úgy jellemezte, hogy az „bibliofil igényű”. Ehhez azonban hozzá kell fűznünk, hogy csak akkor igaz, ha a „bibliofil” jelzőt a lehető legtágabb értelemben használjuk, annyira tágan, hogy a művelődéstörténeti és irodalomtörténeti igény is beleferjen, hiszen — miként hivatkoztam rá — ezeket is kielégíti. Természetesen a vállalkozásnál a könyvművészeti jelleg alapvető, és éppen ezért indokolt az a részletesség, amelyet a nyomdaművészeti szempontok kaptak az egyes tételek leírásánál. A bibliográfia szerkezetének és az egyes címléírásokban szereplő tételeknek ismertetése után következik a színvonalas történeti áttekintés a gyomai nyomdáról. A nyomda és a kiadóvállalat e története bemutatja a szerény kezdeteket, a korabeli hazai nyomdai viszonyokat, majd a vállalkozás nagyszerű kibontakozását és irodalomtörténeti szempontból is jelentős kezdeményezéseit, végül a két háború közti

fénykorát. Hasonlóképpen értékes összegezést nyújt a bevezető a nyomda technikai és gazdasági fejlődéséről, a betűk és a tipográfiai díszítőanyag együtteséről. Mind ezt érdekes összeállítások illusztrálják; különösen figyelemre méltók a Kner nyomda betűinek származási táblázatai.

A szakirodalmunkban úttörőnek nevezhető bibliográfiai összeállítás valóban, miként azt Haiman György kívánta, szemléletesen tükrözi a nyomda és a kiadó tevékenységét. Lévay Botondné ezt a sajátos szempontú és műfajú bibliográfiát nagy gondossággal állította össze. A legjelentősebb kiadványok: a könyvek és az időszaki sajtótérmekek esetében teljességre törekedve, az egyéb nyomtatványoknál pedig bizonyos válogatással készült a bibliográfia. Tekintettel arra, hogy az összeállítás egy nagyjelentőségű nyomda és kiadó munkásságát kívánja bemutatni, indokolt volt még a tartalmileg jelentéktelenebb kiadványok felvétele is, hiszen ezt könyvművészeti és nyomdatörténeti szempontok indokolták.

A Kner-nyomda kiadványainak bibliográfiája által nem csak a magyar nyomdatörténet egy kiemelkedő műhelyének jobb megismeréséhez kaptunk értékes segédanyagot, hanem remélhetőleg a kutatás is ösztönzést nyer más, jelentős nyomdák termelésének hasonló bibliográfiai feltárásához.

KÓKAY GYÖRGY

Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban (1966, 1973, 1980). (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei — Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, új sorozat 13. szám) Budapest, 1983. 242 p.

Bükyné Horváth Mária negyedik alkalommal (1968, 1971, 1977, 1983) elemzi az Akadémiai Könyvtárba beáramló periodikumok, időszakos kiadványok (évkönyvek, almanachok stb.) orsáát — az állomány, illetve a használat oldaláról. Tíz év alatt mintegy 12 000 bizonylat — olvasótermi kérőlapok, kölcsönzési térítvények, mikrofilmek — illetve xerox-másolatot megrendelő úrlapok —, hozzávetőlegesen 120 000 adat teljes feldolgozását végezte el gyűjtőmunkája során.

Megfigyeléseit és ezek elemzését öt fejezetben tárgyalja.

A rendkívül színes szakirodalmi ismeretből — első fejezet — az olvasás- és használat módszereit ismerhetjük meg. Ezeket nem egymástól elkülönítve tárgyalja a szerző

„... hiszen nem önmagában a módszer a lényeges, hanem a segítségével elért eredmény.” Gondosan figyel egy terminológiai mozzanatra, amikor a használaton alapuló olvasás- és használat-értékelési módszerekkel veti egybe: pontosan elkülönítve használja a hivatkozás és az idézet kategóriáját. Az előbbiből a mű keresettségére, az utóbbiból inkább az adott szerző érdeklődésére, szakirodalmi tájékozottságára, olvasottságára vonhatunk le következtetéseket, különösen, ha ezek szóródását is vizsgáljuk.

A hivatkozáselemzés magyar reprezentánsainak munkássága közvetlen gyakorlati segítséget nyújt a szerző elemzéseikhez: van viszonyítási alapja. A különböző, elsősorban magyar nyelvű folyóiratok hivatkozáselemzései azonban lényegesen korlátozottabb körre terjednek ki, mint az Akadémiai Könyvtár periódikum-állományának, vagyis megközelítően 13 ezer különféle időszakos kiadványnak a vizsgálata. A hazai és a nemzetközi tapasztalatok birtokában (ismeretében) állítja a szerző, hogy az idézetek, hivatkozások számbavétele fontos, de csupán egyetlen eleme a könyvtárra és az olvasásra vonatkozó tudományos kutatómunkának. A könyvtáros számára a jövőben is nélkülözhetetlen a könyvtári használat-elemzés.

A második fejezet adatai a használt periódikumokra vonatkoznak. Háromféle megoszlást vizsgál önmagában és egymáshoz viszonyítva is; a periódikumok megoszlását „féleség” szerint, ami az információ-keresés minőségére is utal, az információt kereső személyeket jellemző adatot azzal, hogy nézi az egy olvasóra jutó periódikumok (féleségek) átlagos számát, és végül az egy féleségre jutó használati alkalmak számát is megismerhetjük. Mind ezt állománytípusonként és használati formák szerint is bontja a szerző.

Az Akadémiai Könyvtár vezetői mindenkor törekedtek arra, hogy egy-egy adott szakterület alapvető periódikumanyagát — sok esetben csere útján — megszerezzék. Páradoxásuk statisztikailag mérhető eredményt járt: míg 1966-ban 9 szakterületen érte el a kihasználtságot az 50 vagy ennél magasabb százalékot, addig 1973-ra ez 21 szakterületre volt érvényes. Ha figyelembe vesszük, hogy az Akadémiai Könyvtár állománya országos viszonylatban is egyike a legnagyobbaknak, akkor ez, ill. az átlagos 20 — 30%-os kihasználtság mindenképpen jó eredménynek számít.

Az Akadémiai Könyvtár 1973. évi periódikum-forgalmát az olvasókon keresztül teszi vizsgálat tárgyává a harmadik fejezet. A statisztikai elemzést itt a szociológiai jellegű kérdések és megfigyelések erősítik

— a szubjektív értékítéletek és a használt logikai modellek csak erősítik a kép hitelességének érzetét az olvasóban.

Izgalmas kérdést tárgyal a szerző a kötet negyedik fejezetében „a visszatérés kérdésköre” címmel. A kutatási-fejlesztési tevékenység ráfordításigényének rendkívül dinamikus és — legalábbis a természet- és műszaki tudományok esetében — exponenciális növekedése világszerte ráirányította a figyelmet azokra az összefüggésekre, amelyek a ráfordítások és a tudományos produktumok mennyisége-minősége között fennállnak. A folyóiratokban megjelenő cikkek önmagukban is olyan kutatómunka eredményei, amelyek újabb gondolatokra, kutatási irányok elindítására, módosítására vagy lezárására ösztönözhetik az olvasókat. Joggal merül fel a kérdés: kik használják és hogyan hasznosítják a régi és új, magyar és külföldi folyóiratokban rejlő információt?

Bükyné Horváth Mária három forrásból — a *Magyar Nemzeti Bibliográfia*, a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a kötetéből (az olvasás megtörténte után kb. 4 év anyaga), valamint az 1971-ben megindult *Hungarica* segítségével minden egyes, a folyóirattartat valamilyen módon igénybe vevő olvasóról megállapította, hogy publikált-e regisztrálható módon. Többek között kiderítette, hogy a vizsgálatban szereplő 81 irodalomtörténész, irodalomtudós 538 publikációt jelentetett meg a szóban forgó időszakban, a 63 történész 318-at, a 46 matematikus 149-et, a 43 fizikus 131-et, a 110 kémikus 409-et, a 62 orvos 248-at, a 80 mérnök, ill. műszaki kutató 281-et, a 41 könyvtáros, muzeológus 152-öt, a 31 pedagógus pedig 105-öt.

Az adott módszer technikailag azt tette lehetővé, hogy kiderítse; a publikációkban a vizsgált kör révén a teljes olvasott anyagának mintegy 26%-a térült meg. Ez önmagában is számottevő és kézzel fogható haszon, amit minden bizonnyal megsokszoroz az a hatás, amely az olvasók mindennapi oktató, kutató, termelő, irányító munkájában, kulturális, szakmai műveltségének és politikai ismereteinek gyarapodásában érhető tetten. A szerző adatai mindenesetre bizonyítják a periódikumok időben történő megjelentetésének és gondos beszerzésének fontosságát.

Az 1980. évi állapotról szóló ötödik fejezet elsősorban annak érdekes, aki időben kívánja figyelemmel kísérni a változásokat. 1973-hoz képest nőtt a féleségek száma, lényegében változatlan az állomány kihasználtságának százalékos értéke, szignifikáns változás a használat nyelvi megoszlásában sem mutatható ki. Pontos adatok még csak a további vizsgáldástól vár-

hatók, de a megfigyelés alapján a szerző már sejtetni engedi: az egyes szakterületekhez tartozó kutatók érdeklődés-struktúrája sokkal kevésbé változott 1973–1980 között, mint az 1966–1973 közötti időszakban. Tudományszervezési és tudományszociológiai szempontból nagyon jó lenne ennek okait tovább kutatni.

Elismerésre méltó az a felelősségtudat, amivel Bükyné Horváth Mária saját szakterületének helyzetét, lehetőségeit és az olvasók szükségleteit kutatja — kiváltképp, ha ez olyan alapos szakmai ismeretekkel és kitartással párosul, amelyről a kötet elolvasásával képet kaphatunk. Külön ki kell emelnünk a könyv módszertani értékeit, amellyel valósággal iskolát teremtett a szerző az adott témakörben.

MOSONINÉ FRIED JUDIT

M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918), Budapest, 1982. Művelődéskutató Intézet. 155 l.

A 19. század utolsó harmadától erőteljesen kiépülő magyar kultúrpolitikai intézményrendszerre vonatkozó alap kutatások elvégzése és a történeti forrásanyag elemzése sürgető feladatunkká vált az utóbbi években, hiszen máig élő, eleven tanulságainak számbavétele tetemesen gazdagíthatja jelenlegi gyakorlatunkat és segíthet megérteni, hogy milyen erők, okok befolyásolták a döntéshozókat az egyes művelődéspolitikai törvények, rendeletek megalkotásakor.

Szűkebb munkaterületünkre nézve a dualizmuskor irányító testülete az 1897-ben megalakult Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége volt. Folyóirata: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő (1907–1918) a századelő magyar művelődésügy történetének egyik legfontosabb és mind-ezideig feltáratlan kincseshányaja. Csak helyeselhetjük, hogy a „Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” kutatási főirány keretében elsőként ennek a folyóiratnak anyagát tették hozzáférhetővé a társtudományok (könyvtár, régészet, néprajz, antropológia, jogtudomány, művészettörténet) számára.

Már 1894-ben felmerült egy szakfolyóirat megindításának gondolata: „... általában oly hivatali és sajtóbeli organum létesítése, mely a már létező és eszentül létesítendő tudományos gyűjtemények, múzeumok és könyvtárak között az összekötő kapcsot képezi.” A tervből azonban csak 13 évnyi vajúdás után lett valóság, mert a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök min-

dig más, sürgetőbb feladatok megvalósítására kellettek. Nem egy közülük — nincs új a nap alatt — teljesen haszontalannak bizonyult az idők folyamán, de végül is a megszűlő folyóirat máig használható szakcikkekét őriz hasábjain.

A mindvégig Mihalik József szerkesztette folyóiratnak 1907. és 1918. között 12 évfolyama jelent meg negyedévenként és fél ívre terjedő füzetekben, negyedében, díszesen kiállítva, szövegképekkel és műmellékletekkel gazdagon ellátva. A szerkesztés alapelveire, a kéziratok elfogadásának, lektorálásának mikéntjére nincsenek adataink, arra csak magából a folyóiratból következtethetünk. (Magunk úgy véljük, hogy levéltári kutatással ez részben tisztázható lett volna, hiszen a Nemzeti Múzeum, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratanyagában nyoma kell legyen ennek. Kollégák levelezésében nyilván ugyancsak szó esett róla, de néhány nagyidejű öreg is emlékezhet rá.) Az 500 körüli példányszámot ingyen kapták meg a Főfelügyelőséghez tartozó tudományos gyűjtemények. A folyóirat belső felépítését tekintve az első rész a nagyobb tanulmányokat és cikkeket tartalmazza. Az első három évben a múzeumi és könyvtári témák viszonylagos egyensúlya tapasztalható, de ez csakhamar megbomlott és erősen a régészet oldalára billent. A néprajzi gyűjteményekről kisszámú, de inkább leíró jellegű tanulmány jelent meg. A könyvtári értekezések sorából kiemelkedő jelentőségű Gulyás Pál: „A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete” (1911) című cikke.

Az Értesítő hasábjai számtalan tudománytörténeti adatot tartalmaznak. 1907 és 1918 között, — mint hivatalos folyóirat — rendszeresen közölte a Főfelügyelőség, az Országos Tanács üléseinek és az Országos Szövetség közgyűléseinek jegyzőkönyveit. Különösen fontosak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődéséről szóló jelentések, melyeket 1910-től kezdődően jelentettek meg. Egy-egy beszámoló a helységek betűrendjében tárgyalja a közgyűjtemények évi munkájának adatait. Könyvtáraknál a gyarapodást, a kölcsönzési statisztikát, az állami egylek felhasználását, esetleges kiadványukat, a katalógusok állapotát közölték.

Régi igazság, hogy egy bibliográfiát mutatói tesznek igazán használhatóvá. Ilyen téren nincs kívánnivalónk, hiszen névmutató, tárgymutató, földrajzi mutató és intézményi mutató szerepel a kötetben. Tartalmi vonatkozásokban azonban lehetett volna még finomítani a rendszeren. A névmutató együtt hozza és ezzel összemos-

sa a szerzők és a cikkek címében szereplők nevét. A kettőt tipográfiailag (egyszerű aláhúzással) meg lehetett volna különböztetni. A földrajzi nevek esetében csak a folyóirat címeiben szereplő települések kerültek felvételre, az intézményi mutatóban viszont — következtetlenül, de a használó nem kis öröme — a cikkeken előforduló nevek is belekerültek. Az élőfej alkalmazása nagyon megkönnyíti a visszakeresést.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma* számos tudományág múltjának megismeréséhez nyújt hasznos segítséget. Kíváncsian várjuk az előszóban megígért *Könyvtári Szemlének* (1913—1917), a *Néptanítók Lapjának* (1868—1944) és az *Iskola és Népkönyvtárnak* (1878—1879) hasonló módszerrel történő feltárását.

KÖHEGYI MIHÁLY

Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Zsámbék, 1984. Tanítóképző Főiskola. 168 l. (Főiskolai Füzetek, 3.)

A frissen indult sorozat sokoldalú várakozásnak igyekszik eleget tenni, közjük tartozik a régi magyar könyvtörténet is. A szerző elismert szakembere ennek a területnek, így várható volt, hogy kilenc tanulmányt tartalmazó kötete ebben a vonatkozásban is hoz majd új adatokat. Az erudícióval megírt dolgozatok, cikkek, tudatosan kerültek ugyan a nehézkes filológizálást, a tudományos tanulságok azért nem maradtak el belőlük.

A szerző alapos könyvtári és levéltári kutatások alapján dolgozott: kiaknáztatta Lackner Kristóf máig nyomdafestékre váró leveleskönyvét, valamint a szintén kiadatlan Faut Márk-féle soproni krónikát, felfedezett német és latin nyelvű levéltári adatokat soproni, kőszegi, zsámbéki és budapesti gyűjteményekben, átnézett meglepő forrásokot rejtő miscellániákat, inventáriumokat, tehát csupa olyan lelőhelyet, amelyre más vonatkozásban másoknak is nagy szüksége lehet.

Valamennyi dolgozat közül különösen kettőre szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik: *Leges Scholasticae Lacknerianae... avagy a Soproni Keresztény Oskolának... dicséretes törvényi (1620—1715)* c. kézirat bilinguis (német—magyar) betűhív kiadása (pp. 86—122.). A szövegről szóló híradás — mint megtudjuk — Hajnóczy Dániel soproni tanító irodalomtörténeti gyűjteményében, az *Additamentum*-ban maradt fenn, mely gyűjtemény eredetileg Czvittinger *Specimen*-éhez készült kiegészítésül.

Hogy mi minden lappang még benne, nem tudjuk, mert ez is feldolgozatlan. A másik dolgozat Kőszegi Szekér Mátyás tevékenységével, könyvkiadási ügyleteivel foglalkozik, megelégedve egyelőre azzal, hogy ráirányítsa a tudományos kutatás figyelmét.

Kovács József László tanulmánykötete sok inspirációt tartalmaz a további könyvtári és levéltári bűvárlatokhoz, melyeknek a jelen kötettel nem lezárulnia, hanem ellenkezőleg: éppen hogy megindulnia kellene sok új érdekes eredmény reményében.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart 1984 Hiersemann. (Bibliothek des Buchwesens 8.) VIII, 408 pag. + 140 tab.

A szerző a bécsi nemzeti könyvtár kézirattárának és ősnymotványgyűjteményének igazgatója. A neves bizantológus és kodikológus hallatlan bőségben adja közkinccsé könyveit és cikkeit a könyvtörténet területén is. Mostani kötetével a 15. század második felébe vezeti olvasóit, hogy megmutassa a betű történetét a könyvírásból a könyvnyomtatásba vezető évtizedekben. (Gondolatmenetének vázlatát már korábban előadta, ill. megjelentette: *Buch und Text im 15. Jahrhundert*. Hamburg 1981. 59–78.)

Könyve első, viszonylag rövid részében a római eredetű betűk helyzetét vizsgálja fel a karolingból a román, ill. koragót minuszkulán át kifejlődött gótikus könyv- és kurzívás bemutatásával. (A nem latin betűírást, ill. típust (görög, héber, cirill stb.) a szerző ez alkalommal tudatosan figyelmen kívül hagyta.) A lassú és fokozatos fejlődés révén létrejött gótikus írással szemben a humanisták szinte forradalmi tudatossággal hozták létre az eredeti karoling minuszcula formájához visszanyúlva a humanista írást, amely a 15. század második felének másik fő írástípusa volt.

A kötet zömét a másik rész alkotja, amely a 15. századi nyomtatott betűtípusokat vizsgálja. Az ún. gót betűcsaládba tartozó négy főcsoportot (textúra, rotunda, bastarda és gotico-antiqua) külön-külön tárgyalja. Az ötödik csoportot az antikva alkotja. Ezek egymás között olyan finom átmeneteket képeznek, hogy sokszor nem is olyan könnyű közöttük a határvonalat teljesen objektív kritériumok alapján megvonni. Rádásul a korai nyomtatványokban használt betűtípusok közül némelyik olyan egyéni vonásokat tükröz, hogy ezek egy része alapján az egyik, má-

sok szerint pedig másik csoportba osztható be. A rendkívül tapasztalt szerző által az említett nehézségek ellenére biztonságosan kialakított öt fejezetben plasztikus képet rajzol a betűtípusok kialakulásáról és 15. századi elterjedéséről. Így a textúra és a gotico-antiqua Németországgal, a rotunda és az antikva Itáliával, míg a bastarda Franciaországgal kezdődik. (Ez utóbbinak jellegzetesen német változata, az ún. schwabacher a bastarda-n belül kerül meg tárgyalásra.)

Mazal — a Haebler-féle típusrepertóriumra és a British Museum ősnymotványkatalógusára biztonságosan támaszkodva — sorra veszi a 15. század során 255 városban tevékenykedett másfélezer műhely közel 4000 típusát, és az említett öt kategórián belül az elterjedés országrendjében tárgyalja a nyomdák betűit. Ennek során jól érzékelteti a súlypontokat, a kiadványok előállításának formája (betűtípus, szedés stb.) és tartalma (humanista, jogi, teológiai stb. szöveg) közötti összefüggéseket. (A rengeteg konkrét adat felsorakoztatása során a sajtóhiba vagy a korrektúra kis ördöge néha incselkedett. Ez történt pl. Jean Belot genfi működésének záróévénél (59. lap), amely 15□ helyett 1512 (vö. BMC. VIII. 368.).)

A kötet fontos és terjedelemben is jelentős további részét alkotja az a 140 tábla terjedelmű, illusztrációs képanyag, amelyben a 15. század jellegzetes kézirásos (45 kép) és nyomtatott (95 kép) betűtípusairól látható reprodukció. Ezekre a szöveges rész külső margóján pontos utalás található. Rendkívüli mértékben növeli ez egyrészt a kötet használhatóságát, másrészt kitűnő segédletet nyújt mindenki számára a 15. század második fele betűinek megfelelő elnevezéssel történő jelöléséhez.

Jellemző a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gazdagságára, hogy a 140 kép közül mindössze öt nem származik a szerző által vezetett gyűjteményből. (Még az ott őrzött kimagasló értékű példányok gondos óvása is tetten érhető ezen belül. Jóllehet a nevezetes mainzi „Psalterium”-ból (1457) is található Bécsben példány, a 47. kép felvétele mégsem az eredeti, hanem annak hasonmás-kiadása alapján történt, amint ezt a kép alján látható jelzet elárulja.) Mazal könyvét a szakirodalom mintaszerű bibliográfiája és megbízható mutató zárja.

Magyar szemmel persze nem sok keresnivaló akadhat e témakörön belül, mégis négy helyen is található bennünket érintő adat. A 15. századi nyomdahelyek országoskénti számának megadásakor (32. lap) Magyarország mellett a kettes szám után kérdőjel áll annak közlésére, hogy a szerző

a biztos Buda mellett értesült a szakirodalomban korábban bizonytalan helymegjelölésű „Confessionale”-nyomdájáról is. A legutóbbi időben azonban Csapódi Csaba e műhely budai lokalizálása mellett tört határozottan lándzsát (*Gutenberg Jahrbuch* 1983. 163–165.).

A budai Hess-nyomda kapcsán Mazal arról is tud, hogy annak betűanyaga a római Lauer-féle műhelyből származik (200. lap). Ezek után a meglepetés erejével hat, hogy az utolsó, 140. kép alatti szövegben „Ungarische Antiqua” megjelölés olvasható az udvarias bécsi szerző tollából. Számunkra ugyan ez hízogó lehet, de sajnos nem állja meg a helyét, hiszen a Rómában készült betűkre a hazai kéziratosság semmi hatást sem gyakorolt.

Egyetlen tárgyi tévedés is becsúszott a magyar vonatkozású adatok közé, amikor Mátyás király törvénykönyvének egyik nyomtatott kiadása (Hain 5779) a budai Hess-műhely termékei közé került (229–230. lap). Hain ugyan ezt a kiadványt „Budae?” megjelöléssel regisztrálta, de a magyar szakirodalom ezt már Horvát István óta (*Tudományos Gyűjtemény* 1833. II. 25–36.) ismételtelen cáfolta. A törvénygyűjteményt 1486-ban állították össze, amikor már több mint fél évtizede nem tevékenykedett tipográfia Magyarországon. Valódi nyomdása — Konrad Haebler megállapítása szerint (*Akadémiai Értesítő* 1915. 223.) — a lipcei Konrad Kachelofen volt (*Gutenberg Jahrbuch* 1939. 133.). Később elkészülte pontosabb időmeghatározására. (1490. július 31. előtt) is sor került (*MKSz* 1939. 238.).

Mazal kötetének értékét ez az egyetlen, teljesen periferikus jellegű, az érdemet egyáltalában nem érintő botlás természetesen semmiben sem befolyásolja. Világos, elemző áttekintése a kéziratok kódexekről a nyomtatott könyvekre történt fokozatos áttérés évtizedeinek betűíról alapvető fontosságú, és így kétségtelenül időálló kézikönyvnek minősül.

BORSA GEDEON

Josephus Fejér S. J. *Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. Pars I. Assistentia Italiae et Germaniae (cum Gallia usque ad 1607. Pars II. Assistentia Hispaniae Lusitaniae et ab anno 1608 — Galliae. Romae 1982. Institutum Historicum S. J. 282, 255 p.*

Hasznos kézikönyvet jelentetett meg a jezsuiták római történeti intézete, a magyar Fejér József munkáját, amelyben a szerző a neveket a betűrendbe szedve

Európa jezsuitáinak halálzási dátumait adja ki. Aki a későreneszánsz vagy a barokk történetével, irodalmával, művészetével valaha is foglalkozott, minduntalan jezsuita nevekbe botlik, s ezeknek legfontosabb életrajzi adatait csak akkor találja meg a legterjedelmesebb jezsuita névlexikonban, Sommervogel művében, ha az illető nevéhez valamiféle frászmű is köthető. Fejér viszont valamennyi 1540 és 1640 között meghalt jezsuitának, a konfrátereknek, a növendékeknek, a magisztereknek s természetesen a pátereknek az adatait is összegyűjtötte. Ezért tudják majd a kutatók nagyon jól használni ezt a két vastag kötetet.

A szerkesztő tiszteletre méltóan kevés előszóval indítja kötetét, a több mint tizennyolc ezer jezsuita névsorát. Szűkszerűségének azonban a kutató számára kellemetlen következményei is lehetnek. Rövidítései ugyanis nem minden esetben egyértelműek vagy közismertek. A P nyilván Patert, az N noviciust (?) jelöl, de kétséges a c (confrater ?) és az S (studiosus ?) jelentése. Okoz némi problémát az is, hogy a városnevek természetesen kései latin változatukban szerepelnek, s így ha a magyar városnevek után ugyan nem, de a német, olasz, francia és spanyol városneveknek mindenképpen utána kell keresni.

Végiglapozva az első kötetet, feltűnően kevés magyarországi adatra bukkanhatunk. Ennek természetesen több oka van, a Felvidéken alapított házak az osztrák provinciához tartoztak, az erdélyieknek viszont még csak egy kisebb része jött létre. 1540 és 1640 között a történeti Magyarországon a nagyszombati (1561.), a gyulafehérvári (1579.), a kolozsvári (1579.), nagyvárad (1581.), a sellyei (1586.), a tőröci (1586.), a homonnai (1613.), a pozsonyi (1622.), a győri (1627.), a gyöngyösi (1633.), a pécsi (1634.), a szatmári (1634.), a soproni (1636.), a lipótszentmiklósi és az ungvári (1640.) házaikat alapították meg a jezsuiták. Ezek a kezdetben úgynevezett miszsiók voltak, amelyekben egy-két rendtag működött. Ide bizonyára a fiatalabbakat küldték, akiknek halála már az 1640 utáni évekre esett. Ilyen okai lehetnek annak, hogy az olvasó kevés magyar jezsuitát talál Fejér József kötetében.

A könyv lapozása közben természetesen felmerül bennünk az a gondolat, hogy miért nem bontotta Fejér anyagát országok szerint fejezetekre. A kérdésre azonnal kínálkozik a válasz, amely a szerkesztőt is irányíthatta. A XVI. század második és a XVII. század első felének országhatárai nem voltak azonosak a maiakkal. Sőt a választott perióduson belül a jezsuita provinciák határai sem egyeztek meg az ak-

kori országhatárokkal. Igen sok jezsuitának talán éppen az utóbb említett ok miatt a nemzeti hovatartozását sem lehet egyértelműen megállapítani.

Könyvében Fejér egy-egy személynek megadja a teljes nevét, a rendben betöltött „fokozatát”, azt tudniillik hogy a paterék, a növendékek a konfraterék vagy a magisterek sorából távozott-e el az illető halott. Egy-egy névadat után megkapjuk a pontos forráshelyet is. Sajnos, a források rövidítésjegyzékét sem ismerhetjük meg a könyvből, így a kutató, még ha ezek a források esetleg Magyarországon elérhetőek lennének is, képtelen e jelzetek és rövidítések után elindulni.

Természetesen nem sikerült Fejérnek minden adatot megtalálnia, ilyen esetben a megfelelő helyet üresen hagyta. Kevés azonban ez a „fehér folt”. Ez kétségtelenül a nyomozó filológus munkájának az eredménye.

Az ismertetett két kötet — tudjuk — elképzelhetetlenül nagy munka eredménye, s már említett, elhanyagolható hiányosságai ellenére — úgy hisszük — a magyar történet, irodalom, könyv és könyvtár, a művészetek történetének előbb-utóbb fontos kézikönyvévé fog válni. Jó lenne hinni, hogy készül a folytatás is, azaz a következő száz, esetleg a rend feloszlásáig számítva az időt, százharminchárom esztendő jezsuitáinak halálozási adatait is kötetbe rendezi Fejér József. Az óhaj, tudjuk, nem ilyen óriási, hanem ennél sokszorosan több munka árán teljesülhetne, hiszen az európai házak, rendtagok száma ebben a második periódusban hatalmasat növekedett. S ehhez természetesen hozzá kell még számolnunk más kontinensek jezsuitáit is.

KILIÁN ISTVÁN

Ikoncs kszájat i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wyd. Jan Januszowski. Reprodukca fototypiczna wydania z 1605 r. Wrocław-Warszawa 1979. Ossolineum, XVI + 101 + 81.

A könyvritkaság számba menő régi munka ívréti fototípiái kiadásának könyvtörténeti érdekessége, hogy a PAN Zakład Narodowy im. Ossolińskich, röviden az Ossolineum 10 000. kiadványaként látott napvilágot a Népi Lengyelországban. Az őskiadás jelzése: W Krakowie cum gratia et privilegio S. R. M. v Drukarniej Łazarzowej, roku Panskiego, 1605. Méltán esett a választás a század elején unicum polonicumként ismert, s ma is csupán négy példányban őrzött, metszetekkel díszített verses királyi ikonográfiára, a reneszánsz

könyvkiadás történelmi időket idéző mesteri darabjára. A kötetnyi képanyagot és latin s lengyel verses szöveget J. Głuchowski politikai íróként ismert plocki prépost gyűjtötte s szerkesztette össze, de kiadásában halála megakadályozta. Ezt követő közzétételét Jan Januszowski Łazarzowie humanista s jogtudós szandeci főesperes végezte el. Írt hozzá egy „praefatia”-t Bernard Maciejowski kardinálisnak ajánlva, s egy buzdítást az olvasónak: „Krótki Wywód Tytulu tych ksiąg, do łaskawego Czytelnika”. A III. Zsigmond Waza uralma első évtizedében megjelent *Ikoncs...* a Báthory halála utáni Interregnum emblematikus ábrázolásával végződik, kísérő soraiban utalva a Jagiello-ági Zsigmond örvendetes trónra kerülésére.

A modern fototípiái eljárással készült reprodukció két részből áll. Az első az eredeti forrásanyagot tartalmazza: a lengyel királyok jobbára fiktív metszeteit s a hozzájuk tartozó latin verseket — kiadói jelzésük szerint Janicyjusz, *De vita Regum Polonorum*-ából —, Głuchowski biográfiai adatokkal kísért lengyel verselményeit s Januszowski előszavait. Ezt követi a mai olvasó tájékozódását s a szöveg jobb értését szolgáló második részben a latin versek korabeli lengyel fordítása és Głuchowski régies nyomású lengyel verselményeinek szakszerű átírást és központosítású szövege. A népszerűségnek örvendő, lengyel s német földön egyaránt elterjedt reneszánsz kiadványforma a divatos műfajnak megfelelő céllalatt készült. A változatos *Vitae... Imagines... Icones... Cronica... Catalogus... Descriptio... Gabinet... ducum et regum*-féle képes gyűjtemények, német metszők hatását tükröző illusztrációs kompilációk, a barokk korszak végéig divatban maradtak.

A díszes kiállítású kötet keletkezéséről, a 16. századtól viruló műfaj európai összefüggéseiről s lengyelországi fejlődéstörténeti helyéről Barbara Górska értekezik bevezető tanulmányában. Fényt vet olyan részletkérdésekre, mint a 49 fametszet összeválogatásának forrásai; rámutat arra, hogy a latin versek közül hét nincs meg Clemens Janicius (Klemens Janicki) *Vitae Regum Polonorum* (Kraków 1565) gyűjteményében. Ezeket Andrzej Loeaechius alkalmi udvari verselő szerezte, aki B. Maciejowski környezetéhez tartozott. Egyébként Janicius „poeta laureatus” versei az új kiadás második részében J. A. Kmita: *Żywotów królów polskich* (Kraków 1591) korabeli fordításban olvashatók; Loeaechius néhány kiegészítő verse pedig Zofia Myśliwiec filológiai hátszögű modern fordításában. A tanulmányíró a műfaji előzmények megvilágításával egyidejűleg rá-

mutat az ilyen irodalmi-történeti „albumok” közönségigényére, politikai rendeltetésére és propagandisztikus hatására. Ezzel is összefügg, hogy a későbbiek folyamán a jezsuiták is előszeretettel művelték; a műfaj továbbélése a 18. században is nyomomon követhető. A kép és vers együtt jól szolgálta a latinul vagy lengyelül olvasni tudó, vagy a képek ismeretével megelégedő közönség rétegeinek tájékozódását. Az előszóíró B. Górska külön érdeme az őskiadás fototípiái célra történt példaszzerű előkészítése.

A műfaj utóéletével is foglalkozó előszónak van egy fontos magyar vonatkozása.

Jan Graudentinus: *Gabinet osobliwy królów polskich i monarchów do Polski się akkomodujących, jeszcze żyjących, ku ozdobie pałacu nieśmiertelności wystawiony* (Poznań 1707) Drukarnia Akademicka kiadványáról van szó. Gyenge kivitelű rézmetszetekkel mutatja be II. Ágostot és Stanisław Leszczyńskit s feleségét Katarzynát, XII. Károlyt, I. József császárt, I. Péter cárt, a dán és porosz királyt, s végül Rákóczi fejedelmet. A hazai szakirodalomban eddig számon nem tartott Rákóczi-rézkarc újabb változattal gazdagítja a fejedelem külföldi ikonográfiáját.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. I. 10. — Terjedelem: 8,75 (A/5) ív
85.14038 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Kovács I. Gábor</i> : Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez	1
<i>Borsa Gedeon</i> : A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza	18
<i>Szirmai János Sándor</i> : Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban	32

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Szelestei N. László</i> : Fráter György a püspöki tisztségről	48
<i>Szabó András</i> : Gutgesell Dávid ismeretlen levele	54
<i>Rokai Péter</i> : A középkori magyar történelem egy nem létező forrása	57
<i>Hübert Ildikó</i> : Az Utitárs c. imakönyv első kiadása (1639)	58
<i>Fehér Katalin</i> : Teleki László nevelésügyi munkásságához	62
<i>Szerző Katalin</i> : A magyar zenei sajtó történetéből: Zeneszeti Lapok (1860–1876)	67
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében	72

F I G Y E L Ő

<i>Havasi Zoltán</i> : Varjas Béla (1911–1985)	78
<i>Kókai György</i> : Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől	79

S Z E M L E

Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601–1635. Bp. 1983. (<i>Szabó Sándor</i>)	81
A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	82
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S. Katalin</i>)	84
Magyar könyvszemle 1921–1944. 1. Általános művek – Filozófia – Vallás. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Akos</i>)	86
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Bp. 1983. (<i>Hopp Lajos</i>)	87
Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvai, csatakrónikái. Bp. 1983. (<i>Varga Imrő</i>)	89
Lévay Botondné–Haiman György: A Kner-Nyomda kiadványainak tükrében. 1882–1944. Bp. 1982. (<i>Kókai György</i>)	92
Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1983. (<i>Mosoniné. Fried Judit</i>)	93
M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	94
Kovács József László: Régen volt iskolák dícséretes törvényei. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	95
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	96
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540–1640. I. Romae, 1982. (<i>Kilencz István</i>)	97
Ikones książąt i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław–Warszawa, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	98

SOMMAIRE

<i>Kovács I., Gábor</i> : Le chemin d'Alajos Bucsánszky à la production en masse des calendriers et des imprimés vendus dans les foires	1
<i>Borsa, Gedeon</i> : La section de XVIII ^e siècle de la bibliographie nationale hongroise ...	18
<i>Szirmai János Sándor</i> : L'art de reliure de notre époque sous un aspect historique ...	32

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : György Fráter sur les fonctions d'évêque	48
<i>Szabó, András</i> : Une lettre inconnue de Dávid Gutgesell	54
<i>Rokai, Péter</i> : Une source non existante de l'histoire médiévale hongroise	57
<i>Hübert, Ildikó</i> : La première édition du livre d'heures intitulé <i>Útitárs</i> (Compagnon de route) 1639	58
<i>Fehér, Katalin</i> : A l'activité pédagogique de László Teleki, l'aîné	62
<i>Szerző, Katalin</i> : De l'histoire de la presse musicale hongroise: <i>Zenészeti Lapok</i> (Journal de Musique) (1860—1876)	67
<i>Köszegfalvi, Ferenc</i> : La bibliothèque d'un homme de politique social-démocrate dans la première moitié de notre siècle	72

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Béla Varjas (1911—1985).	78
<i>Kókay, György</i> : Adieu au rédacteur ancien de Magyar Könyvszemle	79

REVUE

Anciens imprimés de Hongrie. Vol. II. 1601—1635. Bp. 1983. (<i>Szabó, Sándor</i>)	81
Du passé de la culture de livre hongroise. Les articles et les matériaux recueillis de Béla Iványi. Szeged, 1983. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	82
Les Annales de la Bibliothèque Nationale Hongroise. 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S., Katalin</i>)	84
Bibliographie hongroise 1921—1944. Vol. I. Généralités — philosophie — religion. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	86
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Bp. 1983. (<i>Hopp, Lajos</i>) ..	87
Riadj magyar! (Alarme, Hongrois!) La littérature de pacotille avec des gravures en bois et les chroniques de campagnes de 1848—1849. Bp. 1983. (<i>Varga, Imre</i>)	89
M ^{me} Lévy, Botond—Haiman, György: Une bibliographie sur Kner 1882—1944. Bp. 1982. (<i>Kókay, György</i>)	92
M ^{me} Büky-Horváth, M.: Les changements dans l'usage des périodiques dans la Bibliothèque de l'Académie. Bp. 1983. (<i>Mosoniné Fried, Judit</i>)	93
M. Katona, Julianna: Le répertoire du Bulletin des Musées et des Bibliothèques (1907—1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	94
<i>Kovács, József László</i> : Les lois dignes d'éloge de quelques anciennes écoles. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	95
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa, Gedeon</i>).	96
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. I. Romae, 1982. (<i>Kállán, István</i>)	97
Ikones książąt k królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław-Warszawa, 1979. (<i>Hopp, Lajos</i>)	98